

О.В. Чернякова

О.В. Грицук

В.В. Мельник

КРОС-КУЛЬТУРНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник

О.В. Чернякова

О.В. Грицук

В.В. Мельник

КРОС-КУЛЬТУРНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник

для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня

за спеціальністю 053 Психологія

Слов'янськ – 2018

УДК 159.9
ББК 88.5

Укладачі: *Чернякова Олеся Володимирівна* – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Грицук Оксана Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Мельник Валерія Валеріївна - доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Рецензенти: *Мамічева О.В.* – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри логопедії та спеціальної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Стуліка О.Б. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Маріупольського державного університету

Крос-культурна психологія: навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за спеціальністю 053 Психологія / укладачі О.В. Чернякова, О.В. Грицук, В.В. Мельник. – Слов'янськ : ДДПУ, 2018. – 184 с. (7,66 др.ар.).

Рекомендовано до друку Вченою радою ДДПУ
(протокол № 6 від 30 січня 2018 р.)

У навчально-методичному посібнику викладено основні теоретичні положення навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія»: психологічні особливості вимірювання культур, особистості у міжкультурному спілкуванні, етнічних міграцій та акультурації. Теоретико-інформаційний блок посібника доповнюють методичні рекомендації, що носять інструктивний характер і містять плани семінарських занять до вивчення тем із крос-культурної психології, практичні завдання, завдання для самоперевірки, що сприяє систематизації знань при підготовці здобувачів до навчальних занять, розвитку предметної компетентності та вміння працювати з інформацією, зокрема, з навчальним текстом відповідно із завданнями до самоконтролю, роботою з ключовими термінами, самостійною роботою з рекомендованою літературою.

ЗМІСТ

Передмова	6
I. Цілі та завдання крос-культурної психології	19
Лекція 1. Психологічна антропологія, етнічна і крос-культурна психологія.....	19
Лекція 2. Історія розвитку етнопсихології. Основні школи та підходи.....	21
Лекція 3. Роль етнічності в сучасному світі. Етнічна ідентичність.....	33
Лекція 4. Релятивізм, абсолютизм, універсалізм.....	41
Лекція 5. Етнічні стереотипи: сутність, різновиди та функції.....	44
Семінарське заняття 1	50
Семінарське заняття 2	52
II. Психологічне вимірювання культур	55
Лекція 6. Поняття про культуру. Фактори формування культури.....	55
Лекція 7. «Історичний партикуляризм» (Ф. Боас).....	62
Лекція 8. Культурний синдром. Психологічні вимірювання культур.....	63
Семінарські заняття 3-4	69
III. Пізнавальні процеси і культура	72
Лекція 9. Сприймання і культура. Зорові ілюзії (експерименти Мюллера-Лайєра)..	72
Лекція 10. Перцептивний стиль (Х. Уіткін, Д. Беррі).....	78
Лекція 11. Інтелект у різних культурах. Проблеми і парадокси інтелектуального тестування.....	79
Лекція 12. Культура і категоризація.....	83
Лекція 13. Пам'ять і культура. Культура і вирішення завдань (О. Р. Лурія, М. Коул)	85
IV. Особистість і культура	91
Лекція 14. Концепції «базової» та «модальної» особистості. Поняття про «національний характер».....	91
Лекція 15. Особистість у міжкультурному спілкуванні. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.....	94
Лекція 16. Самоконцепція як культурний феномен. Поняття про «підтримку обличчя» у міжкультурному спілкуванні.....	108
Лекція 17. Соціальна та особиста ідентичність і міжгрупові відносини.....	109
Лекція 18. Культура і спілкування. Комунікативна компетентність і засоби її покращення в міжкультурному спілкуванні. Теорії міжгрупової взаємодії.....	114
Семінарське заняття 5	128
Семінарське заняття 6	129
V. Психологія етнічних міграцій та акультурація	132
Лекція 19. Психологія етнічних міграцій та акультурація.....	132
Лекція 20. Мультикультуралізм. Етнічна ідентичність та толерантність.....	135
Семінарське заняття 7	141
Семінарське заняття 8	142
Питання та завдання для самоконтролю та контролю рівня навчальних досягнень	145

Список використаної і рекомендованої літератури.....	158
Короткий термінологічний словник.....	159
Предметний покажчик.....	165
Довідково-інформаційний матеріал.....	168

Передмова

У зв'язку з оновленням змісту вищої освіти особливого значення набуває процес формування загальнолюдських цінностей і гуманістичної моралі здобувачів, що визначає життєдіяльність демократичного суспільства загалом і забезпечує взаємодію етносів. У цьому контексті набуває значущості курс крос-культурної психології.

«Крос-культурна психологія» має велике значення у справі формування загального уявлення про особливості національного характеру різних етнічних груп, психологічні підходи до вирішення міжнаціональних конфліктів, а також допомагає сформувати на цій основі навички організації та проведення крос-культурних досліджень, аналізу й інтерпретації етнічних феноменів. Глибокі та ґрунтовні знання з крос-культурної психології дозволять здобувачам самостійно вживати психологічні засоби вирішення етнічних конфліктів на побутовому та суспільному рівнях.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» є оволодіння здобувачами вищої освіти знаннями про психологічні особливості національної поведінки особистості та різних етнічних груп, необхідних для майбутньої практичної роботи в галузі психології та педагогіки.

Основними *завданнями* вивчення навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» є:

- формування уявлення про основні напрями і школи етнічної та крос-культурної психології;
- формування уявлення про соціально-психологічні фактори і джерела етнічної толерантності;
- надання можливості засвоїти методи роботи з жертвами етнічної та расової дискримінації.

В результаті вивчення курсу здобувачі повинні:

знати:

- специфіку формування і функціонування національно-психологічних феноменів;
- особливості розвитку конкретних народів і культур, специфіку формування національного характеру, національної самосвідомості, національних спільнот;
- особливості національного характеру різних етнічних груп;
- психологічні підходи до вирішення міжнаціональних конфліктів;
- основні напрями досліджень у крос-культурної психології;
- культурну обумовленість когнітивних процесів особистості;
- особливості взаємозв'язку культури та особистісного розвитку людини

вміти:

- орієнтуватись у специфіці етнопсихологічних концепцій та виборі методів інструментального етнопсихологічного дослідження;
- методологічно грамотно виділяти проблему дослідження у галузі етнопсихології;
- виявляти і аналізувати психологічні механізми етнічних процесів;
- досліджувати специфіку культурного, економічного, історичного, політичного розвитку етносів;
- проводити порівняльний аналіз етнопсихологічних особливостей різних народів;

володіти компетенціями:

- загальними:

1) здатністю реалізувати настанови толерантності та гуманності у контексті сучасної мультикультурності на основі загальнолюдських цінностей та критичного оцінювання соціально-політичних, економічних подій і явищ;

2) здатністю працювати у колективі, дотримуючись етичних норм професійної діяльності;

- спеціальними:

1) здатністю застосовувати теоретичний фундамент наукової кросс-культурної психології для аналізу широкого кола процесів і явищ як індивідуальної, так і групової психології;

2) здатністю виявити історичну та етнічну варіантність загально психологічних явищ;

3) здатністю до саморозвитку та професійного зростання, самоаналізу, рефлексії та адаптування до змінних умов;

4) здатністю до безперервного й актуального навчання, опанування нових знань, методичних розробок, що накопичені у міжнародній психологічній практиці.

У структурі навчально-методичного посібника передбачений опорний конспект лекцій з «Кросс-культурної психології», що можуть допомогти здобувачам зорієнтуватись в інформаційному просторі за кожною з тем курсу.

До змісту посібника включено: психологічні особливості вимірювання культур, особистості у міжкультурному спілкуванні, етнічних міграцій та акультурації.

Теоретико-інформаційний блок посібника доповнюють методичні рекомендації, що носять інструктивний характер і містять плани семінарських занять до вивчення тем із кросс-культурної психології, практичні завдання, завдання для самоперевірки, що сприяє систематизації знань при підготовці здобувачів до навчальних занять, розвитку предметної компетентності та вміння працювати з інформацією, зокрема, з навчальним текстом відповідно із завданнями до самоконтролю, роботою з ключовими термінами, самостійною роботою з рекомендованою літературою.

Однією з особливостей освітнього процесу є активізація пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти та самостійного опрацювання навчального матеріалу, тому запропоновані семінарські заняття містять проблемні питання, що зумовлюють переростання обговорення у дискусію, і завдання для пошуково-дослідницької діяльності, що мають творчий характер.

При підготовці до семінарських занять, виконанні завдань для самостійної роботи необхідно використовувати не лише літературу, що рекомендована до кожної з тем, але й використовувати фахову періодику, журнали і збірники наукових праць: «Практична психологія та соціальна робота», «Соціальна психологія», «Психологія і особистість», «Психологія і суспільство», «Наукові студії із соціальної та політичної психології», «Педагогіка і психологія», «Вісник. Психологія», «Актуальні проблеми практичної психології», «Актуальні проблеми психології», «Наука і освіта», «Проблеми сучасної психології», «Організаційна психологія. Економічна психологія», «Особлива дитина: навчання і виховання», «Проблеми політичної психології», «Психологія особистості», тощо. Означена логіка вивчення курсу допомагає реалізувати принцип єдності теорії і практики, актуалізувати професійно значущі знання, уміння, навички здобувачів.

Провідна форма навчання - лекція. За характером логіки пізнання впроваджуються аналітичний, індуктивний та дедуктивний методи; за рівнем самостійної розумової діяльності – проблемний виклад та частково-пошуковий метод. Передбачено проведення лекційних занять, дискусій, самостійне вивчення літературних джерел, офіційних документів, інших джерел. Структура семінарського заняття містить: питання для обговорення, практичні завдання, дискусію, підведення підсумків, рекомендовану літературу. Рекомендовані методи поточного контролю знань: бесіда, фронтальне опитування (усний, письмовий), тематичне тестування, контрольна робота, захист проєктів, підсумкове тестування, пояснювально-ілюстративний метод (лекції із використанням мультимедійних засобів, таблиць, графічних схем, бесіда, дискусія); репродуктивний метод (відповіді на запитання, розв'язування навчальних завдань); метод проблемного викладання матеріалу (проблемна ситуація, проблемне завдання); частково-пошуковий, евристичний метод; інтерактивні методи («мозковий штурм», «ділова гра», «круглий стіл», «когнітивна карта»); дослідницький метод (самостійне опрацювання наукової літератури, періодичних, хрестоматійних видань тощо).

Структура змістового модулю навчальної дисципліни
«Крос-культурна психологія»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	денна форма				заочна форма			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		л	с	с.р.		л	с	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Модуль 1								
Теоретико-методологічні основи крос-культурної психології								
Тема 1. Цілі та завдання крос-культурної психології	24	5	4	15	24	2	2	20
Тема 2. Психологічне вимірювання культур	22	3	4	15	24	2	2	20
Тема 3. Пізнавальні процеси і культура	20	5		15	22	2		20
Тема 4. Особистість і культура	24	5	4	15	26	2	4	20
Тема 5. Психологія етнічних міграцій та акультурація	30	2	4	24	24	2	2	20
Усього годин:	120	20	16	84	120	10	10	100

Система підсумкового контролю

Підсумковий контроль спрямований на встановлення рівня оволодіння знаннями про психологічні аспекти освітньої діяльності, психологічні засади педагогічної та навчальної діяльності за рахунок засвоєння значного за обсягом матеріалом (наприкінці семестру). Особливістю підсумкового контролю є його спрямованість на визначення рівня загально-професійних компетенцій здобувачів ступеня вищої освіти «магістр».

Формою підсумкового контролю є іспит.

Рівень навчальних досягнень здобувачів оцінюється за 100 бальною системою. Оцінка за змістовий модуль дорівнює сумі балів контрольних точок (КТ) та контрольної роботи змістового модулю (КРЗМ) з урахуванням коефіцієнта.

Оцінювання здобувачів відбувається на іспиті і складається з суми балів, отриманих ними за змістові модулі (максимальна кількість балів 60), балів за усну частину (коефіцієнт – 0,4, максимальна кількість балів 40).

Розподіл балів, що отримують здобувачі

Поточний контроль та самостійна робота			Підсумковий контроль		Сума
Змістовий модуль № 1			Письмова частина	Усна частина	
КТ 1	КТ 2	КРЗМ		40	60+40 (іспит)
20	20	20			

Кількість КТ – 2 , коефіцієнт КТ – 0,2.

Кількість КРЗМ – 1 , коефіцієнт КРЗМ – 0,2.

Успішність здобувачів при вивченні крос-культурної психології оцінюється за наступною шкалою:

Шкала оцінювання рівня навчальних досягнень здобувачів ЗВО,
національна та ECTS:

Оцінка в балах	Оцінка за національною шкалою		Оцінка за шкалою ECTS	Пояснення
	екзамен	залік		
90-100	Відмінно	Зараховано	A	відмінне виконання лише з незначною (мінімальною 1-2) кількістю помилок
82-89	Добре	Зараховано	B	вище середнього рівня з кількома помилками
75-81			C	вище середнього рівня з кількома помилками
67-74	Задовільно	Зараховано	D	непогано, але зі значною кількістю недоліків
60-66			E	виконання задовольняє мінімальним критеріям
35-59	Незадовільно	Не зараховано	FX	з можливістю повторного складання
1-34			F	з обов'язком повторним курсом

Результати поточного контролю враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Поточному оцінюванню підлягають: знання здобувачів та їх якість (повнота осмисленість, глибина, гнучкість, системність, узагальненість), ступінь сформованості загально навчальних та предметних умінь та навичок, вміння застосовувати набуті знання при розв'язанні практичних завдань, рівень оволодіння розумовими операціями (аналіз, синтез, порівняння, вміння робити висновки), вміння проводити науково-дослідну роботу, виявляти і вирішувати наукові проблеми, формулювати гіпотези, навички самостійної роботи.

Критерії поточного оцінювання рівня навчальних досягнень здобувачів:

Оцінка	Критерії оцінювання
«Відмінно»	ставиться за повні та міцні знання навчального матеріалу в заданому обсязі, вміння вільно виконувати практичні завдання, передбачені навчальною програмою; знання основної та додаткової літератури; прояв креативності у розумінні і творчому використанні набутих знань та умінь
«Добре»	ставиться за системні знання із навчальної дисципліни, успішне виконання практичних завдань, засвоєння основної та додаткової літератури, здатність до самостійного поповнення та оновлення знань. У відповіді здобувача наявні незначні помилки
«Задовільно»	ставиться за знання основного навчального матеріалу в обсязі, достатньому для подальшого навчання і майбутньої фахової діяльності, поверхову обізнаність з основною і додатковою літературою, передбаченою навчальною програмою; можливі суттєві помилки у виконанні практичних завдань, але здобувач спроможний усунути їх із допомогою викладача
«Незадовільно»	виставляється здобувачеві, відповідь якого під час відтворення основного програмового матеріалу поверхова, фрагментарна, що зумовлюється початковими уявленнями про предмет вивчення. Здобувач неспроможний до навчання чи виконання фахової діяльності після закінчення ЗВО без повторного навчання за програмою навчальної дисципліни

Вимоги до рівня навчальних досягнень здобувачів на іспиті

На іспиті з навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» відповідь здобувача повинна підтвердити достатньо повне знання теоретичних аспектів:

- специфіку формування і функціонування національно-психологічних феноменів;
- особливості розвитку конкретних народів і культур, специфіку формування національного характеру, національної самосвідомості, національних спільнот;
- особливості національного характеру різних етнічних груп;
- психологічні підходи до вирішення міжнаціональних конфліктів;
- основні напрями досліджень у крос-культурної психології;
- культурну обумовленість когнітивних процесів особистості;
- особливості взаємозв'язку культури та особистісного розвитку людини.

Здобувачі повинні продемонструвати професійно-методичну компетентність з крос-культурної психології, а саме:

- здатність орієнтуватись у специфіці етнопсихологічних концепцій та виборі методів інструментального етнопсихологічного дослідження;
- уміння методологічно грамотно виділяти проблему дослідження у галузі етнопсихології;

- здатність виявляти і аналізувати психологічні механізми етнічних процесів;
- здатність досліджувати специфіку культурного, економічного, історичного, політичного розвитку етносів;
- уміння проводити порівняльний аналіз етнопсихологічних особливостей різних народів.

Відповідь здобувача на іспиті повинна підтвердити повноту його знань категоріально-понятійного апарату з крос-культурної психології, нових підходів до трактування окремих понять, розуміння їх сутності, а також знання фактів, термінології, структур, принципів, законів, закономірностей, методів етнопсихологічного дослідження.

Здобувач повинен також продемонструвати здатність проводити етнопсихологічний аналіз соціальних ситуацій, встановлювати взаємозв'язки соціально-психологічних явищ, аналізувати соціальне життя, тощо.

Структура іспиту

Іспит з навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» складається з усної частини. Усна частина іспиту передбачає відповідь здобувача на одне теоретичне і одне практичне питання. Відповідаючи на питання з теоретичних аспектів навчальної дисципліни, здобувач повинен повністю розкрити його зміст, продемонструвати своє вміння визначати, систематизувати та аналізувати відповідні явища.

Розкриваючи перше питання з теоретичних аспектів навчальної дисципліни, здобувач повинен повністю відобразити його зміст, продемонструвати знання предмету, структури крос-культурної психології, цілей, завдань та принципів крос-культурної психології; вміння визначати, систематизувати та аналізувати навчальний матеріал; навички володіння основними категоріями крос-культурної психології. Приклад теоретичного завдання: «Етнічна самосвідомість та її рівні».

Відповідаючи на друге питання, здобувач повинен продемонструвати знання методів крос-культурної психології; вміння проводити порівняльний аналіз етнопсихологічних особливостей різних народів. Приклад практичного завдання: «Форми організації взаємодії з дітьми у різних культурах».

Критерії оцінювання рівня підготовки здобувачів із теоретичних питань

100 балів (оцінка «відмінно») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- дає ґрунтовну відповідь на питання екзаменаційного білета;
- комплексно розв'язує поставлене завдання, правильно застосовуючи отримані знання з навчальної дисципліни;
- повністю розкриває зміст матеріалу відповідно до поставленого питання чи проблеми, вправно оперуючи поняттями й термінами;
- відповідь буде послідовно і правильно;
- вільно володіє спеціальною термінологією крос-культурної психології.

95 балів (оцінка «відмінно») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- дає ґрунтовну відповідь на питання екзаменаційного білета;
- комплексно розв'язує поставлене завдання, правильно застосовуючи отримані знання з навчальної дисципліни;
- повністю розкриває зміст матеріалу відповідно до поставленого питання чи проблеми, вправно оперуючи поняттями й термінами;
- відповідь буде послідовно і правильно;
- вільно володіє спеціальною термінологією крос-культурної психології.

Допускається 1-2 неточності у викладі матеріалу, які не призводять до помилкових висновків.

90 балів (оцінка «відмінно») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- дає ґрунтовну відповідь на питання екзаменаційного білета;
- комплексно розв'язує поставлене завдання, правильно застосовуючи отримані знання з навчальної дисципліни;
- повністю розкриває зміст матеріалу відповідно до поставленого питання чи проблеми, вправно оперуючи поняттями й термінами;
- відповідь буде послідовно і правильно;
- вільно володіє спеціальною термінологією крос-культурної психології.

Допускається 2-3 неточності у викладі матеріалу, які не призводять до помилкових висновків.

85 балів (оцінка «добре») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- комплексно розв'язує поставлені питання;
- правильно розкриває основний зміст матеріалу відповідно до поставленої проблеми;
- точно використовує спеціальну термінологію;
- володіє спеціальною термінологією крос-культурної психології.

У відповіді можливі 1-2 неточності у використанні спеціальної термінології, несуттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно не змінює зміст.

80 балів (оцінка «добре») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- комплексно розв'язує поставлені питання;
- правильно розкриває основний зміст матеріалу відповідно до поставленої проблеми;
- точно використовує спеціальну термінологію;
- відповідає без грубих помилок.

У відповіді можливі 2-3 неточності у використанні спеціальної термінології, несуттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно не змінює зміст.

75 балів (оцінка «добре») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- повно розв'язує поставлені питання;
- правильно розкриває основний зміст матеріалу відповідно до поставленої проблеми;
- використовує спеціальну термінологію;
- відповідає без грубих помилок.

У відповіді можливі 3-4 неточності у використанні спеціальної термінології, несуттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно не змінює зміст.

70 балів (оцінка «задовільно») ставиться, якщо:

- зміст питань викладено частково, не завжди послідовно;
- відповідь неповна, але зміст залишається;
- у відповіді можливі 1-2 неточності у використанні спеціальної термінології, помилки у викладі матеріалу, що докорінно змінює зміст.

65 балів (оцінка «задовільно») ставиться, якщо:

- зміст питань викладено частково, непослідовно;
- відповідь неповна, що впливає на зміст викладу;
- у відповіді можливі 2-3 неточності у використанні спеціальної термінології, помилки у викладі матеріалу, що докорінно змінює зміст.

60 балів (оцінка «задовільно») ставиться, якщо:

- зміст питань викладено частково;
- відповідь неповна, що впливає на зміст викладу;
- у відповіді наявні неточності у використанні спеціальної термінології,
- грубі помилки у викладі матеріалу, що докорінно змінює зміст.

55 балів (оцінка «незадовільно») ставиться тоді, якщо:

- зміст не розкрито;
- здобувач не відповідає на поставлені запитання;
- у відповіді наявні грубі помилки у використанні спеціальної термінології, суттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно змінює зміст.

35 балів (оцінка «незадовільно») ставиться тоді, якщо:

- основний зміст не розкрито;
- відсутнє володіння спеціальною термінологією;
- здобувач не відповідає на поставлені запитання.

0 балів (оцінка «незадовільно») ставиться тоді, якщо:

- здобувач відмовляється відповідати на питання білета.

Критерії оцінювання рівня підготовки здобувачів із практичних питань

100 балів (оцінка «відмінно») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- дає ґрунтовну відповідь на питання екзаменаційного білета;
- комплексно розв'язує поставлене завдання, правильно застосовуючи отримані знання з навчальної дисципліни;
- правильно застосовує одержані знання для розв'язання практичних завдань, для аналізу психологічних явищ;
- методично грамотно добирає психологічні рекомендації щодо корекції виявлених недоліків і подальшого розвитку особистості;
- відповідь будує послідовно і правильно;
- творчо вирішує поставлені завдання.

95 балів (оцінка «відмінно») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- дає ґрунтовну відповідь на питання екзаменаційного білета;
- комплексно розв'язує поставлене завдання, правильно застосовуючи отримані знання з навчальної дисципліни;
- правильно застосовує одержані знання для розв'язання практичних завдань, для аналізу психологічних явищ;
- методично грамотно добирає психологічні рекомендації щодо корекції виявлених недоліків і подальшого розвитку особистості;
- відповідь будує послідовно і правильно;
- творчо вирішує поставлені завдання.

Допускається 1-2 неточності у викладі матеріалу, які не призводять до помилкових висновків.

90 балів (оцінка «відмінно») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- дає ґрунтовну відповідь на питання екзаменаційного білета;

- комплексно розв'язує поставлене завдання, правильно застосовуючи отримані знання з навчальної дисципліни;
  - правильно застосовує одержані знання для розв'язання практичних завдань, для аналізу психологічних явищ;
  - методично грамотно добирає психологічні рекомендації щодо корекції виявлених недоліків і подальшого розвитку особистості;
  - відповідь буде послідовно і правильно;
  - творчо вирішує поставлені завдання.
- Допускається 2-3 неточності у викладі матеріалу, які не призводять до помилкових висновків.

85 балів (оцінка «добре») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- комплексно розв'язує поставлені питання;
- правильно розкриває основний зміст матеріалу відповідно до поставленої проблеми;
- добре знає основні психологічні закономірності і вміє використовувати їх при розв'язанні практичних завдань;
- методично грамотно добирає психологічні рекомендації щодо корекції виявлених недоліків і подальшого розвитку особистості;
- комплексно вирішує поставлені завдання, правильно використовує довідкову літературу.

У відповіді можливі 1-2 неточності у використанні спеціальної термінології чи тлумачення психологічних явищ, несуттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно не змінює зміст.

80 балів (оцінка «добре») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- комплексно розв'язує поставлені питання;
- правильно розкриває основний зміст матеріалу відповідно до поставленої проблеми;
- добре знає основні психологічні закономірності і вміє використовувати їх при розв'язанні практичних завдань;
- добре добирає психологічні рекомендації щодо корекції виявлених недоліків і подальшого розвитку особистості;
- комплексно вирішує поставлені завдання, правильно використовує довідкову літературу;
- відповідає без грубих помилок.

У відповіді можливі 2-3 неточності у використанні спеціальної термінології чи тлумачення психологічних явищ, несуттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно не змінює зміст.

75 балів (оцінка «добре») ставиться, якщо здобувач виявляє такі знання та вміння:

- комплексно розв'язує поставлені питання;
- правильно розкриває основний зміст матеріалу відповідно до поставленої проблеми;
- добре знає основні психологічні закономірності і вміє використовувати їх при розв'язанні практичних завдань;
- добре добирає психологічні рекомендації щодо корекції виявлених недоліків і подальшого розвитку особистості;
- комплексно вирішує поставлені завдання, правильно використовує довідкову літературу;
- відповідає без грубих помилок.

У відповіді можливі 3-4 неточності у використанні спеціальної термінології чи тлумачення психологічних явищ, несуттєві помилки у викладі матеріалу, що докорінно не змінює зміст.

70 балів (оцінка «задовільно») ставиться, якщо:

- зміст питань викладено частково, не завжди послідовно;
- здобувач неточно інтерпретує отримані результати та прогнозує можливі відхилення у поведінці особистості;
- відповідь неповна, але зміст залишається;
- у відповіді можливі 1-2 неточності у використанні спеціальної термінології чи тлумачення психологічних явищ, помилки у викладі матеріалу, що впливає на змістовність.

65 балів (оцінка «задовільно») ставиться, якщо:

- зміст питань викладено частково, непослідовно;
- відповідь неповна, що впливає на зміст викладу;
- здобувач неточно інтерпретує отримані результати та прогнозує можливі відхилення у поведінці особистості;
- у відповіді можливі 2-3 неточності у використанні спеціальної термінології чи тлумачення психологічних явищ, помилки у викладі матеріалу, що впливає на змістовність.

60 балів (оцінка «задовільно») ставиться, якщо:

- зміст питань викладено частково;
- відповідь неповна, що впливає на зміст викладу;
- у відповіді наявні неточності у використанні спеціальної термінології чи тлумачення психологічних явищ;
- здобувач неточно інтерпретує отримані результати, не може спрогнозувати можливі відхилення у поведінці особистості;
- грубі помилки у викладі матеріалу, що впливає на змістовність.

55 балів (оцінка «незадовільно») ставиться тоді, якщо:

- зміст не розкрито;
- здобувач не відповідає на поставлені запитання;
- у відповіді наявні грубі помилки у використанні спеціальної термінології;
- студент не здатний інтерпретувати отримані результати, не може спрогнозувати можливі відхилення у поведінці особистості;
- суттєві помилки у викладі матеріалу, що впливає на змістовність.

35 балів (оцінка «незадовільно») ставиться тоді, якщо:

- основний зміст не розкрито;
- відсутнє володіння спеціальною термінологією;
- здобувач не відповідає на поставлені запитання.

0 балів (оцінка «незадовільно») ставиться тоді, якщо:

- здобувач відмовляється відповідати на питання білета.

Підсумкова оцінка за іспит

Підсумкова оцінка за іспит з навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» складається з суми балів:

- 1) набраної за семестр;

2) за усну частину, помножену на коефіцієнт 0,4;
Загальна сума балів складає 100 балів відповідно до шкали оцінювання рівня навчальних досягнень здобувачів ЗВО.

Забезпечення й організація самостійної роботи здобувачів

Самостійна робота – це процес активного, цілеспрямованого набуття здобувачем нових для нього знань і умінь без безпосередньої участі викладача. Самостійна робота супроводжується ефективним контролем і оцінкою її результатів.

Самостійна робота здобувача – невід’ємна частина його навчальної роботи з вивчення навчальної дисципліни. Вона є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від аудиторних навчальних занять, і не є допоміжним, другорядним видом навчальної роботи. На самостійне вивчення здобувачеві виносяться теми навчальної дисципліни, що не розглядаються на аудиторних заняттях.

Самостійна робота забезпечує підготовку здобувача до поточних аудиторних занять і контрольних заходів з навчальної дисципліни. Результатом такої підготовки є активність здобувача на заняттях і виконані контрольні роботи, тестові завдання, підготовлені доповіді, інші форми поточного контролю.

Процес організації самостійної включає такі етапи:

- підготовчий (визначення мети, завдань, складання програми реалізації самостійної роботи за певним аспектом);
- основний (реалізація здобувачами програми самостійної роботи, самоорганізація процесу роботи, використання прийомів пошуку інформації, засвоєння, переробка, застосування, фіксація і представлення (негайне – на заняттях і контрольних точках і відтерміноване – на іспиті) результатів);
- завершальний (саморефлексія й аналіз результатів, їх систематизація).

Самостійна робота з навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» – це вид науково-дослідної роботи здобувача, що містить результати дослідницького пошуку, відображає певний рівень його навчальної компетентності. Мета самостійної роботи: самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань із навчального курсу, удосконалення навичок самостійної навчально-пізнавальної діяльності, використання здобутих знань у практичній діяльності. Зміст самостійної роботи: завершена теоретична або практична робота у межах навчальної програми курсу, що виконується на основі знань, умінь та навичок, отриманих під час лекційних, семінарських занять і охоплює декілька тем або весь зміст навчального курсу.

Завдання самостійної роботи з навчальної дисципліни «Крос-культурна психологія» зосереджені за напрямками: словникова робота, робота з першоджерелами, складання структурно-логічних схем лекцій, підготовка мультимедійних презентацій, виконання тестових та творчих завдань. Виконання цих завдань відображається у конспектах здобувачів. Словникова робота здійснюється на початку підготовки до вивчення теми та полягає у виписуванні в термінологічний словник основних понять теми з короткими поясненнями. Складання структурно-логічних схем є одним із напрямків засвоєння змісту теми через оптимізацію механізмів запам’ятовування. Малювання схем, діаграм, графіків, рисунків сприяє візуальному запам’ятовуванню опрацьованої теми. Використання логічних опор, асоціацій і мислене угруповання сприяє усвідомленню навчального матеріалу та його тривалому запам’ятовуванню. Конспектування першоджерел – це стислий письмовий виклад найбільш істотного в змісті першоджерела, добір найважливіших і найхарактерніших теоретичних положень і фактів. Робота з першоджерелами здійснюється з метою більш глибокого опанування змісту теми. Вона полягає у складанні конспекту глав, параграфів, розділів, наукових статей, що сприяє більш глибокому розумінню проблем психології у зв’язку із темою, що вивчається. Під час роботи можливо створення плану-конспекту, тематичного конспекту, текстуального та вільного конспектів. При роботі з рекомендованою літературою бажано дотримуватись такої послідовності. Спочатку прочитати відповідний розділ літературного джерела, знайти визначення основних понять, зрозуміти їх структуру, коротко законспектувати

матеріал, що висвітлював би зміст навчальної теми. Написання есе належить до роботи під час підготовки до семінарських занять, але за змістом – це самостійна навчальна діяльність здобувача. Есе – це самостійна аналітична робота здобувача, що засвідчує його знання психологічної літератури з цієї теми, розуміння основних підходів до вирішення наукової і практичної проблеми, а також відображає власні погляди майбутнього фахівця і демонструє його вміння усвідомлювати психолого-педагогічні явища на основі теоретичних знань. Ця робота передбачає: формулювання проблеми, обґрунтування власної точки зору, наведення аргументів, формулювання висновків. Об'єм есе містить 2000-2500 слів. Есе має містити п'ять і більше спеціальних термінів за темою. Есе складається з 4 частин: 1 частина. Формулюється проблема. Даються короткі відомості про психологічний феномен (процес, властивість, якість, ситуацію і т.д.). 2 частина. Обґрунтовується власна точка зору у відношенні до теми (гіпотези, цитати і т.д.). 3 частина. Наводяться декілька аргументів, науково обґрунтованих, з посиланнями на вітчизняних і зарубіжних авторів, теорії, дослідження, закономірності. 4 частина. Робиться висновок, пропонується рішення поставленої проблеми, визначаються шляхи її подальшого дослідження.

Критерії оцінювання усних і письмових відповідей

Оцінка	Критерії оцінювання
«Відмінно»	ставиться за повне розкриття питання, логічність викладання, переконані доводи, використання у відповіді основної та додаткової літератури, власні аналітичні міркування, вміння робити висновки. Знання глибокі, міцні, узагальнені, системні та і творчо застосовуються. Навчальна діяльність має науково-дослідницький характер, позначена вмінням самостійно оцінювати різноманітні проблемні ситуації, шукати шляхи їх вирішення, виявляти і захищати свою особисту позицію
«Добре»	ставиться за повне розкриття питання, логічність викладання, переконані доводи, використання у відповіді основної та додаткової літератури, вміння робити висновки. Здобувач вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументує свої думки. Виявляє знання істотних ознак понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях, вміє робити висновки, виправляти допущені помилки. Відповідь здобувача повна, правильна, логічна, обґрунтована.
«Задовільно»	ставиться за неповне розкриття питання, логічність викладання, переконані доводи, використання у відповіді тільки основної літератури. Здобувач володіє навчальним матеріалом, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань для формулювання висновків, порівняння теоретичних знань з практичними прикладами. Відтворюється основний навчальний матеріал, виконуються завдання за зразком, володіння елементарними вміннями навчальної діяльності
«Незадовільно»	ставиться за часткове розкриття питання. Здобувач володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу. Відповідь при відтворенні навчального матеріалу - елементарна, фрагментарна, зумовлюється початковими уявленнями про предмет вивчення

Критерії оцінювання тестових завдань

Оцінка	Критерії оцінювання
«Відмінно»	Здобувачем надані правильні відповіді на 76-100 %
«Добре»	Здобувачем надані правильні відповіді на 51-75 % тесту
«Задовільно»	Здобувачем надані правильні відповіді на 26-50 % тесту
«Незадовільно»	Здобувачем надані правильні відповіді на 0-25 % тесту

Критерії оцінювання есе

Оцінка	Критерії оцінювання
«Відмінно»	Об'єм есе складає 2000-2500 слів. Містить п'ять і більше спеціальних термінів за темою. Правильно сформульована проблема. Надані короткі відомості про психологічний феномен (процес, властивість, якість, ситуацію і т.д.). Обґрунтована власна точка зору у відношенні до теми (гіпотези, цитати і т.д.). Наведені декілька аргументів, науково обґрунтованих, з посиланнями на вітчизняних і зарубіжних авторів, теорії, дослідження, закономірності. Зроблений висновок, пропонується рішення поставленої проблеми, визначаються шляхи її подальшого дослідження
«Добре»	Об'єм есе складає 1500-2000 слів. Містить чотири спеціальні терміни за темою. Правильно сформульована проблема. Надані короткі відомості про психологічний феномен (процес, властивість, якість, ситуацію і т.д.). Обґрунтована власна точка зору у відношенні до теми (гіпотези, цитати і т.д.). Наведені декілька аргументів, науково обґрунтованих, з посиланнями на вітчизняних і зарубіжних авторів, теорії, дослідження, закономірності. Зроблений висновок
«Задовільно»	Об'єм есе складає 1000-1500 слів. Містить два-три спеціальні терміни за темою. Правильно сформульована проблема. Надані короткі відомості про психологічний феномен (процес, властивість, якість, ситуацію і т.д.). Обґрунтована власна точка зору у відношенні до теми (гіпотези, цитати і т.д.). Наведені декілька аргументів, без посилань на вітчизняних і зарубіжних авторів, теорії, дослідження, закономірності. Не зроблений висновок
«Незадовільно»	Об'єм есе складає 500-1000 слів. Містить один спеціальний термін за темою. Вимог не дотримано, проблему не розкрито; есе написано несамотійно

Заліковий модуль № 1
«Теоретико-методологічні основи крос-культурної психології»
Змістовий модуль № 1
«Крос-культурна психологія як галузь психологічної науки»

Тема I. Цілі та завдання крос-культурної психології

Лекція 1. Психологічна антропологія, етнічна і крос-культурна психологія.

Мета вивчення: засвоїти основні поняття в рамках теми, що вивчається. Вміти розрізняти поняття, їх особливості. Розглянути напрямки крос-культурних досліджень.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Психологічна антропологія, її предмет, завдання. Основні представники та погляди вивчення.
2. Поняття «етнопсихологія». Цілі, завдання етнопсихології.
3. Поняття «крос-культурна психологія», сучасні підходи щодо її вивчення. Напрямки крос-культурних досліджень.

Література:

1. Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов / С. И. Королев. – М. : Наука, 1970.
2. Леонтьев А. А. Национальная психология и этнопсихология / А. А. Леонтьев // Советская этнография. – 1983. – № 2. – С. 80-82.
3. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984.
4. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 334 с.
5. Shweder R. A. Thinking through Cultures: Expeditions in cultural psychology. – Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Ключові поняття: *культура, психологія, антропологія, етнічна психологія, крос-культурна психологія, етнічна ідентичність, етнічна толерантність, духовність.*

Основний зміст

1. Психологічна антропологія, її предмет, завдання. Основні представники та погляди вивчення.

У сучасній системі психологічних знань існує два підходи до вивчення обумовленості психології людини, її етнічної (культурної) належності. У західній (передусім американській) науці вивченням зв'язку культури й психології займаються психологічна антропологія і крос-культурна психологія. У вітчизняній науковій традиції, що йде від європейської філософської думки, подібні дослідження ведуться в рамках етнічної психології.

Психологічна антропологія виникла у 30-х роках ХХ ст. як міждисциплінарний напрямок досліджень, що відбиває бажання культурних антропологів проникнути у внутрішнє життя індивідів, обумовлену їх соціалізацією. Яскравими представниками цього напряму були Р. Бенедикт, М. Мід, К. Клакхорн, Р. Лінтон, К. Дюбуа та ін. Основний предмет психологічної антропології – вивчення того, як людина мислить,

відчуває, емоційно реагує і діє в умовах різних культур. Відмінною особливістю цієї дисципліни є те, що вона зародилася всередині культурної антропології та служила розвитку цієї науки.

2. Поняття «етнопсихологія». Цілі, завдання етнопсихології.

Етнічна психологія – це міждисциплінарна наука, яка має, як мінімум, двох «батьків» – етнографію (етнологію) і власне психологію. Спочатку метою етнічної психології було вивчення психологічних особливостей, духовної культури народів. У другій половині XIX століття сформувалися загальні поняття етнопсихології – «психологія народів», «національний характер», «народний дух»; також з'явився термін «етнічна (або етнографічна) психологія». Одночасно розвивався і філософсько-психологічний напрям в етнопсихології (Х. Штейнталь, М. Лацарус, Ст. Вундт, Р. Лебон та ін). Основним методом дослідження в той період був аналіз проявів людського духу в мові, звичаях, міфах тобто у сфері духовної культури різних народів. Вітчизняна етнічна психологія в історичному контексті пов'язана з іменами мовознавців і літературознавців Д. Овсяніко-Куликовського і А. Потебні, етнографів Н. Надеждіна і К. Кавеліна, філософа Р. Шпета.

На сьогодні **етнопсихологія** – це наука, що вивчає психологічні особливості індивіда або групи людей, пов'язані з етнічною чи культурною приналежністю і виявляються на свідомому та несвідомому рівнях.

Мета етнічної психології полягає у виявленні психологічних механізмів формування позитивної етнічної та культурної ідентичності, а також у вивченні психологічних механізмів формування етнічної толерантності на груповому та особистісному рівнях. Досліднику будь-якої етнічної культури необхідно зробити спробу зрозуміти і пояснити дану етнічну культуру, її духовно-філософську сутність, специфічні культурні механізми регуляції свідомості та поведінки людини (зокрема, механізми подолання криз і стресових ситуацій), особливості ціннісної структури даної культури, типи її соціальної організації, принципи всередині – та зовнішньогрупової взаємодії. Це має сприяти формуванню стійкої й усвідомленої позитивної ідентичності, яка є єдиним надійним буфером як на шляху етнічної маргінальності, так і на шляху формування етнічної ірраціональної нетерпимості. Для формування й підтримки етнічної толерантності необхідно шукати шляхи порозуміння і тотожності культур на основі загальних для всього людства моральних цінностей.

Основні **завдання** етнічної психології на сучасному етапі її розвитку можуть бути сформульовані так:

1) дослідження соціально-психологічних проблем міжетнічної взаємодії (міжетнічного сприйняття; міжетнічної напруженості; етноцентризму та етнічної інтолерантності; зміни етнічної ідентичності; етнічних міграцій та акультурації та ін);

2) вивчення особливостей формування та актуалізації етнічної ідентичності на індивідуально-особистісному рівні; проблем особистісної саморегуляції в міжетнічну взаємодію; особливостей трансформації етнічної ідентичності особистості; етнопсихотерапії та інших аспектів етнічності як індивідуально-особистісної характеристики людини;

3) створення та апробація програм і методів соціально-психологічного тренінгу успішної міжкультурної взаємодії та методів етнопсихологічної корекції особистості;

4) розвиток теорії етнічної психології з метою розуміння психологічних законів впливу етнічної та культурної приналежності на життя людини.

3. Поняття «крос-культурна психологія», сучасні підходи щодо її вивчення. Напрямки крос-культурних досліджень.

Крос-культурна (або порівняльно-культурна) психологія займається вивченням подібностей і відмінностей у психології індивідів, що належать до різних культурних та етнічних груп; зв'язків психологічних відмінностей із соціокультурними, екологічними та біологічними особливостями, а також вивченням сучасних змін цих відмінностей.

Сучасні підходи у крос-культурній психології також націлені на пошук універсалій, тобто того, що залишається універсальним у психології людини в різних культурах. На даний час з вузької досить екзотичної для психології спеціальності крос-культурна психологія стала усталеною галуззю, яка об'єднує сотні вчених з багатьох частин світу. У 1973 р. у Директорії крос-культурних досліджень і дослідників було вказано 1125 учених з 65 країн світу, на сьогодні їх чисельність ще більше зросла. Більшість з них представляє університети США і Європи, частина – університети країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Багато з них є членами таких професійних організацій, як *International Organization for Cross-cultural Psychology* і *The Society for Cross-Cultural Research*. Дослідження з крос-культурної психології зараз пріоритетні для п'яти міжнародних психологічних журналів.

Крос-культурні дослідження – тип наукового пошуку, згідно з яким поведінку людини та соціальних груп вивчають у контексті їхніх культурних особливостей.

У крос-культурному дослідженні головну увагу акцентують на спільних і відмінних рисах у структурі, функціонуванні та розвитку певних соціальних й психологічних феноменів у різних культурних групах. Дослідження цього типу мають два рівні: перший – опис спільного та відмінного, другий – їхнє пояснення. Наукові проблеми першого рівня пов'язані з особливостями збору інформації, другого – з мотивацією дослідників, їхніми епістемологічними перевагами та ідеологічним контекстом досліджень у межах різних культур.

Головне **завдання крос-культурного дослідження**:

- перевірка універсальності наявних соціальних і психологічних теорій за допомогою порівняльного дослідження; відкриття нових феноменів, що існують у досліджуваних культурах, але відсутні у культурі ініціаторів досліджень;
- формулювання універсальних законів поведінки людей і соціальних груп, які б описували явища, спільні для усіх представників людського роду, не зважаючи на специфіку їхнього прояву в різних культурах.

Як дослідницький метод, крос-культурне дослідження застосовували вже у ранній етнографії та антропології, як окремий тип дослідження вони утвердилися в межах психології. Зародження сучасної крос-культурної соціології пов'язують із виходом праці англійського етнографа та антрополога Е. Тейлора «On a method of investigating the development of institution: applied to laws of marriage and descent» («Про методи дослідження розвитку інститутів: щодо законів шлюбу та походження», 1889 р.), у якій розкрито основи крос-культурного дослідження з використанням статистичного апарату.

На сьогодні крос-культурна психологія є визнаним напрямом психологічного дослідження. Асоціація крос-культурної психології, заснована у 1972 р., об'єднує близько 800 членів з понад 60-ти країн світу.

Лекція 2. Історія розвитку етнопсихології. Основні школи та підходи.

Мета вивчення: засвоїти основні етапи історії розвитку етнопсихології. Уміти надати характеристику основним школам та підходам.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Етнопсихологія як галузь психологічної науки.
2. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.
3. Предмет та об'єкт дослідження етнопсихології.
4. Основні етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології.

Література:

1. Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов / С. И. Королев. – М. : Наука, 1970.
2. Садохин А. П. Этнология / А. П. Садохин. – М. : Альфа-М: ИНФРА-М, 2011. – 352 с.
3. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 160 с.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 367 с.

Ключові поняття: *етнопсихологія, етнічні стереотипи, етнічні особливості, соціальна психологія, етнографія.*

Основний зміст

1. Етнопсихологія як галузь психологічної науки.

Етнопсихологія (від гр. *ethnos* – плем'я, народ) – це галузь психології, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів та установок. Роком народження цієї науки прийнято вважати 1859 р., коли приват-доцент кафедри загального мовознавства Берлінського університету Г. Штейнталь разом із філософом М. Лацарусом почали видавати «Журнал етнічної психології та мовознавства». У своїй програмній статті «Думки про народну психологію» редактори проголосили народження нової науки – науки про пізнання народного духу. Г. Штейнталь і М. Лацарус тлумачили поняття «народний дух», по-перше, як особливе замкнуте утворення, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, а по-друге, як їхню самосвідомість. Зміст поняття «народний дух» може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології та культури. На початку ХХ ст. ці ідеї розвивалися і частково реалізувалися у «Психології народів» В. Вундта. У своїй фундаментальній праці, робота над якою тривала з 1900 р. по 1920 р., він спробував визначити зміст міфу, релігії, мистецтва та інших явищ культури різних народів.

У сучасній етнопсихології існує кілька відносно самостійних **напрямів**:

1. Порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, пізнавальних процесів, пам'яті емоцій, мови тощо, що теоретично та методично складають невід'ємну частину відповідних розділів загальної та соціальної психології.
2. Культурологічні дослідження, що вивчають особливості символів і ціннісних орієнтацій народної культури та нерозривно пов'язані з відповідними розділами етнографії, фольклористики та мистецтвознавства.
3. Дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей, понятійний апарат, сприйняття яких найближчі до соціології та дитячої психології.
4. Дослідження етнічної свідомості та самосвідомості, що послуговуються понятійним апаратом і методами з тих розділів соціальної психології, які вивчають соціальні установки, міжгрупові стосунки та взаємини всередині групи. Отже, етнічна психологія як самостійна наука виділилась з інших галузей знань, але залишилась з ними в тісному взаємозв'язку.

2. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Етнопсихологія та етнографія. Традиційно найтісніший зв'язок етнопсихологія має з етнографією, адже біля джерел етнопсихології стояли не психологи, а етнографи, які й запропонували виділити один з її розділів – психічну етнографію, тобто вивчення інтелектуальних здібностей народу, силу волі та характер, почуття гідності. Отже, етнопсихологію та етнографію поєднує об'єкт дослідження – етнічні спільноти, але етнографія вивчає побут і культуру народів, а етнопсихологія досліджує свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування.

Етнопсихологія та антропологія. Така галузь етнічної психології, як психологічна антропологія близька за змістом до соціальної (культурної) антропології, але остання має свою сферу дослідження – людину як частину культури, властивої певній спільноті.

Етнопсихологія та соціальна психологія. Деякі дослідники розглядають етнопсихологію як галузь соціальної психології, оскільки ці науки близькі за об'єктом і предметом дослідження. Соціальна психологія вивчає процеси розвитку та функціонування суспільної психології та соціальних спільнот (великих і малих соціальних груп), а етнопсихологія – духовно-психологічні риси етносів, їхню специфіку та прояв у всіх сферах діяльності та культури. Виділення етнопсихології із соціальної психології як наукового напрямку пов'язане з особливим інтересом до етнічної свідомості та ідентичності в соціальних стосунках суспільства.

Етнопсихологія та соціологія. Етнічні спільноти, оскільки вони є соціальними спільнотами, вивчає і соціологія, але в неї більш узагальнений підхід до них. Однак у підходах до етнічної свідомості в соціології та етнопсихології багато спільного, зокрема, вони користуються схожими методами дослідження.

Етнопсихологія та культурологія. Культурологічні дослідження тісно пов'язані з етнографічним аналізом культури, з розробкою її етнічних проблем. Ця гілка етнопсихології вивчає мову, побут, архітектуру, творчість, а також релігію різних етносів.

Етнопсихологія та фольклористика. Беззаперечний зв'язок етнопсихології і з фольклористикою. Якщо фольклористика вивчає фольклор різних народів взагалі, то етнопсихологія приділяє увагу архетипам, які зафіксовані у фольклорі.

Етнопсихологія та історія. З історії етнопсихологія бере матеріал про зародження, розвиток, а також зникнення чи асиміляцію певних етнічних груп: націй, національностей, народностей.

Етнопсихологія та екологічна психологія. Протягом тривалого часу вчені досліджують вплив екології на етнічну психологію. Так, існує чимало робіт, де показано, як довкілля (природа, архітектура) впливає на формування менталітету тієї чи іншої нації.

3. Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології.

Будь-який науковий напрям переростає в окрему галузь науки тільки тоді, коли починає набувати власної «самосвідомості», визначаючи своє місце серед інших наук, уточнюючи основні принципи та поняття, а у процесі уточнення основних понять визначається з об'єктом і предметом своїх досліджень. Етнопсихологія як самостійна наука зародилась на ґрунті таких дисциплін, як етнографія, соціальна психологія, соціологія та соціальна антропологія, тому з даними науками в неї схожий предмет дослідження – етнічні спільноти, але у кожній з них до нього власний підхід. Якщо етнографія вивчає побут і культуру народів, то етнопсихологія – свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування, а також інші психологічні особливості етносу. Найчіткіше визначення предмета етнопсихології, на нашу думку, дають А. Бороносєв і В. Павленко. Предметом етнопсихології є соціально-психологічні риси національно-етнічних спільнот, їхній вплив на поведінку особистості, а також соціально-психологічні процеси й особливості етнічного розвитку та міжнаціонального спілкування. Виходячи з цього визначення, автори виділяють у предметній галузі етнопсихології три дослідницьких блоки.

1. Вивчення феномену етнопсихології на двох її рівнях: власне психології та самосвідомості, де досліджується зміст етнопсихології у сферах культури та способу життя тієї чи іншої спільноти. У цьому блоці у рамках дослідження самосвідомості вивчається проблема «нація – особистість», тобто набуття особистістю національних рис та їхнього впливу на її життєдіяльність і поведінку, а також усвідомлення нацією власних якостей та ідентифікація себе з певною спільнотою. Крім того, вивчається система народної (етнічної) педагогіки, що допомагає зрозуміти, як індивід набуває національних

рис і самосвідомості під впливом культурно-духовного середовища, яке визначає його поведінку.

2. Вивчення соціально-психологічних явищ, що виникають при спілкуванні людей різних національностей. Соціальна психологія виділяє три види спілкування: комунікативне, інтерактивне та перцептивне. Ця класифікація була запозичена етнопсихологією для власних дослідницьких проблем. Отже, комунікативне спілкування – це обмін інформацією між людьми, продуктами духовної сфери, ідеями, станом свідомості, почуттями. У міжетнічному спілкуванні цей процес дуже складний і залежить від активності суб'єктів спілкування, їхніх установок, клімату та способу життя народів. Інтерактивне спілкування – це взаємодія людей на основі спільної діяльності. Тут також є місце для дослідження етнічних проблем. Наприклад, спостерігається, що спільній діяльності представників різних народів часто заважають різні трудові навички та звички, національний досвід в організації праці, її темпи та характер спілкування. Перцептивне спілкування розглядається як сприймання та розуміння людьми різних національностей один одного. Цей дослідницький блок пов'язаний із вивченням закономірностей спілкування та соціально-психологічних аспектів взаємодії представників різних етнічних груп у конкретних ситуаціях. Значне місце тут відводиться проблемі етнічних стереотипів.

3. Третій дослідницький блок етнічної психології пов'язаний із вивченням соціально-психологічних закономірностей розвитку етнічних спільнот – етногенезу. Ці дослідження набувають особливої гостроти у зв'язку із сучасним проявом етнічної самобутності, коли в багатьох державах розв'язуються проблеми національної єдності, національної консолідації та самостійності, суверенітету, що є умовами подальшого соціально-економічного та духовного розвитку. Крім того, етнопсихологія вивчає таку проблему, як «етнос та особистість», адже становлення людини як особистості неможливе без етнічної культури, цінностей, традицій, без елементів свідомості та підсвідомості спільноти, до якої вона належить. Порушення цієї закономірності веде до національного нігілізму, руйнування особистості та культури, а це, у свою чергу, – до маргіналізації сучасного суспільства.

4. Основні етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології.

1) Стародавній світ і дослідження відмінностей між народами.

Етнічні відмінності почали привертати увагу вчених з того самого часу, коли виникла етнічна самосвідомість. Мислителів Стародавнього світу вже цікавила проблема етнічних відмінностей, їхній вплив на побут і культуру народів; вони намагалися, аналізувати характер того чи іншого народу. Це питання порушували Гіппократ, Платон, Теофраст і Ксенофонт. Гіппократ у своїй праці «Про повітря, води, місцевості» підходив до даної проблеми з позицій географічного детермінізму, відзначаючи, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними чинниками. Цей підхід у подальшому підтримали й інші вчені, і в науці склалася певна теорія – географічний детермінізм. Платон, на відміну від Гіппократа, робить інший підхід. Він аналізує характер людей у зв'язку з соціально-політичним устроєм суспільства, у якому вони живуть. У своєму вченні про державу він наголошував, що характери людей формуються під впливом певної форми державного правління і що в людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад також змінюється. Теофраст, учень Аристотеля, розглядає моральні риси людей як такі, що формувалися під впливом навколишнього соціального середовища. Оскільки в античному світі не було націй, то в давньогрецькій філософії ми не знайдемо поняття «національний характер». Воно з'являється значно пізніше, коли в Європі виникають і розвиваються капіталістичні виробничі відносини. У даному випадку маргіналізація вживається як поняття, що означає відсутність етнічної самосвідомості в значній частини членів суспільства. Географічний детермінізм – спроба вивести залежність особливостей певного народу від географічного середовища. У давньогрецькій філософії мова йде про характеристику цілих народів і робиться спроба дати їм ту або

іншу оцінку. Так, учень Сократа Ксенофонт, вивчаючи характер персів, аналізує еволюцію окремих рис, типових для даного народу, але такими, що змінюються у зв'язку з конкретними умовами.

2) Європейські вчені про психологію народів (середина XVIII – перша половина XIX ст.). Принципово новий етап у дослідженні етносів починається із середини XVIII ст. Реальні процеси, що відбуваються в соціально-економічному житті західноєвропейських країн XVIII–XIX ст., спонукали філософів і соціологів осмислити їх теоретично. Г. Гегель, К. Гердер, К. Гельвецій, І. Кант, Ш. Монтеск'є розглядали у своїх працях такі поняття, як «нація», «народ», «національний характер». У XVII ст. поширився географічний детермінізм – вчення про те, що національний характер народу, його психологічні особливості визначаються географічним чинником. Ш. Монтеск'є, представник географічного детермінізму, так писав про визначення національного характеру кліматичними умовами: «Влада клімату сильніша від усіх інших влад... Народи жарких кліматів нерішучі, як старі люди, народи холодних кліматів відважні, як юнаки» [4]. При цьому, підкреслював Ш. Монтеск'є, можна спостерігати зміну національного характеру: «Через зміни клімату: у північному кліматі ви побачите людей, у яких мало вад, та немало чеснот, багато щирості й прямодушності. При наближенні до півдня ви начебто віддаляєтесь від самої моралі: поряд із посиленням пристрастей помножуються злочини. У країнах із помірним кліматом ви побачите народи непостійні у своїй поведінці та у своїх хобах і чеснотах, оскільки недостатньо визначені властивості клімату неспроможні зробити їх стійкими. У кліматі занадто жаркому тіло зовсім утрачає силу, а розслаблення тіла переходить і на душу: така людина до усього байдужа, не здатна ні на який благородний учинок, ні на яке виявлення благодушності, усі його схильності набувають пасивного характеру, лінощі стають щастям; там радше будуть терпіти покарання, аніж спонукати себе до діяльності духу, рабство їм здаватиметься легшим, ніж розумові зусилля, які необхідні для того, щоб самим керувати собою» [4]. Отже, Ш. Монтеск'є звернув увагу на те, що народи відрізняються один від одного за характером і намагався встановити причини відмінностей. Але виведення характеру народу з кліматичних умов очевидно є одностороннім. При сумлінніше проведеному дослідженні, ми спостерігатимемо народи, які відрізняються один від одного за характером. Певні народи, хоча й живуть в одній кліматичній зоні, але мають різні форми державного правління, різну культуру та релігію, різну психологію. Водночас можна знайти схожі за характерами народи, які живуть на різних континентах і в різних кліматичних умовах. У будь-якій кліматичній зоні можна зустріти поруч як працелюбні й енергійні народи, так і відсталі, пригноблені. Більш того, досвід історії та сучасності свідчить, що такі працелюбні й талановиті народи, як український та російський, були перетворені комуністичним режимом на сіру, безініціативну масу, яка легко піддавалася маніпуляції, – «радянський народ». На жаль, спроби повернутися до теорії географічного детермінізму існують і в наш час, тому так детально ми зупинились на його критичному аналізі.

Д. Юм, англійський філософ, сучасник Ш. Монтеск'є, виступав проти теорії географічного детермінізму. Замість географічного детермінізму він висуває іншу теорію, згідно з якою всі розумні істоти, включаючи людину, живуть не відокремлено одне від одного, а тяжіють до спілкування та об'єднання. Люди вступають у контакти, у результаті яких схожі схильності та звички передаються один одному. У подальшому ці схильності, а також звички передаються від однієї групи до іншої. І нарешті, об'єднання людей в одну політичну організацію, вирішення ними багатьох спільних питань, пов'язаних з обороною, торгівлею, управлінням, приводять до утворення не тільки спільної мови, спільних схильностей, а й національного характеру.

Аналогічні погляди висловлював представник французької просвіти К. Гельвецій. Усякий народ, писав К. Гельвецій у роботі «Про людину», має свій особливий спосіб бачити та відчувати, який і створює характер цього народу. Причому в усіх народів цей характер може змінюватись або раптово, або поступово, залежно від раптових або

поступових змін, що відбуваються у формах правління ними та в суспільному вихованні. Отже, національний характер, за К. Гельвецієм, – це спосіб бачення та відчування, який є характерним тільки для одного народу і залежить, в основному, від соціально-політичної історії (форм правління). Зміна форм правління, тобто соціально-політичних відносин, впливає на особливості національного характеру. Характер народів, уважав К. Гельвецій, особливо змінюється під час переворотів, коли народи переходять зі стану свободи в стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і навпаки – розвиток свободи, демократичне правління сприяє зміні характеру народу в позитивний бік. Отже, незважаючи на те, що інший представник французької просвіти Д. Дідро критикував погляди К. Гельвеція, викладені у доробку «Про людину», зокрема піддав критиці ідею К. Гельвеція про тісний зв'язок характеру народу та форм правління; варто відзначити, що цим мислителем французької просвіти були закладені наукові принципи розуміння сутності національного характеру, такі, як ідея розвитку, соціальної обумовленості та рівнозначності народів. К. Гельвецій також зазначав, що від клімату, ґрунту та повітря не залежить, перебуватиме народ у варварстві або знаходитиметься в розквіті культури. Природа, за К. Гельвецієм, ділила дари порівну. Отже, ідея рівнозначності народів і рас за своїми інтелектуальними здібностями є однією з найяскравіших ідей французького філософа. Антирасистська спрямованість концепції національного характеру К. Гельвеція звучить актуально і в наші дні, її гуманістичне забарвлення свідчить про значний унесок французького матеріаліста в розробку проблеми рівноправності націй і народів. Безумовно, учіння К. Гельвеція про характер народів значно вплинуло на прогресивну думку XIX ст.

Серед представників німецької класичної філософії проблемами етносу займалися І. Гердер, Г. Гегель, І. Фіхте, І. Кант. І. Гердер підходить до формування національного характеру з точки зору єдності зовнішнього та внутрішнього. Під зовнішнім він розумів кліматичні умови, а під внутрішнім – органічні, зокрема генетичні, особливості. Він відзначає, що генетична сила породила органічні утворення на Землі, а клімат лише сприяє або протидіє цій силі. У зв'язку з цим головну роль в етнічній історії він віддає внутрішнім факторам. У своїй головній філософській праці «Ідеї до філософії історії людства» І. Гердер поставив завдання розглянути рушійні сили розвитку суспільства. Він зробив спробу відповісти на питання про те, чи існують закони розвитку суспільства, чи воно розвивається без певних законів. Крім того, І. Гердер аналізував характери різних народів. Зокрема, значне місце у своєму дослідженні він надає слов'янським народам. Змальовуючи національний характер слов'ян, І. Гердер показує важливість їхньої ролі в історичному процесі, їхні працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність. Він зазначає, що слов'яни скрізь освоювали землі, які полишали інші, і вирощували на них хліб, розводили худобу. Слов'яни не намагалися пригноблювати інші народи. Навпаки, історично та географічно склалося так, що впродовж багатьох століть вони були об'єктом агресії з боку татаро-монголів та інших племен. Оскільки слов'яни не бажали панувати над цілим світом, наголошує І. Гердер, не мали войовничих царів і готові були платити данину, аби тільки залишили їхню землю в спокої, то чимало народів, а більш за всіх – німці, коїли проти них великий гріх. Але слов'яни не мирилися зі своїм станом, а поставали проти своїх гнобителів, демонструючи мужність та героїзм. Виходячи з особливостей національного характеру слов'ян, І. Гердер оптимістично оцінював історичні перспективи розвитку цих народів. Колесо часу, говорив він, обертається нестримно, і оскільки слов'янські нації населяють найпрекрасніші землі Європи, то коли ці землі будуть упорядковані, то й слов'янські народи пробудяться від свого важкого сну, скинуть ланцюги рабства, стануть обробляти свої прекрасні землі та відсвяткують на них свої стародавні свята працелюбства й торгівлі (І. Гердер). Безумовно, І. Гердер не міг передбачити, що слов'янським народам I ст. доведеться пережити таке лихо, як тоталітаризм і комунізм.

Велике місце в історії етнопсихологічних досліджень мають праці І. Канта. І. Кант один з перших почав уживати такі поняття, як «народ» і «нація», і визначив ці поняття. Народ, за І. Кантом, – це об'єднана у тій чи іншій місцевості велика кількість людей, що становить єдине ціле. Нація – це частина народу, що через спільне походження признає себе об'єднаною в одне громадянське ціле. Кожен народ, уважав І. Кант, має свій характер. Основний прояв національного характеру – це ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу. Кант визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, як і спосіб правління, не є основою характеру народу. Основою ж характеру він уважав ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління в покоління. Це доводиться тим, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється – зберігається мова, рід занять, костюми. Значним внеском у народознавство була спроба І. Канта зробити порівняльний аналіз характерів європейських народів – німців, французів, англійців, іспанців, італійців. Причому німецький філософ наряду із сучасниками розглядає як позитивні, так і негативні риси, що властиві кожному з народів. Думка про те, що в національному характері кожного народу наявні як позитивні, так і негативні риси, є тим раціональним моментом, що внесла філософська та суспільно-політична думка XVIII ст. у дослідження цього феномену. Отже, діалектика національного характеру, досліджена І. Кантом, а також ідея К. Гельвеція про рівнозначність народів та ідея єдності культур різних народів, висунута І. Гердером, є важливим внеском у розробку психології етносу.

У філософській та суспільно-політичній думці початку XIX ст. у зв'язку з аналізом національного характеру того чи іншого народу формується поняття «дух народу», яке отримало в подальшому всебічне поширення. Це поняття, зокрема, зустрічається в працях представників німецької класичної філософії Г. Гегеля та І. Фіхте. Г. Гегель у праці «Філософія духу» відзначає, що національний характер – це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які, по суті, визначають специфіку духовного світу націй та рас, особливий дух народу. Крім того, Г. Гегелем були вирішені деякі методологічні питання. Так, він виступив проти ототожнення понять характеру, стверджуючи, що вони різняться за змістом. Якщо національний характер – це риса національної спільноти, то темперамент – риса індивідуума.

3) Друга половина XIX ст. – становлення етнічної психології.

У другій половині XIX ст. настає новий етап становлення етнічної психології як самостійної дисципліни. Цей етап пов'язаний перш за все з іменами Г. Штейнтала, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона. Зародилась ідея створення спеціальної науки, що поєднуватиме історико-філологічні дослідження із психологічними. Вона отримала назву «психологія народів» або «етнічна психологія». Початковий задум було викладено в редакційній статті першого номера «Журналу порівняльних досліджень мови» (1852 р.), а у 1859 р. Г. Штейнталь разом із М. Лацарусом почали видавати спеціальний журнал «Етнічна психологія та мовознавство». Основним завданням етнічної психології або психології народів уважалося дослідження специфічних способів життя та форм діяльності духу в різних народів. Г. Штейнталь і М. Лацарус розрізняли два класи наук: предметом одного з них є природа, предметом іншого – дух. Народна психологія, уважали вчені, – це наука про «дух народу», учення про елементи та закони духовного життя народів. Вона складається з двох частин: абстрактної та конкретної. Конкретна відповідає на запитання: «Що таке народний дух і які його елементи та закони?»; вивчає закони, які необхідні для всіх народів, і називається народно-історичною психологією. Практична – описує та характеризує окремі народи і називається психологічною етнологією. Джерелами знань про народний дух є мова, міфи, релігія, мистецтво, традиції та обряди, а також історія народу в цілому. Великою заслугою Г. Штейнтала і М. Лацаруса є те, що вони першими спробували побудувати систему етнічної психології як науки.

Концепцію «народного духу» розробляв французький соціолог Г. Лебон у праці «Психологія народів і мас», у якій історія держав розглядається як наслідок характеру народу і називається «психічним складом». Народна душа, яка складається із загальних почуттів, інтересів і вірувань визначає історичний процес і повинна вивчатись через елементи цивілізації: мову, ідеї, вірування, мистецтво, літературу. Г. Лебон вважав, що існує різниця в структурах психіки різних народів і рас. Причому різниця настільки велика, що говорити про рівнозначність народів і рас неможливо. Отже, за теорією Г. Лебона, існують народи нижчі та вищі, причому до вищих народів належать тільки європейці. Такі помилки в теоретичних викладках стосовно нерівнозначності народів і рас, привели Г. Лебона у табір апологетів колоніалізму та расизму.

Засновником «школи народів» і вченим, який здійснив значну розробку етнопсихологічної концепції, був німецький учений В. Вундт. Його праці, зокрема «Проблеми психології народів» послужили поштовхом до розвитку соціальної психології, зокрема такої її гілки, як психологія великих соціальних груп. У своїх дослідженнях В. Вундт виходив з того, що оскільки народна душа така ж реальність, як й індивідуальна, то і вивчати її потрібно також детально, як й індивідуальну душу. Душа народу, Уважав В. Вундт, це не просто сума уявлень індивідів, а їхній взаємозв'язок і взаємодія, котра вивчає нові, специфічні явища та закони. Народна душа, за В. Вундтом, це вищі психічні процеси, що виникають при спільному житті багатьох індивідів, тобто народна душа – це зв'язок психологічних явищ, сукупний зміст душевних переживань, загальні уявлення та почуття. Душу народу В. Вундт пропонує вивчати методом аналізу конкретно-історичних продуктів творчості народу: мови, міфів, звичаїв. Мова народу, за теорією В. Вундта, ідентична розуму; міфи – почуттям; звичаї – волі в індивідуальній психології. Крім цього, В. Вундт провів межу між психологією народів та індивідуальною психологією, відзначаючи, що психологія народів – це самостійна наука, яка існує поряд з індивідуальною психологією, і хоча вона користується послугами останньої, але й сама значно допомагає індивідуальній психології. Отже, У XVII-XIX ст. у дослідженнях європейських мислителів значне місце посідають проблеми етнічної психології. Зокрема, багато видатних умів хвилювала проблема своєрідності духовного стану народів. Особливо плідною в цьому напрямі була школа «психології народів». Становлення етнічної психології як науки пов'язано з діяльністю представників саме цього напрямку: Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона, а також послідовників цієї школи в Росії – М. Ланге, Г. Челпанова, В. Бехтерева.

4) Етнопсихологічні дослідження в Україні та Росії.

Питання національних особливостей власного народу детально розглядалось у працях російських та українських філософів і суспільно-політичних діячів другої половини XIX – початку XX ст. Інтерес до етнічних проблем у Російській імперії обумовлювався як її багатонаціональністю, так і бажанням визначитись, оскільки вона була країною двох континентів. Детальне висвітлення проблем етнопсихології особливо спостерігається в роботах В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Серед українських філософів, письменників і суспільних діячів проблеми етнопсихології розглядали І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, П. Грабовський, С. Полонинський, В. Шухевич, М. Сумцов, В. Охримович, П. Юркевич. Як бачимо, серед дослідників, яких цікавили проблеми психології етносу, значне місце посідають так звані революційні демократи, тобто та частина інтелігенції Російської імперії, що була опозиційно налаштована до царської влади. Так, М. Чернишевський запропонував тезу про рівнозначність усіх народів, з одного боку, а з іншого – висловлював думку про те, що за властивостями характеру представники панівних класів більш схожі один на одного, ніж на селян своєї країни. Великою заслугою М. Чернишевського було те, що він здійснив критичний аналіз стереотипним уявленням про характер народів. Він відзначав, що етнічні портрети народів складені переважно під впливом симпатій або антипатій, що не відповідають справжньому характеру того чи іншого народу і мають, скоріше, соціально-

політичний характер. Так, М. Чернишевський звернув увагу на стереотипне сприймання іспанцями, французами та німцями італійців як боягузливих і підступних. Ці риси були приписані італійцям тими народами, які намагалися завоювати Італію. Тож пояснити ці стереотипи можна, з одного боку, досадою завойовників, які не могли повністю підкорити собі цей народ, а з іншого – роздрібленістю Італії і у зв'язку з цим послабленням її боротьби проти загарбників.

Особливу лінію в дослідженні психології етносу проводили слов'янофіли, які наполягали на унікальності шляху розвитку російського народу на так званій руській самобутності. До слов'янофілів належали: О. Хом'яков, П. Кирєєвський, С. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін. Значне місце проблемам російського етносу приділяють у своїх працях філософи В. Соловйов, К. Леонтєв, М. Бердяєв. У роботі Н. Данилевського «Росія та Європа» центральною є ідея про принципову протилежність Росії та Європи. К. Леонтєв пізніше напише про те, що книга Н. Данилевського «Росія та Європа» справила на нього велике враження і він також слідом за іншими слов'янофілами напише про винятковість російського народу-богоносця. Навіть між російським та українським народами, як вважав К. Леонтєв, загальним є тільки православ'я.

У цей же час (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.) в Україні теж активно досліджувались проблеми етнопсихології. Ними займалися учені, філософи, письменники та суспільні діячі. Значний внесок у дану сферу зробили М. Костомаров, П. Чубинський, Філарет, О. Потебня, Д. Овсяннико-Куликовський. М. Костомаров у роботі «Дві руські народності» писав про те, що на національний характер впливає як географічне положення, так й історичні обставини. У зв'язку з цим різноманітний етнічний склад населення України він пояснює тим, що українці традиційно працювали в інших країнах і служили у військах інших держав, що, у свою чергу, пояснює дух терпимості й відсутність національної гордині та зверхності. У багатьох працях підкреслювався демократизм українців, особливі нахили до музики та співу, особливе заглиблення в природу, що пронизує український фольклор. Але ці окремі описування, на думку сучасного дослідника В. Хруща, не давали цілісної характеристики українській нації. Значно доповнив цю характеристику О. Потебня, який запропонував принципово новий напрям розвитку досліджень етнопсихології. На відміну від традиційних досліджень, у яких предметом був національний характер, або особливості певного етносу, О. Потебня запропонував досліджувати механізми формування психології етносу. У таких працях, як «Думка та мова», «Мова і народність», «Про націоналізм», він розглядає поняття «народність» як таке, що відрізняє один народ від іншого, тобто становить його національну своєрідність. О. Потебня рішуче виступав проти ідеї стирання національних відмінностей та злиття народів, яке начебто є необхідним наслідком прогресу в житті суспільства. Цікавою з точки зору етнопсихології є також праця Д. Овсяннико-Куликовського «Психологія національності», у якій автор визначає механізми та засоби формування психологічної своєрідності націй. Д. Овсяннико-Куликовський також вважав, що мова – це стрижень народної психіки і що національна своєрідність полягає в особливостях мислення.

Отже, підсумовуючи висновки розвитку етнопсихології другої половини ХІХ ст., можна зазначити, що проблематика досліджень поділялась на три групи:

- 1) дослідження національного характеру народу або певної нації;
- 2) дослідження механізмів формування етнічної специфіки;
- 3) дослідження проблем національної самосвідомості.

Значний вклад у розвиток етнічної психології зробив видатний російський філософ Г. Шпет, який у 1920 р. організував у Московському університеті кабінет етнічної психології, а в 1927 р. видав книжку «Вступ до етнічної психології». Г. Шпет вважав, що етнічна психологія має бути описовою, а не пояснювальною наукою. Це означає, що етнопсихологія повинна запозичити в етнології класифікацію соціальних явищ і ставити запитання на кшталт: «Як те чи інше явище переживається народом», «Що він любить?»

Чого боїться? Кого шанує і перед ким схиляється?» Г. Шпет значно розвинув ідеї своїх попередників – Х. Штейнтала, М. Лацаруса, В. Вундта. Г. Шпет першим у Росії почав викладати курс етнічної психології. У 1920 р. він організує при Московському університеті перший у країні кабінет етнопсихології, який було закрито після звільнення Г. Шпета з університету з ідеологічних мотивів. Цьому талановитому досліднику так і не вдалося розвинути свої ідеї до кінця через політичні переслідування та загибель 1937 р. Більш прийнятним для репресивної радянської системи був підхід до етнопсихології В. Бехтерева, який не визнавав поняття «народна душа», «народні почуття», «народний дух». Він уважав, що психологію народів повинна вивчати колективна рефлексологія, для якої вивчення міфів, звичаїв, мови є непотрібним, а необхідним для етнопсихології він уважав визначення настроїв суспільства, творчої роботи та суспільних дій.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. проблеми етнопсихології почали розроблятися культурно-історичною школою, яку очолював видатний психолог Л. Виготський. Предметом етнічної психології, на думку представників цієї школи, є вивчення соціально-історичного розвитку поведінки етносу. Говорячи про етнічну психологію, Л. Виготський мав на увазі перш за все так звану «психологію примітивних народів», тому необхідним їй вважав проведення порівняльного аналізу психічної діяльності «культурної людини» та «примітиву» за допомогою крос-культурного аналізу. Він уважав, що потрібно проводити перш за все міжетнічні порівняльні психологічні дослідження представників «традиційних» і цивілізованих суспільств. Інструментальний метод є основним, на думку Л. Виготського, в етнопсихології і полягає він у дослідженні психологічних інструментів, що опосередковують психічну діяльність. Наприклад, культурні, такі (це перш за все мова, а потім – мистецтво, релігія, побут) є своєрідними інструментами, за допомогою яких одна людина діє на іншу, але водночас формує і власний внутрішній світ. На основі теорії інструментального методу Л. Виготським наприкінці 20-х років ХХ ст. була розроблена науково-дослідна програма з педології національних меншин. Замість традиційного тестування Л. Виготський пропонував у центр досліджень поставити вивчення національного середовища, його структуру, динаміку та все те, що визначає етнічну своєрідність психічних процесів. Крім того, психіку дітей національних меншин Л. Виготський пропонував вивчати не в порівнянні з психікою «стандартної» дитини, а на основі порівняльного аналізу з психікою дорослого тієї ж етнічної групи і який належить до того ж самого культурного середовища. Експериментальне підтвердження ідей культурно-історичного підходу Л. Виготського було здійснено його учнем О. Лурія у 1931-1932 рр. в Узбекистані. Результати досліджень показали, що зміна суспільно-історичної формації та характеру суспільної практики призвела до корінних змін психічних процесів узбеків – сприймання, мислення, уяви. Але матеріалам цієї експедиції поталанило побачити світ тільки через 40 років. У 30-ті роки ХХ ст. почалися гоніння на психологічну науку, апогеєм яких стала постанова «Про педологічні збочення у системі Наркомпросу». Не допомогли тут покаятні публікації Т. Баранової, С. Балабуєва та ін. «Питання конструювання національного тесту», що відрізнялась підкреслено компартійною фразеологією. Зокрема, у ній проголошувалось, що «тест повинен бути соціалістичним, пролетарсько-класовим за змістом та національним за формою». Автори статті закликали до нещадної боротьби з виявами лівого та правого ухилів у конструюванні тестів, критикували свої попередні праці. **Педологія** (від гр. *país* – дитя, *logos* – вчення) – напрям у психології та педагогіці, обумовлений поширенням еволюційних ідей та розвитком прикладних галузей психології та експериментальної педагогіки. Але такі публікації вже не могли зупинити вигнання психології взагалі та етнопсихології зокрема з наукової арени, оскільки ці науки могли стати на перешкоді тоталітарному режимові, проголошуючи свободу та унікальність кожної особистості. Поряд з іншими галузями психологічної науки етнопсихологія була засуджена як «буржуазна» наука і такою вона залишалась дуже довго. Ще в 1964 р. в енциклопедичному словнику етнопсихологія визначається як одна з гілок буржуазної

психології. І хоча поступове повернення до проблем етнопсихології стало помітним уже в 60-ті роки, розквіт досліджень у цій сфері почався тільки після розпаду СРСР, коли стало зрозуміло, що єдина нація – радянський народ – так і не стала реальністю.

5) Психологічна сутність основних понять етнопсихології.

Відправним поняттям, з якого починається вивчення науки етнопсихології – це поняття «етносу». **Етнос** – від гр. плем'я, народ – це стійка сукупність людей, які мають загальні, відносно стабільні особливості культури та психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших схожих утворень. Грецьке слово «етнос» послужило основою назви окремої галузі психології – психології етносу, або, як це звучить у працях одного із засновників етнопсихології В. Вундта – «психології народів».

Другим важливим поняттям є поняття «нація». **Нація** – духовно-психологічна спільність, заснована на територіально-економічній та історико-культурній єдності. Нація, зазначають дослідники, як форма етнічної спільності склалась на відносно пізньому етапі історичного розвитку людства. Виникнення націй пов'язане з періодом становлення капіталізму. Отже, хоч нації й існують у сучасних суспільствах як найпоширеніші форми етнічної спільності, але, окрім них, існують і такі різновиди етнічних спільнот, як народність, національна група тощо. Далі за своїм значенням для етнопсихології є поняття «психічного складу».

Психічний склад – це стійкі риси психіки людей, що склалися на основі тривалої історії розвитку народу, які проявляються в звичках, смаках, звичаях, традиціях, емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища та темпераменті. Психічний склад іноді ототожнюють із поняттям характеру народу, але поняття «характер» вужче, ніж психічний склад.

Національний характер – це відносно стійкі психічні властивості народу, що залежать від конкретних історичних і соціально-економічних умов існування певної спільноти. У крос-культурних дослідженнях, які проводяться в рамках етнопсихології, часто використовується поняття «етнічні стереотипи».

Етнічні стереотипи – це відносно стійкі уявлення про моральні, розумові та фізичні якості, що властиві представникам тих чи інших спільнот. Етнічні стереотипи, у свою чергу, поділяються на автостереотипи та гетеростереотипи.

Автостереотипи – це думки, судження, оцінки, котрі стосуються певної етнічної спільноти, представниками цієї ж самої спільноти (наприклад, висловлювання українців про українську націю). Автостереотипи – це, як правило, комплекс позитивних оцінок, адже люди схильні лояльно ставитись до своїх недоліків і розглядати їх як один з проявів позитивних якостей. Так, жадібність, можна тлумачити як бережливість, а неорганізованість – як широту душі.

Гетеростереотипи – це сукупність оціночних суджень про інші народи. Гетеростереотипи, на відміну від автостереотипів, можуть бути як позитивними, так і негативними. Це залежатиме від історичного досвіду її взаємодії конкретних народів. Гетеростереотипи відбивають минулий та актуальний позитивний і негативний досвід взаємовідносин народів, особливо у тих сферах діяльності, де дані народи активно спілкувались або спілкуються – приміром торгівля, сільське господарство. Негативні гетеростереотипи формуються, якщо народи перебувають у конфлікті. Останнім часом ми дуже часто зустрічаємось з таким поняттям, як етнічний конфлікт.

Етнічний конфлікт – це форма міжгрупового конфлікту, коли групи з протилежними інтересами поляризуються за етнічною ознакою. Причиною етнічних конфліктів, як правило, бувають етнічні, соціальні, політичні та економічні суперечності. Загострення етнічного конфлікту супроводжується зростанням етноцентризму, що властивий у тій чи іншій мірі етнічній самосвідомості будь-якого рівня розвитку, посиленій циркуляції в суспільстві негативних етностереотипів, посиленням націоналізму.

Етноцентризм – це погляд на етнопсихологічні особливості іншого народу з точки зору уявлень власного народу. З поняттям «етноцентризм» тісно пов'язане поняття «етнічні установки».

Етнічні установки – це готовність особистості сприймати ті чи інші явища етнічного життя та міжетнічних стосунків і, відповідно до цього сприймання, діяти певним чином у конкретній ситуації. Безумовно, у непростій ситуації, що склалася після розвалу СРСР, надзвичайно актуальними є зусилля, що спрямовані на виявлення механізмів, які гармонізують міжетнічні стосунки та поліпшують етнічні установки. І нарешті, дуже важливим поняттям етнічної психології є поняття «національного характеру».

Національний характер – це відносно стійка сукупність рис характеру, які властиві переважній більшості представників певної нації. В основі національного характеру лежить національна самосвідомість, у зв'язку з чим деякі західні вчені називають націю психологічним видом. На сьогодні національний характер є об'єктом значної уваги вчених – філософів, психологів, соціологів і політологів. У вітчизняній етнопсихології розробкою проблем національного характеру займаються І. Вирост, П. Гнатюк, Л. Дробіжева, Л. Кострюкова.

б) Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки.

Серед основних напрямів розвитку сучасної етнопсихології Ю. Платонов і Н. Платонова виділяють такі:

- 1) вивчення особливостей національного характеру;
- 2) співвідношення норми та патології в різних культурах;
- 3) значення раннього досвіду дитинства для формування як особистості, так і національного характеру.

Необхідно зазначити, що коли йде мова про вивчення національного характеру, то залишається поза увагою те, що, крім націй, є й інші етнічні групи, тому більш коректно було б говорити про етнічний характер. Крім того, до проблем етнопсихології по-різному підходять представники різних психологічних теорій. Зупинимось на характеристиках деяких із цих теоретичних підходів.

а) Значне місце в етнопсихології посідає психоаналітичний напрям, що базується як на ортодоксальному фрейдизмі, так і на неофрейдизмі, у руслі якого працювали Е. Фромм, Е. Еріксон, Г. Деветро. Причому в працях останнім часом спостерігається еволюція психоаналізу від аналізу психопатології особистості до позитивного полюсу – аналізу повноцінної особистості, що спрямована на реалізацію своїх потреб і здібностей. Прикладом може слугувати праця Г. Деветро «Етнопсихоаналіз». У рамках неофрейдизму А. Бандура розглядає природу агресивності під нетрадиційним кутом зору. Він вважає, що агресивний, емоційний – це явище, яке має етносоціальне походження.

б) Інший напрям західної етнопсихології пов'язаний з вивченням особистості в різних культурах. Представники цього напрямку – А. Інкелес та інші вводять поняття «модальної особистості». За їхнім призначенням, модальна особистість – це певний тип особистості, до якого належить найбільше дорослих членів певного суспільства. Тобто модальна особистість – це типовий представник того чи іншого народу. Дослідники вважають, що таких модальних особистостей в одній нації може бути кілька. Отже, в етнопсихології з'явилася концепція мультимодальної нації, що дає змогу створювати характеристику нації не як особистості, а як колективу. Американський етнопсихолог Дж. Хоміман у рамках такого підходу пропонує поняття ідеальної особистості. Ідеальна особистість, за Дж. Хоміманом, має ціннісні орієнтації, що є оптимальними для передачі наступним поколінням. У середині етнічної спільноти може бути кілька типів ідеальної особистості, які ризняться за статтю та соціальним статусом.

в) Найзначнішим за кількістю досліджень є інтеракціоністський або соціально-психологічний напрям. У рамках цього напрямку значна увага приділяється вивченню етноцентризму, расизму, націоналізму. Представники цього напрямку зазначають, що

існування етносу залежить від усвідомлення його членами своєї групової єдності та несхожою на інших, від стійкості етнічної самосвідомості, від сили «етнічного тяжіння». Важливим у рамках соціально-психологічного напрямку є дослідження проблем зміни етнічної самосвідомості, етнічної належності, припинення існування етносу, розчинення однієї етнічної спільноти в іншій. Зміна етнічної свідомості може відбуватись тільки за умов міжетнічної взаємодії, тому остання теж потребує детального вивчення. Крім того, представники цього напрямку досліджують такі проблеми, як етнічна ідентифікація, етноцентризм, етнічні установки та ролі.

7) Відродження вітчизняної етнопсихології.

Відродження вітчизняної етнопсихології почалось у 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з дискусією, що розгорнулася на сторінках журналу «Вопросы истории» щодо національного питання. Дискусія була присвячена проблемам нації. Уточнювався предмет етнопсихології, її категорійний апарат й окремі експериментальні методики. Нарешті було знято табу з етнопсихологічних досліджень. Але, незважаючи на це, розробка проблем етнопсихології рухалася досить мляво. Теоретичні праці в основному були присвячені критичному аналізу зарубіжних концепцій етнопсихології, а також дискусіям про категорійний апарат етнопсихології. Дослідження 70-90-х років ХХ ст. порушили такі питання:

- до якої дисципліни належить етнопсихологія: до етнографії (С. Арутюнов, А. Решетов), до соціальної психології (І. Кон, В. Козлов, Л. Дробіжева) чи до загальної психології (Г. Старовойтова);

- що є предметом дослідження етнопсихології: психічний склад етносу; національний характер чи вивчення окремих рис та особливостей психіки людей, які утворюють етнос;

- якою має бути логіка досліджень: чи спочатку шукати відповідь на питання про існування психічних відмінностей між народами, про те, як вони проявляються та як їх досліджувати, а вже потім визначати поняття «психічний склад», «національний характер», чи, навпаки, йти від цих понять;

- як застосувати теорію діяльності О. Леонтьєва та його концепцію єдності психічної та практичної діяльності для пояснення психічної своєрідності етносу й причини психічних відмінностей між різними етносами. Особливого піднесення дослідження у сфері етнопсихології набули в останні роки. Це пов'язано, з одного боку, із загостренням міжетнічних стосунків після розвалу СРСР, що, у свою чергу, викликало нагальну потребу в психологічних розробках етнічної проблематики, а з іншого – з початком політичної гласності, що зняла офіційні та неофіційні заборони з етнопсихологічних досліджень. З арени історії зійшла міфічна нація – «радянський народ», а на її місце прийшли реальні нації та народи з їх реальними та непростими проблемами. Отже, зараз триває реальне відродження етнопсихології: робляться спроби окреслити основні напрями розвитку етнопсихологічних досліджень, починає формуватися власний методичний апарат вітчизняної науки, проводяться етнопсихологічні дослідження серед різних груп населення країни. За останні роки стрімко зросла кількість дослідників, які вивчають проблеми етнопсихології, збільшується потік публікацій, виходять спеціалізовані збірники та посібники, викладаються спецкурси у вищих навчальних закладах, проводяться тематичні конференції, відкриваються перші лабораторії для вивчення проблем етнопсихології.

Лекція 3. Роль етнічності в сучасному світі. Етнічна ідентичність.

Мета вивчення: охарактеризувати роль етнічності в сучасному світі. Розрізнити поняття, їх особливості в рамках означеної теми.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття «ідентичність етнічна».
2. Способи визначення етнічних груп.
3. Процес етнічної ідентифікації.
4. Етнічна приналежність людини.

Література:

1. Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов / С. И. Королев. – М. : Наука, 1970.
2. Садохин А. П. Этнология / А. П. Садохин. – М. : Альфа-М: ИНФРА-М, 2011. – 352 с.
3. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 160 с.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 367 с.

Ключові поняття: *ідентичність етнічна, етнос, батьківщина, етнічна спільнота, групова ідентичність, індивід, етнос, пріоритети, особистість, соціальні ролі.*

Основний зміст**1. Поняття «ідентичність етнічна».**

Ідентичність етнічна – відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоціональних зв'язків із батьківщиною.

В умовах радикальних суспільних змін помітно посилився інтерес до етнічності, особливо до тих її аспектів, що стосуються етнічного відродження (ethnic revival). Бажання з'ясувати, яким чином людина себе етнічно ідентифікує, яке значення для неї має етнічна належність та які поведінкові орієнтації та стратегії з нею пов'язані, спонукає до пошуку пояснень щодо конструювання етнічної ідентичності. З огляду на дану обставину, увага має акцентуватися не лише на визначенні етнічності, її формах, але й на способах структуризації відповідних зразків комунікації та взаємодії.

Останнім часом з'являються й набувають поширення різні сценарії розгляду етнічності. Одні виходять з абсолютизації її мінливості та ситуативності, інші, навпаки, зі сталості та укоріненості. Посилаючись на можливість масового маніпулювання груповою ідентичністю, прихильники першого напрямку, наприклад, не в змозі дати чіткої відповіді на ряд принципових питань, що стосуються важливих характеристик особистості (її атрибутивності, усталеності тощо).

Можна навести ще цілий ряд прикладів, але справа тут полягає у складності адекватного визначення феномену етнічності. Цим пояснюється й те, що часом її розглядають як етнічну ідентичність, не враховуючи, що остання не тотожна етнічній ідентифікації як простому ототожненню індивіда з тим чи іншим етносом, оскільки водночас відбиває глибину прагнення людини до такого ототожнення і міру впливу ідентифікації на її поведінку.

Унаслідок набувають значущості не лише підстави для віднесення індивіда до того чи іншого етносу, але й результат цього віднесення та ступінь впливовості даної самоідентифікації на структуру і поведінку особистості.

Серед дослідників проблем етнічності все частіше лунає думка щодо нерозривності етнічної ідентичності та етнічної взаємодії. Діапазон цих поглядів сягає досить широких меж: від бачення взаємодії як одного з факторів формування етнічної ідентичності, до опозиційності як первинної основи стійкої ідентичності. Якщо припустити, що усвідомлення етнічної ідентичності може відбуватися лише в процесі конфронтації і що

саме зовнішні умови здатні зумовлювати зростання або послаблення етнічності, то природно постає питання щодо її виникнення.

Цілком імовірно, що відповідь у даному випадку буде більш переконливою, якщо передбачатиме один надто суттєвий момент, а саме, обов'язковою підставою етнічної ідентичності є спільність культури. Базові цінності, утворюючи культурну основу, визначають правила взаємовідносин, розставляють пріоритети, оцінки, цілі. Відповідно, етнічність як усвідомлений простір комунікації й взаємодії завжди ґрунтується на ідентифікації себе на відміну від інших.

Не випадково більшість сучасних визначень етнічності містять об'єктивні (культурна основа) і суб'єктивні (самоприписування) характеристики.

Проте за такої точки зору неминуче постає проблема етнічних меж (ethnic boundaries): чи визначаються вони незалежно від людини, фактом її народження, процесом соціалізації або зовнішнім культурним впливом, чи залежать від суб'єктивних факторів, від того, хто і з яких причин приписує себе до певної етнічної групи. І якою мірою групова належність пов'язана з прийняттям тих чи інших культурних цінностей (включаючи форми організації).

2. Способи визначення етнічних груп.

Виходячи з культурної обумовленості етнічної ідентичності, важливо рахуватися з тими межами, якими дана група себе окреслює. Більш того, і культурні характеристики етнічної групи можуть зазнавати певної трансформації. Звідси складається враження, що існує безліч варіантів щодо їхніх зв'язків і відносин. Хоча, з іншого боку, відсторонення від «чужих» має передбачати усвідомлення меж допустимої варіативності (як правило, це взаємодія, що обмежується певними сферами загального інтересу та взаєморозуміння).

Утім, людина може свідомо маніпулювати своєю етнічністю залежно від ситуації (відповідним чином поводити себе, одягатися тощо), що дозволяє говорити про рухливість етнічних меж, а в окремих випадках і про їхню двоїстість: межі, що визначаються усередині групи можуть відрізнятися від меж, якими вони уявляються зовнішньому спостерігачеві. Зовнішні межі є наслідком міжетнічної взаємодії, у той час, як внутрішні – володіння членами етнічної групи спільним культурним знанням.

Відповідно, для зовнішнього спостерігача певна етнічна група може уявлятися гомогенною групою зі спільними рисами і цінностями, а, насправді, вона може мати безліч поведінкових альтернатив, ускладнюючи тим самим визначення етнічних меж.

Звичайно, підстав для абсолютизації двоїстості культури (езотеричної та екзотеричної) практично немає. Проте, не можна не погоджуватися з фактом існування певних відмінностей між внутрішніми та зовнішніми проявами культури етносів. Від цього, безумовно, ускладнюється вирішення проблем етнічної ідентичності, а відповідно і з'ясування динамічної взаємодії трьох її складових: «образу для себе», «образу у собі» та «образу для інших».

Що стосується «образу для себе», то він зазвичай усвідомлюється суспільством, поєднуючи при цьому бажані для себе характеристики. А комунікаційний зв'язок у середині етнічної спільності здійснюється за рахунок власної символіки й міфології, які назовні можуть проявлятися лише фрагментарно. «Образ у собі» цілковито можна віднести до неусвідомленої складової етнічної ідентичності. Проте саме він сприяє узгодженості дій етнічної групи.

Зрештою «образ для інших» постає у вигляді певного набору приписуваних собі визначень, що переведені на мову інших культур. Тут теж існують свої міфи, символіка, але метою їх є налагодження комунікації із зовнішнім світом. Усвідомлення відмінностей між «образом для себе» і «образом для інших» може коливатися залежно від умов існування етносу, спричиняючи зміни як внутрішньої, так і зовнішньої символіки та міфології.

Проте в будь-якій етнічній групі завжди існує лише її притаманний культурний стрижень, що надає узгодженості діям її членів і виявляє себе зовні шляхом різних

модифікацій (обумовлюючи тим самим рухливість етнічних меж). При цьому зберігається важлива особливість етнічності. Вона постійно відтворюється в процесі соціалізації кожного конкретного індивіда. Засвоюючи «об'єктивну ідентичність», він свідомо реалізує власну ідентичність («суб'єктивну ідентичність»). Але це стає можливими за умов певного інформаційного простору, існування якого здатна забезпечувати етнічна група.

Етнічність зовсім не випадково асоціюється з внутрішнім змістом людини. Будь-яка інша якість особистості, що пов'язана з її ідентифікацією, як правило, функціональна в соціальному розумінні і частіше піддається змінюванню. Однак, у рамках соціалізаційної й рольової теорії часом замість поняття «етнічна ідентичність» з'являється поняття «етнічна роль». Поява останнього швидше за все пояснюється обмеженістю такої характеристики етнічної ідентичності, як самоприписування.

Виходячи з того, що виконання етнічної ролі базується на спільному для групи культурному знанні, культурному досвіді, то безумовно етнічна група має право очікувати від кожної людини поведінки, адекватної її ролі як члена даної групи. І в такому випадку лише приписування індивідом подібної ролі виглядає явно недостатнім. Але варто рахуватися і з тим, що культурні підвалини (культурне знання), на яких базуються внутрішньоетнічні відносини, набагато складніші й менш структуровані, аніж ті, на яких будуються міжетнічні відносини.

До того ж, на відміну від соціальних ролей, статусів етнічність значно менше співвідноситься з динамікою соціальних відносин та інститутів із загальним станом суспільства. За цієї обставини етнічність – найбільш константна категорія ідентичності.

3. Процес етнічної ідентифікації.

Процес етнічної ідентифікації приводиться у дію через відмінності, оскільки вибір референта так чи інакше передбачає наявність альтернативи. Інша річ, коли індивід соціалізується в гомогенному культурному середовищі, проблем його ідентифікації з власною етнічною групою практично не виникає. Механізмом формування етнічних установок і стереотипів у цьому випадку, як правило, є наслідування. Засвоєння мови, культури, традицій, етнічних норм свого безпосереднього етнічного середовища відбувається цілком природно.

Утім, усвідомлення власної етнічної ідентичності навряд чи можна назвати самодовільним процесом з огляду на його детермінованість зовнішнім умовам. Частіше за все це своєрідна реакція на ситуацію культурного конфлікту, що призводить до позначення символічних меж між етнічними групами.

Етнічна ідентифікація не завжди відбувається шляхом наслідування. Зокрема, може мати місце примушення, коли в даний процес активно втручаються традиції та орієнтації суспільства, не говорячи вже про можливість вільного усвідомленого вибору. Проте в цілому етнічній ідентичності властиві два моменти. З одного боку, задоволення потреби в незалежності від інших і можливість самореалізації, а з іншого, потреби в груповій належності. Щоправда, поєднання різних причин і умов здатне певним чином розбалансувати природне протікання даного процесу.

Одна справа, коли існує сприятливе ставлення до історії, культури свого народу, тоді навіть деякі відхилення від так званої «норми» можуть розглядатися лише як зростання або згасання етнічності. Інша – коли з актуалізацією елементів етноізоляціонізму та замкненості виникають підстави для етноцентристської ідентичності. Хоча, скажімо, у деяких етнічних групах аналогічна ситуація може детермінуватися традиційними нормами, релігійними установками (як шлюбна ендогамія), але в цілому не призводить до ізоляціонізму.

Порушення динаміки ідентичності часто-густо спричиняє її кризу. Утім, стосовно етнічності, це явище навряд чи можна трактувати так однозначно. По-перше, важко уявити ситуацію, коли людина починає себе відчувати не тим, ким вона була ще до недавнього часу. А, по-друге, презентаційність зміни етнічної ідентичності може бути

вимушеним кроком, обумовленим конкретною ситуацією, перерозподілом значущості її складових: «образу для себе» і «образу для інших». Окрім того, не виключена можливість інших ситуацій.

Специфікація етнічної ідентичності значною мірою обумовлюється не лише її суб'єктивною, але і соціальною модальністю. Так, за умов поліетнічної структури суспільства, не виключається розподіл етносів за їх статусом, що у свою чергу уможлиблює прояв презентаційної ідентифікації (з метою досягнення вищого статусу) з більш престижною етнічною спільнотою (при збереженні відданості власним етнічним цінностям). До такого розвитку подій може спонукати не лише атмосфера мікросередовища, але й держави в цілому.

Більш того, представникам невеликих етносів взагалі властива загостреність етнічної самосвідомості, що за певних умов здатна інтенсифіковуватися. А звідси – зростання вимог щодо відданості спільним груповим цінностям і посилення протиставлення власних спільнот.

4. Етнічна приналежність людини.

Запропоновані респондентам взаємодоповнюючі питання «Що, на Вашу думку, визначає етнічну належність людини?» і «Що, на Ваш погляд, передусім, об'єднує Вас з людьми Вашої етнічної спільноти?», дозволяють водночас з'ясувати, які саме з цих індикаторів претендують на ключові ролі в тій чи іншій етнічній спільноті. Причому не виключено, що деякі з них дійсно можуть набувати виразу свідомої маніфестації на тлі неусвідомлених або слабко усвідомлених індикаторів. Хоча це не скасовує можливості окреслення основних маркерів етнічного відмежування спільнот (див. табл. 3.1).

Табл. 3.1.

Відповіді респондентів на запитання: «Що, на Вашу думку, визначає етнічну приналежність людини?», %

Етнічні спільноти	Релігія	Мова	Зовнішність	Територія проживання	Політичні переконання	Національність батьків	Запис у паспорті	Психологічні особливості
Росіяни	31	80	11	27	2	51	17	14
Євреї	39	29	7	12	5	73	17	27
Білоруси	11	49	7	23	5	63	27	17
Молдавани	12	84	20	29	2	39	9	24
Болгари	10	85	30	18	2	44	5	13
Поляки	78	73	-	10	2	62	5	23
Угорці	57	93	3	28	6	23	44	7
Румуни	44	88	13	36	15	50	4	5
Кримські татари	52	65	50	41	-	56	-	14
Німці	23	44	13	16	1	78	17	30

Таким чином, у більшості випадків спостерігається досить-таки помітний розрив між домінуючими та наступними індикаторами. Причому, як правило, лідируючі позиції утримують мова і національність батьків (хіба що за винятком релігії в поляків). І якщо в усвідомленні етнічної належності першість мові віддають угорці (93%), румуни (88%), болгари (85%), молдавани (84%), росіяни (80%) і кримські татари (65%), то почуття спорідненості на перший план висувають німці (78%), євреї (73%) і білоруси (63%). Хоча зазначені позиції часто підстраховують одна одну.

Однак в усвідомленні етнічної належності певну роль відіграють не лише елементи, що мають суто етнічний характер, але й ті, що втілюють у собі риси декларативності як, скажімо, запис у паспорті. Причому останньому більшою мірою надають значущості угорці (44%), білоруси (27%), росіяни (17%), євреї (17%) і німці (17%).

Відслідковуючи проблему етнічної належності представників опитаних етнічних спільнот у цілому, варто зауважити, що вік останніх, рівень їхньої освіти та місце проживання відповідним чином впливають на структурну композицію вищеразглянутих елементів. Характерним, зокрема, є те, що з віком у визначенні етнічної належності посилюється важливість мови, національності батьків, релігійного чинника, а в міру зростання рівня освіти відбувається зворотній процес стосовно окремих елементів етнічної належності.

Так, серед тих, хто має неповну середню освіту, мові віддають перевагу 78% опитаних, а з незакінченою вищою та вищою освітою – вже 62%. Це ж саме стосується і релігійного чинника. А, наприклад, такі елементи, як територія проживання, національність батьків та запис у паспорті не мають суттєвих розбіжностей у виділених за рівнем освіти групах.

Утім, не дивлячись на те, що мова є домінуючою з-поміж елементів етнічної належності для мешканців і міст, і сіл, більшу відданість їй усе ж таки виявляють селяни – 78% (порівняно з городяни – 66%). Що ж до елементів: національність батьків, територія проживання, психологічні особливості, запис у паспорті, релігійний чинник, то на ранг їхньої значущості місце проживання практично не впливає, хоча й приводить до незначних відсоткових коливань.

Переводячи подальший розгляд етнічної ідентифікації в площину внутрішньогрупових зв'язків і групової солідаризації, необхідно звернути увагу на той факт, що до цього процесу можуть залучатися досить різноманітні за своїм проявом елементи (індикатори) етнічної спільності.

З одного боку, вони здатні утворювати цілісну систему, що характеризується певною усталеністю даних елементів, а з іншого, кожний окремий елемент сам по собі може претендувати на самостійну роль. Узяти хоча б те спільне історичне минуле або народні традиції, віросповідання тощо. Власне кажучи, запропонований етносам з метою оцінки набір елементів є вже достатньо означеним.

Зацікавленість викликає ієрархія останніх, що визначається і підтримується етнічними спільнотами неоднаково. Тому для виявлення ціннісної основи, здатної забезпечувати стійкість самоідентифікації етносів з відповідними спільнотами, прослідкуємо зміни в пріоритетності елементів, які реально впливають на процес усвідомлення групової єдності. В емпіричному вимірі етнічні спільноти демонструють такий розподіл елементів етнічної ідентифікації:

Росіяни – мова (91%), народні традиції, звичаї (47%), література, мистецтво, фольклор (39%), спільне історичне минуле (37%), віросповідання (25%), рідна земля (21%), національна кухня (17%), риси характеру (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (6%), національний одяг (1%).

Євреї – спільне історичне минуле (71%), народні традиції, звичаї (39%), віросповідання (23%), національна кухня (21%), риси характеру (21%), мова (19%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (15%), література, мистецтво, фольклор (5%), рідна земля (5%).

Білоруси – спільне історичне минуле (41%), рідна земля (36%), мова (32%), народні традиції, звичаї (24%), національна кухня (11%), риси характеру (9%), література, мистецтво, фольклор (7%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (7%), віросповідання (5%), національний одяг (3%).

Молдавани – мова (82%), національна кухня (38%), народні традиції, звичаї (37%), рідна земля (29%), риси характеру (19%), література, мистецтво, фольклор (15%), спільне

історичне минуле (13%), віросповідання (7%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (3%).

Болгари – мова (81%), національна кухня (53%), народні традиції, звичаї (36%), риси характеру (28%), рідна земля (14%), спільне історичне минуле (11%), віросповідання (9%), література, мистецтво, фольклор (9%), національний одяг (5%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (2%).

Поляки – віросповідання (75%), мова (64%), народні традиції, звичаї (54%), спільне історичне минуле (32%), література, мистецтво, фольклор (25%), рідна земля (22%), національна кухня (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (9%), риси характеру (6%).

Угорці – мова (96%), віросповідання (63%), народні традиції, звичаї (54%), література, мистецтво, фольклор (39%), рідна земля (31%), спільне історичне минуле (30%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (18%), національна кухня (13%), риси характеру (2%), національний одяг (1%).

Румуни – мова (78%), народні традиції, звичаї (57%), рідна земля (43%), література, мистецтво, фольклор (35%), спільне історичне минуле (31%), національна кухня (21%), віросповідання (16%), риси характеру (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (8%), національний одяг (7%).

Кримські татари – мова (100%), народні традиції, звичаї (90%), віросповідання (76%), національна кухня (50%), спільне історичне минуле (44%), література, мистецтво, фольклор (38%), риси характеру (18%), національний одяг (13%), рідна земля (5%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (1%).

Німці – спільне історичне минуле (41%), мова (37%), народні традиції, звичаї (30%), риси характеру (29%), віросповідання (19%), література, мистецтво, фольклор (18%), національна кухня (17%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (15%), рідна земля (13%).

Порівняння етнічних маркерів, що вишиковуються в міру своєї значущості для представників кожної з наведених етнічних спільнот, дає підстави говорити про суттєву роль мови в усвідомленні етнічної єдності (так само, як і в усвідомленні етнічної належності). Хоча це зовсім не означає, що даний факт з обов'язковістю мусить поширюватися на всі етноси.

Зокрема, серед опитаних євреїв значущість мови відзначив лише кожний п'ятий респондент, порівняно з важливістю для них спільного історичного минулого (71%). Або, наприклад, серед опитаних білорусів і німців перевагу мови в груповій спільності усвідомлює кожний третій респондент. Щоправда, у цих спільнотах взагалі жоден з етнічних індикаторів не подолав 50% бар'єру.

Утім, на думку більшості респондентів, вирішальними в забезпеченні етнічної єдності є також народні традиції, звичаї, рідна земля, спільне історичне минуле. Що ж до інших індикаторів, то, не маючи такої односпільної підтримки респондентів, вони разом з тим підкреслюють специфічність процесу ідентифікації окремих етносів. Це передусім стосується літератури, мистецтва, фольклору, віросповідання, рис характеру, національної кухні, національного одягу, спільних зі своїм народом перспектив розвитку тощо.

Водночас наведені дані здатні набувати певної модифікації за умови розгляду їх крізь призму вікових характеристик респондентів, їхнього освітнього рівня та поселенського чинника. Якщо (як і у випадку з елементами етнічної належності) серед усіх представників опитуваних етнічних спільнот у забезпеченні групової єдності перевага з віком надається мові, традиціям, звичаям, спільному історичному минулому, віросповіданню, то рівень освіти вносить певну специфічність у розподіл тих чи інших елементів.

Так, респонденти з неповною середньою освітою характеризуються схильністю до підвищення ролі мови (79%) і народних традицій, звичаїв (52%) порівняно з респондентами, що мають незакінчену вищу і вищу освіту (відповідно 54% і 39%). А,

наприклад, у важливості спільного історичного минулого більш переконані респонденти з вищим рівнем освіти – 46% (з неповною середньою – 30%), вони ж відзначають і важливість з-поміж існуючих елементів, спільних зі своїм народом перспектив розвитку – 16% (порівняно з 7% тих, хто має неповну середню освіту).

Цікаво, що за даним показником не розрізняються мешканці міст і сіл (8% тих й інших). Хоча їхнє ставлення до мови, народних традицій, звичаїв не є таким однозначним. Серед опитуваних селян відсоток тих, хто надає більшій значущості зазначеним елементам дещо вищий, ніж серед городян (82% і 56% порівняно з 63% і 43%). А такі елементи, як віросповідання і національна кухня, помітно превалюють в оцінках респондентів, що проживають у сільській місцевості.

До речі, значно більшої уваги заслуговують спільні зі своїм народом перспективи розвитку. Хоча, на перший погляд, у ньому немає нічого особливого, оскільки його можна розглядати як антитезу спільному історичному минулому.

Проте, якщо даний елемент ідентифікації розглядати в більш широкому контексті, а саме, з позиції розвитку етнічної самосвідомості, то картина суттєво змінюється. Оскільки спільна мова, спільні традиції або інші спільні етнічні ознаки можуть поступово втрачати свою визначальну роль у життєдіяльності етносу, коли за браком динаміки розвитку перетворюватимуться на статичні, застигли складові.

А з такою ситуацією, як показують результати опитування, не виключено, що можуть зіткнутися кримські татари, болгари, молдавани. У протизагу останнім можна навести угорців, німців, євреїв, але й їхній рівень усвідомлення спільних із власним етносом перспектив розвитку не такий вже й високий (на рівні 15-18%).

Показово, що проблема усвідомлення спільних зі своїм народом перспектив розвитку є не менш гострою і для українців. Причому самодостатній характер цінностей тим глибше усвідомлюється ними, чим вищим є рівень їхньої освіти. І навпаки, статичність елементів етнічної ідентифікації підвищується мірою зниження освітнього рівня респондентів. І в цьому, певно, проявляється тяжіння до емоційного чи то раціонального сприйняття етнічних цінностей, що ґрунтується на усвідомленні їх як реально дійових або як необхідної умови належності до того чи іншого етносу.

Отже, етнічна ідентифікація є дійсно багатограним процесом. Це особливо усвідомлюється, коли до її розгляду залучається момент вільної орієнтації в кодах тієї чи іншої культури, її цінностях, формах виразу, що уможливується перебуванням у певному етнокультурному контексті та дотриманням відповідних поведінкових стереотипів. За такої обставини значущості набувають особливості етнокультурної сімейної соціалізації. Щоправда, у даному випадку важко позбутися певної упередженості.

І пояснюється це, по-перше, тим, що в окремих сім'ях частіше зберігаються лише різні фрагменти етнокультурної інформації, тому до самостійного відтворення комплексу визначальних рис етнічної культури, протягом тривалого періоду, більш здатна етнічна спільнота в цілому.

А, по-друге, самі по собі етнічні спільноти можуть відрізнятися за рівнем однаковості та однорідності ціннісних переваг. Хоча це, звичайно, ніяким чином не спростовує ролі сім'ї у формуванні (чи то спонтанному, чи цілеспрямованому) етнокультурної компетентності. Інша річ, що за сучасних умов часто-густо спостерігається порушення традиційних механізмів передавання міжпоколінної етнічної інформації. І в основному це відбувається внаслідок перебирання їхніх функцій тими чи іншими соціальними інститутами або формування нових варіантів споживацької поведінки.

Посилаючись на результати наведеного соціологічного опитування, можна в загальних рисах окреслити найбільш прийнятні варіанти збереження етнокультурних цінностей, що їх демонструють представники етнічних спільнот. Зазвичай, це спілкування

рідною мовою, дотримування народних традицій і звичаїв, відзначання релігійних свят, приготування національних страв, спів народних пісень, переказ народних казок тощо.

Усі вони різняться за ступенем своєї значущості для тієї чи іншої етнічної спільноти, проте виразно ілюструють наявний стан традиційної культурної спадкоємності, який можна охарактеризувати як стан певного спрощення та уніфікації етнокультурних компонентів.

Звичайно, це пов'язано з впливовістю урбанізаційних, інформаційних процесів, що, безумовно, порушують значний шар етнічної культури, позбавляючи тим самим людей усталених образів світосприйняття. Більш того, багато які з етнічних цінностей, навіть на побутовому рівні, виявились втраченими.

Як наслідок, – зростаюча етнічність позбавилась можливості спиратись на реальні субкультури та усталені внутрішньо-етнічні зв'язки.

Характеризуючи в цілому структуру етнічних цінностей, які успадковуються, необхідно відзначити, що суперництво за домінуючу позицію в забезпеченні етнічної спадкоємності в сім'ї відбувається, передусім, між відданістю національній кухні та дотримуванням релігійних свят. Деяко дистанціюються від них, за ступенем важливості, народні традиції, звичаї, пісенний фольклор. Проте, мабуть, найбільших коливань зазнає мовний компонент.

Якщо у сім'ях опитаних росіян (77%), угорців (68%) і кримських татар (60%) надії в процесі підтримування етнокультурних традицій покладаються переважно на рідну мову, то, скажімо, серед білорусів аналогічний факт змогли підтвердити лише 5% респондентів, серед німців – 3%.

Серед респондентів-євреїв етнічна самоідентифікація практично не корелює із знанням рідної мови (не виключено, що дається взнаки традиційна риса єврейського етносу – володіння кількома розмовними мовами). Утім, нагадаємо, що коли йшлося про етнічну належність і групову спільність, саме білоруси, німці та євреї виокремлювались з-поміж інших етносів низькою оцінкою реальної ролі мови. Щоправда, більш вигірної позиції вона набувала на рівні усвідомлення.

Найбільш повно можливі варіанти забезпечення етнокультурної сімейної спадкоємності використовують росіяни, поляки, угорці. Утім, незалежно від того, наскільки усвідомлено чи не усвідомлено відбувається засвоєння мови, традицій, певних форм релігійної поведінки тощо, прийнятих у сім'ї, усе це непереборювані моменти процесу конструювання етнічної ідентичності.

Безумовно, у реальності людина має значно більше варіантів вибору, ніж ідентифікація з однією визначеною спільнотою. Так, усвідомлення й володіння бікультурною компетентністю можуть стати поштовхом до формування біетнічної ідентичності. Або, наприклад, позиція індивіда, що балансує між різними культурами і позбавлена належного опанування цінностями жодної з них, дозволяє говорити про маргінальну етнічну ідентичність тощо.

Зрештою, можна зауважити, що у повсякденному житті й так існує безліч проблем, які за своєю важливістю не поступаються проблемі етнічної належності людини. З одного боку, з цим важко не погодитись, а з іншого, – ігнорувати актуальність питань «Хто я?» або «Хто ми?» не уявляється доцільним і слухним, особливо за умов істотного підвищення в суспільстві значущості етнічного «Я».

Лекція 4. Релятивізм, абсолютизм, універсалізм.

Мета вивчення: засвоїти основні поняття у рамках теми, що вивчається. Вміти розрізняти поняття, їх особливості. Уміти пояснювати кожний підхід у культурі.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття релятивізму, основні представники підходу.
2. Поняття абсолютизму, основні представники підходу.
3. Поняття універсалізму, основні представники підходу.

Література:

1. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.
2. Науменко Л. І. Этническая идентичность / Л. І. Науменко. – М. : Изд-во «Старый сад», 1997. – 355 с.
3. Поршнев Б. Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1973. – 264 с.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Изд-во Академический проект, 1999. – 320 с.
5. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г.Г. Шпет. – СПб. : Изд-во П. Е. Т., 1996. – 143 с.

Ключові поняття: *релятивізм, абсолютизм, універсалізм, культура, міжкультурні відмінності, особистісна структура, психіка, мислення.*

Основний зміст

1. Поняття релятивізму, основні представники підходу.

Релятивізм полягає у підкресленні відмінностей між культурами. Його крайній полюс – максимізація міжкультурних відмінностей у змісті та структурі психічних процесів, що, утім, не означає явного або прихованого расизму. Навпаки, релятивісти відчують почуття поваги до кожному досліджуваному народу, намагаючись зрозуміти людей «їх власною мовою» і «виходячи з їх цінностей»; вони підкреслюють, що всі культури рівні, але різні. Яскравими прикладами культурного релятивізму є гіпотеза Сепіра-Уорфа і концепція французького філософа і соціолога Л. Леві-Брюля, що протиставляв первісне мислення логічному мисленню європейців. До релятивістського напрямку відноситься теорія «Культура і особистість», що зайняла, починаючи з 30-х років ХХ ст., простір між культурантропологією й психологією. Головним своїм завданням дослідники цієї школи вважали з'ясування того, як індивід діє, мислить, відчуває в умовах даного культурного оточення. Їх цікавило, насамперед, входження дитини в культуру, а зв'язок між культурою в широкому сенсі, включаючи соціальні, економічні, політичні і навіть екологічні аспекти, і особистісними характеристиками була для них опосередкована соціалізацією.

Саме у школі «Культура і особистість» розроблялася концепція Р. Бенедикт (1887-1948 рр.) що фундаментально розрізняються між собою конфігураціях культур, кожна з яких має свою культурну доміную – установку. Першорядне значення для розуміння теорії «Культура і особистість» має і висунута А. Кардінер (1891-1981 рр.) ідея про наявність у кожній культурі базової особистості, яка визначається як основна особистісна структура, формована культурою в процесі виховання її членів у ранньому дитинстві. Базова особистість – це все те, що робить індивіда максимально сприйнятливим до певної культури і дозволяє йому досягати задоволеності й стійкості в рамках існуючого порядку. Засумнівавшись у можливості дослідження складних сучасних культур на основі виділення базової особистості, Р. Лінтон (1893-1953 рр.) відмовився від цього глобального, але абстрактного поняття на користь статистичного поняття модальної особистості, що представляє собою не «середню» особистість, а порівняно міцно зберігаються риси особистості, що найчастіше зустрічаються в дорослих членів даного суспільства. Надалі, зіткнувшись з труднощами виділення однієї модальної особистості в будь-якому індустріальному суспільстві, культурантропологи стали розробляти

концепцію мультимодальних товариств, згідно з якою кожен народ представлений не однією модальною особистістю, а кількома, з перехідними формами між ними. У рамках школи «Культура і особистість» працювали багато всесвітньо відомих дослідників, крім уже названих – К.Дюбуа, А. Інкелес, М. Мід, але на початку 50-х років ХХ ст. вона втратила провідне становище в американській науці. Надалі культурантропологічні дослідження, що мають психологічний аспект, об'єднуються під назвою психологічна антропологія, запропонованим Ф. Хсю (Сьюй Лангуаном). Американський дослідник також сповідує релятивістський підхід, вважає, що наявні в людей соціальні уявлення, що існують у свідомій і несвідомій формі, й керуючи їх діями, збігаються в більшості членів тієї чи іншої культури.

2. Поняття абсолютизму, основні представники підходу.

Абсолютизм полягає у максимізації подібності між культурами: заперечується будь-яка специфіка, ігноруються очевидні відмінності між ними. Якщо відмінності виявляються, вони інтерпретуються як кількісні, іншими словами, здійснюються оціночні порівняння. У результаті культури розглядаються як однакові, але нерівні.

Прикладами абсолютистського підходу можна вважати використання тестів інтелекту в міжетнічних і міжрасових дослідженнях. Французькі дослідники А. Біне і Т. Симон на початку ХХ ст. створили тести для вимірювання готовності дітей до школи і виявлення тих з них, кому потрібне спеціальне навчання. Але після того, як тести потрапили в США, їх стали широко застосовувати не тільки в школах, але й в інших урядових програмах, зокрема при обстеженні іммігрантів, що прибувають в США. У результаті такого неадекватного використання тестів, що вимагають знань в області мови і культури, багато вихідців з країн Центральної та Східної Європи визнавалися розумово відсталими: релятивізм, абсолютизм, універсалізм, етнопсихологія.

Більше того, тести інтелекту можуть використовуватися (і дійсно неодноразово використовувалися) при спробах довести расову перевагу одних народів над іншими (наприклад, білого над кольоровим населенням США через «науково доведеною» інтелектуальною неповноцінністю останнього). При цьому абсолютисти не враховують, що існує кілька обумовлених культурою причин відмінностей в IQ (коефіцієнті інтелекту) у представників різних народів: у різних культурах існують різні уявлення про те, що собою являє інтелект.

3. Поняття універсалізму, основні представники підходу.

Прихильники третього підходу відстоюють універсалізм – єдність психіки з можливими досить суттєвими зовнішніми відмінностями, вважаючи, що базові психологічні процеси є спільними для людей усюди на Землі, але для їх прояву серйозний вплив надає культура. У дослідженнях універсалістів проводяться порівняння, але з великими пересторогами, з прагненням уникнути оцінок і переваги своєї культури.

Прикладом універсалістського підходу в етнопсихології можуть слугувати погляди французького мислителя, творця школи етнологічного структуралізму К. Леві-Строса. У народів, які К. Леві-Строс вивчав, його в першу чергу цікавили не особливі й екзотичні, а загальнолюдські риси. Завжди за зовнішніми відмінностями він шукав внутрішні універсальні структури, які лежать в основі будь-якого явища культури, у тому числі універсальні структури людського мислення.

Універсальною людською потребою К. Леві-Строс вважає «спрагу об'єктивного пізнання». Він наводить безліч яскравих прикладів того, що в будь-якому суспільстві мир є об'єктом думки, щонайменше, настільки ж, наскільки і засобом задоволення потреб. К. Леві-Строс виділяє ще одну функцію мислення на будь-яких етапах історії людства, що відображає його загальну властивість – вимога порядку і складається в категоризації та класифікації світу за допомогою бінарних опозицій життя-смерть, небо-земля, день-ніч, тварина-людина тощо. Хоча К. Леві-Строс, по суті, зводить мислення людини до одного аспекту – категоризації, у сучасній психології визнаються його заслуги, оскільки він

прагне за нескінченно різноманітними явищами зовні абсолютно різних культур виявити універсальні операції людського розуму.

Проаналізувавши основні підходи до особливостей різних етнічних народностей, можна зробити такі висновки про те, що представники релятивістської школи підкреслювали відмінності між культурами. Прикладом культурного релятивізму є концепція французького філософа і соціолога Люсьєна Леві-Брюля, що протиставляв первісне мислення логічному мисленню європейців.

У свою чергу, абсолютисти вважали, що всі культури однакові. Цьому напрямку властиво збільшувати подібності між культурами й ігнорувати очевидні відмінності між ними. Якщо ж ці відмінності виявляються, то вони зводяться до оціночного порівняння. Прихильники цього підходу, представниками якого є Альфред Біне і Теодор Симон, які розробили *тести інтелекту* (IQ). Попередні послідовники даного напрямку не врахували того факту, що в представників різних народів існують різні уявлення про те, що собою являє інтелект. У кожній культурі ми зустрічаємося зі своїм розумінням інтелекту, що відображає її цінності, наприклад – китайці включають в інтелект соціальну відповідальність і навіть наслідування, що абсолютно чуже європейській культурі.

Прихильники третього напрямку – універсалізму, яскравим представником якого був французький етнограф Клод Леві-Строс, уважали, що базові психологічні процеси загальні для всіх людей на землі. Намагалися виявити в різних культур універсальні операції людського розуму і загальнолюдські риси. Універсальною людською потребою, К. Леві-Строс вважає «спрагу об'єктивного пізнання». Так само він уважав, що мислення вимагає порядку й класифікує світ за допомогою таких опозицій, як: життя-смерть, небо-земля, день-ніч, тварина-людина тощо.

У процесі розвитку етнопсихології домінували різні напрямки, але в цілому спостерігалось явне рух до універсалізму, усвідомлення того, що культури – рівні, зовні різні, але в основі своїй однакові – «грають різні варіації на загальну тему».

Необхідно відзначити, що всі дослідники досить шанобливо відгукувалися про представників різних етнічних спільнот і культур. Це досить важливо, оскільки в сучасному світі ми проживаємо в країнах зі змішанням етнічним складом, тому необхідно враховувати і розуміти ті чинники, які обумовлюють дані етноси, а також приймати і поважати не тільки схожість, але й їх відмінності.

Знання, отримані в ході етнопсихологічних дослідженнях, могли б бути використані для вирішення проблем еміграції, асиміляції і поліпшенні взаємин між корінними народами, що населяють як одні й ті ж території, так і межують між собою.

Лекція 5. Етнічні стереотипи: сутність, різновиди та функції.

Мета вивчення: уміти пояснювати етнічні стереотипи. Розрізняти різновиди етнічних стереотипів, їх сутність, різновиди та функції.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Системоутворюючі ознаки українського менталітету.
2. Сутність етнічних стереотипів.
3. Функції етнічних стереотипів.
4. Походження етнічних стереотипів.

Література:

1. Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов / С. И. Королев. – М. : Наука, 1970.
2. Леонтьев А. А. Национальная психология и этнопсихология / А. А. Леонтьев // Советская этнография. – 1983. – № 2. – С. 80-82.

3. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М. : Наука, 1984.
4. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 334 с.
5. Shweder R. A. Thinking through Cultures: Expeditions in cultural psychology. – Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Ключові поняття: соціальні стереотипи, етнічна свідомість, етнічна ментальність, соціальні норми, еталони, національна свідомість, етнічні установки, національна психологія, культура.

Основний зміст

1. Системоутворюючі ознаки українського менталітету.

Серед різновидів соціальних стереотипів особливе місце посідають етнічні стереотипи. Сприйняття різних народів має певні відмінності, які визначаються особливостями національного характеру, етнічною ментальністю, системою цінностей, соціальними нормами і еталонами, структурою національної свідомості, етнічної картини світу тощо. Ці відмінності сформувалися під впливом природних умов, історичних подій, релігійних вірувань тощо. Етнічна картина світу – єдина когнітивна орієнтація, фактично невербалізоване, імпліцитне вираження розуміння членами кожного суспільства, у тому числі й етнічної спільності, «правил життя», диктованих соціальними, природними і «надприродними» силами. Сприйняття народом світу залежить від етнічних установок, під якими розуміють готовність особи сприймати ті або інші явища національного життя й міжетнічних відносин і відповідно до цього сприйняття діяти певним чином у конкретній ситуації. Етнічні установки фокусують у собі переконання, погляди, думки людей щодо історії й сучасного життя їх етнічної спільності і взаємозв'язків з іншими народами, людьми інших національностей. Сприйняття світу представниками певної нації залежить від національної психології, компонентами якої є національний характер та темперамент, національне почуття, національна самосвідомість, особливості складу розуму, звичаї, традиції.

Кожна людина (як і кожний етнос) сприймає світ крізь призму власного менталітету. Це явище в психології називається «ефект призми». Національні особливості сприйняття зафіксовано й у ментальності українців. На думку М. Грушевського, Н. Костомарова, О. Кульчицького, В. Липинського, українському менталітету притаманні такі чотири **системоутворюючі ознаки**: концентрація на фактах, проблемах внутрішнього, особово-індивідуального світу;

- сентиментальність, чутливість, емпатія, прояви любові до природи, естетизм народного побуту;
- анархічний індивідуалізм, прагнення до особистої свободи з відсутністю організації, стійкості й дисципліни;
- домінування емоцій і почуттів над волею й інтелектом.

К. Юнг зробив спробу класифікувати різні народи за психологічними функціями, такими, як мислення, емоції, відчуття, інтуїція. Якщо домінує якась одна функція, вона визначає психологічний тип нації: розумовий, емоційний, сенсорний, інтуїтивний. Кожен з них, до того ж, може бути інтровертованим або ж екстравертованим залежно від поведінки по відношенню до об'єкту. Екстравертований тип: зверненість особи (етносу) до оточуючого світу. Інтровертований тип: фіксація інтересів особи (етносу) на явищах власного внутрішнього світу, яким вона надає вищу цінність. На думку К.Г. Юнга, Схід, наприклад, є інтровертованою расою, спрямованою на свій внутрішній світ. Основна психічна функція, притаманна монголоїдам, – це, як правило, інтуїція. К. Юнг класифікує етнічні спільноти таким чином: китайці – чуттєві інтроверти; японці – інтуїтивні інтроверти; араби – розумові інтроверти;

американці – розумові екстраверти; англійці – чуттєві інтроверти; французи – чуттєві екстраверти; італійці – чуттєві екстраверти; норвежці, шведи – чуттєві інтроверти та ін.

Етноси відрізняються між собою не тільки мовою, культурою, психічним складом, але й невербальними засобами спілкування, серед яких жести, міміка, інтонація, паузи, поза, погляд тощо. Кожна етнічна група має свій стереотипний набір невербальних реакцій на ті або інші подразники, що може призвести до певних непорозумінь у процесі їх сприйняття представниками інших етносів. Так, народи з екстравертною психологічною установкою (італійці, іспанці, африканці, американці) дотримуються дальньої дистанції в спілкуванні, використовують прямий погляд в обличчя співбесідника, часто до нього торкаються. Народи з інтровертною установкою (китайці, японці, англійці, німці) використовують, навпаки, ближню дистанцію, проте уникають дотиків і прямих поглядів співбесідника.

Зіткнення людини із чужорідною культурою може призвести до так званого культурного шоку. **Культурний шок** – це шок від нового, від зустрічі з новою культурою. Досвід нової культури є неприємним або шоківим, оскільки він може призвести до негативної оцінки власної культури, а також тому, що він несподіваний. Західними дослідниками визначаються такі **аспекти** культурного шоку:

- напруга, до якої призводять зусилля, що прикладаються для досягнення необхідної психологічної адаптації;
- відчуття втрати або позбавлення (друзів, статусу, професії, власності);
- відчуття знедоленості представниками нової культури або відкидання їх;
- збій у ролях, рольових очікуваннях, цінностях, відчуттях і самоідентифікації;
- несподівана тривога, навіть огида й обурення внаслідок усвідомлення культурних відмінностей;

- відчуття неповноцінності від нездатності співволодіти з новим середовищем. Культурний шок можна пояснити зіткненням різних систем цінностей, тобто наявністю культурної дистанції. Величина культурного шоку залежить від культурних відмінностей. Індекс культурної дистанції включає фіксацію відмінностей між культурами за такими ознаками, як клімат, одяг, їжа, зовнішність, мова, релігія, рівень освіти, матеріальний комфорт, структура сім'ї та ін. Тобто можна казати про наявність особливого для кожної етнічної групи етнічного стилю.

Отже, кожен народ світу має свою етнічну психологію, ментальність, які проявляються в етнічній картині світу, етнічних стереотипах, установках тощо. Ці фактори визначають національний код кожної культури. Продукти культурної діяльності народу містять свій культурний код. Чим більшою є відмінність інокультурного тексту від звичного для представника певного етносу, тим більшою є вірогідність культурного шоку. На заваді адекватного сприйняття інокультурного тексту інколи стоїть ментальність реципієнта, яка проявляється в певних стереотипах сприйняття, негативних установках на сприйняття інокультурної інформації, що суперечить його життєвим переконанням, поглядам, внутрішній картині світу. Специфічні особливості національної психології є продуктом певних історичних умов та культурних впливів. Вони фіксуються у відповідних стереотипах, що входять до структури національної самосвідомості, мають назву “етнічні” та є різновидом соціальних стереотипів.

2. Сутність етнічних стереотипів.

Етнічні стереотипи – це відносно стійкі уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, властиві представникам різних етнічних спільнот. Це схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника. Незважаючи на те, що такий образ має досить поверховий характер і фіксує в собі іноді несуттєві риси етносу чи етнічної групи, він надзвичайно стійкий, консервативний і важко піддається змінам під впливом раціональної інформації. Неточність і помилковість етнічного стереотипу є однією з найсуттєвіших його характеристик. У структурі такого психічного утворення, яким є етнічний стереотип, як правило, ставлення домінує над знанням. У той же час неточним є поширене уявлення про етнічний стереотип як лише про

негативний феномен, що ускладнює міжетнічне взаєморозуміння і спілкування (безумовно, негативний характер має етнічне упередження, яке концентрує в собі лише «чорні картини» іноетнічного світу). Схематизоване образне сприйняття навколишньої дійсності загалом притаманне людській психіці, надто при сприйнятті складних соціальних об'єктів, до яких належать і етноси. Стереотипні оцінки, поняття, образи, закріплені в суспільній свідомості, відображають загальні якості, риси етнічних спільнот.

3. Функції етнічних стереотипів.

Етнічні стереотипи здійснюють такі *функції*:

1. Дають готові шаблонні взірці розуміння інших людей і зовнішнього світу для всіх членів суспільства. Дозволяють порозумітися членам різних соціальних груп.
2. Зміцнюють зв'язок між членами суспільства, оскільки наголошують на почутті співприналежності.
3. Дозволяють творити спільні цінності завдяки протиставленню «наших» цінностей і звичаїв цінностям і звичаям «чужих».
4. Використовуються для позитивної оцінки своєї групи, яка відрізняється від інших. Ця функція часто використовується в рекламах, наприклад, «Купуймо українське, тому що краще!».
5. Застосовуються до приймання або виключення осіб, груп, чиї цінності і звичаї вважаються загрозою для «наших» цінностей.
6. Використовуються для того, щоб виявити лояльність – правдиву або фальшиву – до своєї спільноти.
7. Дозволяють знайти та звинуватити «козла відпущення» у період кризи.

Перераховані функції етнічних стереотипів є завжди частиною нашої самоідентифікації зі своїм народом. У змісті етнічних стереотипів, як правило, зафіксовані оцінювальні думки про вказані якості. Крім цього, у змісті етнічних стереотипів можуть бути наявні й приписи до дії відносно людей даної національності. Проаналізувавши наукову літературу з проблеми етнічних стереотипів, спробуємо виокремити такі їх *риски*:

- вони є суспільними конструктами реальності, а не тільки індивідуальними чи груповими переконаннями про зовнішню реальність;
- вони є спільні для більшості членів етнічної групи і передаються з покоління до покоління; цей процес не відбувається механічно, але підлягає постійній реінтерпретації і зміні;
- стереотипи пов'язані зі структурою особистості групи, суспільства, класу, етнічної групи (наприклад, особи, у яких переважає брак гнучкості, більш прихильні до вживання стереотипів, ніж особи гнучкі й відкриті);
- стереотипи є елементом групового світогляду, пов'язані із суспільними та економічними обставинами;
- стереотипи творять спільну «карту мислення» і в такий спосіб уточнюють, як треба бачити «зовнішні групи»;
- стереотипи є проявом «закритого мислення» (наприклад, групи, які дотримуються стереотипів, не звіряють своїх поглядів із реальністю; аргументи, які заперечують стереотипи, не змінюють їхніх поглядів);
- стереотипи є проявом колективного мислення; індивідуальна думка не веде до створення стереотипів інших груп;
- стереотипи стійкі й не піддаються швидким змінам; не підлягає зміні й характеристика групи, але її оцінка, залежно від обставин, може змінюватися.

У стереотипі виділяються чотири основних параметри: зміст – набір характеристик, приписуваних етнічній групі; ступінь погодженості – однаковість характеристик, приписуваних етнічній групі; спрямованість – загальне позитивне і негативне сприйняття об'єкта стереотипізації; інтенсивність – ступінь упередженості стосовно групи, яка стереотипізується, вираженої в стереотипі.

Стереотипи часто приховані, але активізуються під час різних обставин – під час міжнародних футбольних матчів, коли стають виправданням агресивної поведінки, під час

святкувань історичних річниць. Етнічний стереотип формується протягом століть у процесі спілкування етносів, але часто може мати досить -таки випадкові підстави. Стереотипи інших народів тісно пов'язані з оцінкою своєї держави чи народу. Етнічні стереотипи реагують на різниці, які існують між «нами» та «ними», на поняття опозиції та конфлікту. Інших ми можемо уявляти собі і як ворога, і як приятеля. Отже, стереотипи не є правдивою оцінкою інших. Сталість етнічного стереотипу аж ніяк не перетворює його на щось остаточне й незмінне. Вони показують теперішню позицію народу відносно інших країн, з якими постійно змінюються стосунки. У період миру немає потреби наголошувати негативні елементи характеристики «чужих» народів, бо з ними утримуються добрі відносини, і тоді на перше місце виступають позитивні елементи. Однак, у ситуації зміни економічних і політичних стосунків народжується недовіра, як і тоді, коли інші народи виявляють брак пошани до нашої народної тотожності, функціонують негативні стереотипи.

У структурі етнічних стереотипів прийнято розрізняти авто і гетеро стереотипи. **Автостереотипи** є уявленням про типові риси члена своєї національної (етнічної) спільноти та емоційно-ціннісне ставлення до них. Відомий український публіцист та історик М. Рябчук, вважає, що самооцінка ніколи не відповідає істині, бо об'єктивна картина свого народу великою мірою абстрактна, мінлива і неможлива для чіткого окреслення. Автостереотип також не є помилкою, бо впливає на поведінку і мислення свого народу, який несвідомо підтверджує висловлені очікування. Найчастіше стереотип свого народу складається перш за все з позитивних рис, і меншою мірою – з негативних. Наприклад, поляки вважають англійців скупими, себе ж – оцадними; українці вважають росіян ледачими, а себе повільними. Кожен народ має певні стереотипні уявлення не лише про «інших» (передусім про сусідів), а й про самого себе. Цей автостереотип ніколи не буває точним хоча б тому, що «реальний» образ народу – це теж певна абстракція, доволі невизначена, мінлива і невіддатлива на дослідження прецизійними методами. Але він не буває також абсолютно хибним хоча б тому, що справляє зворотний вплив на поведінку, на «реальний» образ народу, котрий свідомо чи підсвідомо достосовується до свого уявного образу. Як правило, автостереотип кожного народу в поміркованих дозах поєднує позитивні й негативні риси, зрозуміло, з переважанням позитивних. У розвиненому народі позитивні риси не ведуть до абсолютизації і некритичної самолюбіві, а негативні не ведуть до ненависті й відкинення свої тотожності. Автостереотип має, як правило, напівсерйозний напівгумористичний характер.

Гетеростереотипи – це сукупність оцінних думок про інші народи, які можуть бути як позитивними, так і негативними, залежно від історичного досвіду взаємодії даних народів. Гетеростереотипи, окрім позитивного, можуть мати негативне забарвлення, що часто додає інформацію не так про їх об'єкт, як про носіїв відповідних уявлень про «іншого». Етнічний стереотип може більш-менш правильно й об'єктивно віддзеркалювати особливості іншого етносу, але й може бути наслідком етнічної упередженості, і тоді він більш достеменно характеризує сутність етносу «оцінювача», аніж об'єкт його оцінки. У стереотипах чужих народів негативні риси є надмірно яскравими, а позитивні мінімалізовані.

4. Походження етнічних стереотипів.

У первісному суспільстві сфера спілкування між людьми була обмежена рамками свого племені. Люди з інших племен сприймалися як далека, ворожа сила. Розширення міжплемінних зв'язків, поява обміну тощо збагатили уявлення людини про саму себе. Усвідомити специфіку своєї власної етнічної групи люди могли лише через зіставлення й протиставлення її іншим. Це було не споглядальне зіставлення якостей, а живий процес спілкування, напружений і конфліктний. Групова самосвідомість закріплювала й цементувала єдність племені, племінного союзу, народності перед обличчям усіх навколишніх. Етноцентризм як почуття приналежності до визначеної людської групи із самого початку містив у собі усвідомлення переваги своєї групи над іншими. Ідея переваги своїх звичаїв, якостей, богів над чужими червоною ниткою проходить через будь-який народний епос, сказання, легенди. Але хоча будь-якій етнічній групі на зорі цивілізації було властиво ставити себе вище інших, відносини між різними народностями були неоднакові, і це відбивалося в різних стереотипах.

Цікаву спробу аналізу таких стереотипів роблять американські соціальні психологи Т. Шибутані і К.М. Кван у своїй книзі «Етнічна стратифікація. Порівняльний підхід». Образ чужої етнічної групи у свідомості народу визначається насамперед характером його власних історичних взаємин з цією групою. Там, де між двома етнічними групами склалися відносини співробітництва й кооперації, вони виробляли в основному позитивну установку один до одного, що припускає терпиме ставлення до існуючих розходжень. Там, де відносини між групами були нейтральними (наприклад, етнічні групи розташовані далеко одна від іншої), люди схильні відноситися один до одного без ворожості, але й без особливої симпатії. Їх установка забарвлюється головним чином почуттям цікавості: Там, де етнічні групи довгий час знаходилися в стані конфлікту й ворожнечі, спостерігається інша ситуація. Представник пануючої групи сприймає залежну народність насамперед крізь призму свого чільного положення. Поневолені народи розглядаються як нижчі, неповноцінні. Поки вони задовольняються підлеглим положенням, колонізатори готові визнавати за ними навіть цілий ряд достоїнств – безпосередність, життєрадісність, чуйність. Але ці чесноти, так сказати, нижчого порядку. І як тільки пригноблена група повстає проти ситуації, ставлення до неї різко змінюється на негативне.

Інший стереотип складається там, де меншість з'являється як суперник і конкурент в економічній і соціальній областях. Чим небезпечніше конкурент – тим велику ворожість він викликає. Якщо поневолена й пасивна група наділяється рисами наївності, інтелектуальній неповноцінності й моральної безвідповідальності, то стереотип групи-конкурента наділяється такими якостями, як агресивність, безжалісність, егоїзм, жорстокість, хитрість, лицемірство, жадібність. Їй не відмовляють у розумових здібностях, навпаки, ці здібності часто перебільшують – страх перед конкурентом спонукає переоцінювати його небезпеку, але говорять, що вони «негативно спрямовані». Не випадково, що найбільш стійкі й сильні упередження існують до тих етнічних груп, що в певні періоди історії були найбільш небезпечними економічними конкурентами.

У цілому, яким би шляхом не склалися ті чи інші етнічні стереотипи, вони з часом здобувають характер норми, що передається з покоління в покоління як щось безперечне, таке, що розуміється саме собою. Тут позначається й історична традиція, утілена в історичних творах, літературі, звичаях, і консерватизм системи виховання. Численні дослідження показують, що більшість людей засвоює упередження в дитинстві, до того, як одержує можливість критично осмислити одержувану інформацію. За даними американського дослідника Ф. Уесті, дошкільники й навіть молодші школярі здебільшого залишаються неупередженими й взагалі не мають скільки-небудь визначених стереотипів. Однак під впливом дорослих у них уже виробляються відомі емоційні переваги. Пізніше – від дев'яти років і більше – під впливом дорослих ці переваги складаються у відповідні стереотипи, і змінити їх стає вже важко. За дослідженнями українських соціальних психологів, формування системи етнонаціональних ідентифікацій починається в дітей і підлітків України з ідентифікації себе зі спільністю регіонального рівня, пізніше система поповнюється етнічною й національною ідентичністю, трохи пізніше – громадянською, і ще пізніше в неї починають включатися ідентифікації зі спільнотами наднаціонального рівня. Вибір етнонаціональної спільності як інгрупи є ключовим моментом для підлітків, зважаючи на те, що регіональна ідентичність до даного віку вже практично сформована, а процес формування ідентифікацій наднаціонального типу тільки починається. З віком кількість дітей, що вибирають у якості інгрупи українців як загальнонаціональну спільність, зростає, у той час, як кількість дітей, що вибирають у якості інгрупи українців як етнічну спільність падає. З віком також відзначається підвищення складності етнічних уявлень. Базова опозиція, що лежить в основі етнічних представлень, може бути описана як «своє – чуже». В етнічних уявленнях 6-ти річних дихотомія «свій – чужий» розкривається переважно через опозицію «гарний – поганий». У дев'ятирічних відзначається злиття двох контекстів: «гарний – поганий» і «дружній – ворожий». Для дітей 12-ти років опозиція «дружній – ворожий» стає визначальною.

Отже, на зміст етнічних стереотипів впливають 3 групи факторів: специфіка групи, яка стереотипізується (її етнічна психологія, закріплена в культурі й у повсякденній свідомості система цінностей, суспільно-історичний розвиток); соціально - політичні й економічні умови розвитку груп і специфіка взаємин між ними, що склалася на даний момент; соціально-економічні та соціально-політичні умови, які склалися у світі в певний історичний момент.

Стереотипом є спрощене, схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на підставі неповних або недостовірних знань, однак закріплене в традиції, що обумовлює його усталеність. Зміна в соціальній, політичній та економічній сферах можуть обумовлювати зміну стереотипу, однак це відбувається не завжди і буває відстрочено в часі. При аналізі стереотипів варто розрізняти теорії, у яких стереотипізація пояснюється існуванням стереотипів на рівні культури в цілому, і теорії, у яких робиться наголос на індивідуальних особливостях особистості (теорія фрустрації та агресії, теорія авторитарної особистості Т. Адорно і його колег Е. Френкель-Брюсвика, Д. Левінсона і Р. Сенфорда (50-і рр. XX ст.), психодинамічні теорії, теорії символічного расизму (70-і рр. XX ст.), модель дисоціації (90-і рр. XX ст.). Серед різновидів соціальних стереотипів особливе місце посідають етнічні стереотипи, які є відносно стійкими уявленнями про моральні, розумові, фізичні якості, властиві представникам різних етнічних спільнот. Це схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника. Незважаючи на те, що такий образ має досить поверховий характер і фіксує в собі іноді несуттєві риси етносу чи етнічної групи, він надзвичайно стійкий, консервативний і важко піддається змінам під впливом раціональної інформації. Неточність і помилковість етнічного стереотипу є однією з найсуттєвіших його характеристик. На соціальному рівні етнічний стереотип має два завдання: формування і збереження групової ідеології. Етнічний стереотип, як будь-який соціальний стереотип, може бути автостереотипом і гетеростереотипом. Етнічні стереотипи виконують певні функції, причому як негативні, так і позитивні.

Семінарське заняття 1 (2 години)
Становлення предмету кросс-культурної психології

Мета – засвоїти предмет, завдання, історію розвитку кросс-культурної психології.

Питання для підготовки:

1. Етнографічні дослідження у 40-их рр. XIX ст.: В. К. Бер, Н. Д. Надеждін, К. Д. Кавелін.
2. Основні принципи «психологічної етнографії».
3. Етнічна психологія у 50-ті рр XIX ст. Г. Г. Шпет про етнічну психологію. Полеміка В. М. Бехтерева та В. Вундта про предмет вивчення психології народу.
4. Культурно-історична школа у 20-их рр. XX ст. Програма педології національних меншин: Л. С. Виготський, експедиція О. Р. Лурія. Праці А. А. Потебні і Д. Н. Овсяннико-Куліковського про зв'язок мови і етносів.
5. Період застою етнічних досліджень (30-50-і рр. XX ст.) та його причини.
6. Теоретико-аналітичний і функціонально-дослідницький напрямки в етнопсихології 60-их рр. XX ст.
7. Новітні дослідження в інституті етнології й антропології РАН з 80-их рр. XX ст., Санкт-Петербурзькому університеті.
8. Етнопсихологічні та кросс-культурні дослідження в зарубіжній науці. 1860 р. Л. Штейнталь і С. Лацарус як засновники першого журналу з народної психології. «Психологія народів» В. Вундта, 1900 р. Наука про душу народу, мовлення, міфи, традиції.
9. Основні підходи до етнічних феноменів – культурна антропологія, психологічна антропологія.
10. Поняття «базової особистості», «модальної особистості» А. Кардінер, Р. Лінтон.
11. Концепція національного характеру М. Мід, Дж. Горер.
12. Культурні синдроми Г. Триандіса, психологічне вимірювання культур Г. Хофстеда.
13. Період «Холодної війни», підвищення актуальності етнічних досліджень. Американські, французькі, германські національні програми дослідження національних меншин. Арабське питання.
14. Етнопсихологічні ідеї в Україні у XVIII столітті.
15. Розвиток етнопсихологічної тематики на Слобожанщині в першій половині XIX століття та вивчення проблеми національного характеру та перших етнопсихологічних експериментальних досліджень у другій половині XIX століття.
16. Розвиток етнопсихології в Україні у 20–30-х роках XX століття.
17. Дослідження етнопсихологічних феноменів у Західних регіонах України кінця XIX – першої половини XX століття.
18. Значення праць діаспори для розвитку етнопсихології в Україні.
19. Етнічні проблеми сучасності. Криза сучасної інформаційної цивілізації. Депресивні розлади як наслідок переживання людиною змін у відношенні до етнічних криз. Предмет, завдання, основні проблеми етнопсихології.

Творчі завдання:

1. Підготуйте есе на тему: «Порівняльна характеристика української та російської народної душі».
2. Проілюструйте за допомогою прислів'їв, приказок різних народів думку А. А. Потебні про те, що психологічні особливості того або іншого народу розкриваються у формі передачі думок (тобто головне не те, «що» виражається, але «як» виражається, за допомогою якої лексики і граматичних конструкцій).
3. Проведіть дослідження та проаналізуйте його результати за методикою порівняння культур Г. Хофстеде і Д. Боллінже.

Питання для дискусії:

1. Які основні характеристики психолінгвістичної концепції О. О. Потебні?
2. Чи можна назвати М. Грушевського та І. Франко фундаторами етнографічної думки в Україні?
3. Хто з етнопсихологів стверджував, що етнічна психологія виділяється із соціальної психології, і визначається не як пояснювальна, основна для інших наук дисципліна, а як описова психологія, що вивчає типові колективні переживання?
4. У чому полягала специфіка розвитку науки в Західних регіонах України на початку ХХ століття?
5. У чому відмінність стереотипу від переконання?

Питання для самоконтролю:

1. Яких Ви знаєте найбільш типових представників психології епохи Просвітництва?
2. З чікими іменами та з якими ідеями пов'язано зародження етнопсихології в Україні в ХІХ столітті?
3. Який учений вирізняв серед досліджуваних етносів чотири типи натур (кров'яну, лімфатичну, нервову та жовчну)?
4. Хто був автором ідеї про соціально-економічне підґрунтя етнопсихологічний особливостей та відмінностей між українцями та росіянами?
5. Які періоди розвитку вітчизняної етнопсихології?
6. Хто з етнопсихологів стверджував, що етнічна психологія виділяється із соціальної психології, і визначається не як пояснювальна, основна для інших наук дисципліна, а як описова психологія, що вивчає типові колективні переживання?
7. Хто у 1920 р. організував перший у Росії кабінет етнічної психології?
8. Які особливості підходів до вивчення особливостей національного характеру І. Мірчука та Я. Яреми?
9. Які головні елементи українського світогляду виділяють І. Мірчук та Я. Ярема?

Література

Основна

1. Белик А. А. Психологическое направление в этнологии США. От исследования «культура-и-личность» к психологической антропологии / А. А. Белик // Этнология в США и Канаде / Под ред. Е. А. Веселкина, В. А. Тишкова. – М.: Наука, 1989. – С. 190-240.
2. Боас Ф. Методы этнологии / Ф. Боас // Антология исследований культуры. – Т. 1. – Интерпретации культуры. – СПб.: «Университетская книга». – 1997. – С. 519-527.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. – СПб. : Питер, 2001. – 159 с.
4. Выготский Л. С. К вопросу о плане научно-исследовательской работы по педологии национальных меньшинств / Л. С. Выготский. – Педология. – 1929. – № 3. – С. 367-377.
5. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ століття) / І. В. Данилюк. – К. : Либідь, 2002. – С. 37-57.
6. Кон І. С. К проблеме национального характера / И. С. Кон // История и психология / Под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1971. – С. 122-158.
7. Кон І. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / И. \ С. Кон. – М. : Наука, 1988. – С. 6-64, 110-165.
8. Мацейків М. А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О. О. Потебні / М. А. Мацейків // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології: Зб. наук.

праць / АН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 111-123.

9. Мид М. Взросление на Самоа / М. Мид // Мид М. Культура и мир детства. – М. : Наука. – 1988. – С. 88-171.

10. Павленко В. М. Етнопсихологія / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – С. 26-50.

11. Платонов Ю. П. Этническая психология / Ю. П. Платонов. – Санкт-Петербург: Речь, 2001. – С.77-97.

12. Потебня А. А. Мысль и язык. – К. : Наука, 1993. – С.158-185.

13. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. – СПб. : Алетей; Издательский дом «П.Э.Т», 1996. – 156 с.

14. Шпет Г. Г. Психология социального бытия / Г. Г. Шпет. – Москва-Воронеж, Институт практической психологии, 1996. – С.261-373.

15. Юм Д. О национальных характерах // Юм Д. Сочинения. В 2 т. – М. : Мысль, 1996. – Т. 2. – С. 605-621.

16. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен : Вид-во УВУ, 1993. – С. 1-100.

Додаткова

1. Будилова Е. А. Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – С. 112-148.

2. Выготский Л. С. Собрание сочинений / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.; 1983. – Т. 3. – 368 с.

3. Малиновский Б. Функциональная теория / Б. Малиновский // Малиновский Б. Научная теория культуры. – М. : ОГИ, 2005. – С. 123-144.

4. Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. С. Наливайко – Київ : Основи, 1998. – С. 368-516.

5. Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва / В. А. Роменець. – Київ : Вища школа, 1993. – С. 366-508.

6. Ярема Я. Українська духовність в її історично-культурних виявах / Я. Ярема // Збірник «Перший український педагогічний конгрес 1935 р.». – Львів : Накладом Т-ва «Рідна школа», 1938. – С. 16–88.

Семінарське заняття 2 (2 години) Особливості кросс-культурного дослідження

Мета – засвоїти основні методи і види кросс-культурних досліджень.

Питання для підготовки:

1. Міждисциплінарний характер етнопсихологічних досліджень. Основи етнопсихологічної методології. Специфіка і проблеми проведення етнопсихологічного дослідження.

2. Кросс-культурний метод, його історія в науці.

3. Типи кросс-культурних досліджень.

4. Класифікація методів, які використовуються в етнічній психології.

5. Діагностичні та експериментальні методи.

6. Кросс-культурний експеримент як варіант квазіексперименту. Типи контролю побічних змінних у кросс-культурних експериментах. Валідність кросс-культурних досліджень.

7. Обсерваційні методи. Метод спостереження в міжкультурних дослідженнях

8. Біографічні та праксиметричні методи.

9. Метод опитування в етнопсихології. Метод інтерв'ю. Модифікований варіант шкали соціальної дистанції. Особливості проведення етнопсихологічних опитувальників.

10. Метод дослідження середовища та аналіз продуктів діяльності в етнопсихології.

11. Методи вимірювання і шкали в етнопсихології.

12. Метод проектування в етнопсихології.

13. Психосоматичний метод в етнопсихології.

14. Тести в міжкультурних дослідженнях. Методики дослідження етнопсихологічних явищ.

15. Проблема кросс-культурної валідності та надійності діагностичного інструментарію.

16. Труднощі аналізу й інтерпретації етнопсихологічних досліджень.

17. Етноцентризм та його вплив на етностудження. Галузі застосування результатів дослідження.

18. Експериментальні кросс-культурні дослідження.

19. Формувальні та коригувальні методи в етнопсихології.

Творчі завдання:

1. Розробіть мультимедійну презентацію на тему: «Основні напрямки кросс-культурних досліджень».

2. Виділіть елементи схожості і розходжень між трьома напрямками етнопсихологічних досліджень: абсолютизм, релятивізм і універсалізм. Наведіть приклади конкретних досліджень.

3. Створіть опитувальник (15-20 питань), спрямований на визначення ступеня етнічної толерантності.

4. Проведіть бесіду з представниками різних культур про способи невербальної поведінки, які вони використовують, коли бажають виразити те або інше відношення. Співставте результати з особливостями вираження тих самих відношень у власній або інших культурах.

5. Надайте «психологічний портрет типового представника етнічної спільноти», використовуючи психологічну, художню, етнографічну літературу.

6. Проведіть інтерв'ю з представником етнічної меншини. Дослідіть: а) у якому віці і при яких обставинах він усвідомив свою етнічну приналежність; б) чи стикався він зі складнощами при формуванні етнічної ідентичності. Проаналізуйте, які стратегії респондент використовував для зберігання позитивної етнічної ідентичності та високої самооцінки.

7. Проведіть інтерв'ю з людиною, яка тривалий час прожила за межами України. Попросіть її пригадати, як проходив процес її «входження» у чужу культуру. На цьому прикладі опишіть процес адаптації до іншого культурного середовища і побудуйте відповідну індивідуальну криву.

Питання для дискусії:

1. Які основні стратегії етнопсихологічних досліджень?

2. Які особливості застосування методу спостереження в етнопсихологічному дослідженні?

3. Які тести вважаються найбільш вільними від впливу культури?

Питання для самоконтролю:

1. Що таке Регіональна картотека людських відносин? Хто фундатор Регіональної картотеки людських відносин?

2. Що таке Проект шести культур?

3. Які форми опитування використовуються в етнічній психології?
4. Які основні напрями досліджень етнічних асоціацій виділяють в етнопсихологічних дослідженнях?
5. У чому сутність методики «множинної ідентифікації»?
6. Що таке «ефект центрації»?
7. Що таке метод контент-аналізу?
8. Які основні види експерименту?
9. Що таке квазіексперимент?
10. Які типи крос-культурних досліджень виділили Ф. Ван де Війвер і К. Леунг?
11. Що таке парадокс Ла П'єра?

Література

Основна

1. Гордеева Т. О. Кросс-культурный эксперимент / Т. О. Гордеева // Методы исследования в психологии: квазиэксперимент. – М. : Издательская группа «ФОРУМ» - «ИНФРА-М», 1998. – С. 108 - 137.
2. Жуков Ю. М. Эксперимент в социальной психологии: проблемы и перспективы / Ю. М. Жуков, И. А. Гржегоржевская // Методология и методы социальной психологии. – М. : Наука, 1977. – С. 44-53.
3. Кон И. С. К проблеме национального характера / И. С. Кон // История и психология. – М. : Наука, 1971. – С. 122-158.
4. Кон И. С. Кросскультурные исследования / И. С. Кон // Кон И. С. Ребенок и общество. – М. : Наука, 1988. – С. 20-39.
5. Корнилова Т. В. Квазиэкспериментальный подход в психологических исследованиях / Т. В. Корнилова // Корнилова Т. В. Экспериментальная психология: Теория и методы. – М. : Аспект Пресс, 2002. – С. 303-327.
6. Королев С. И. Техника этнопсихологических исследований за рубежом / С. И. Королев // Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. – М. : Наука, 1970. – С. 51-94.
7. Кцоева Г. У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов / Г. У. Кцоева // Психологический журнал. – 1986. – №2. – С. 41-51.
8. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл. – М. : Прогресс, 1980. – С. 27-191, 300-317.
9. Лурье С. В. Методология историко-этнологических исследований / С. В. Лурье // Лурье С. В. Историческая этнология. – М. : Академический Проект : Гаудеамус, 2004. – С. 596-618.
10. Петренко В. Ф. Исследование этнических стереотипов с использованием методики «множественных идентификаций» / В. Ф. Петренко, Л. А. Алиева // Психологический журнал. – 1987. – № 6. – С. 21-35.
11. Солдатова Г. У. О методических проблемах этнопсихологического исследования / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – №4. – С. 33-45.
12. Солсо Р. Л. Экспериментальная психология / Р. Л. Солсо. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 480 с.
13. Стефаненко Т. Г. Методы этнопсихологического исследования / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Еникопов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 3-27.
14. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
15. Франселла Ф. Основы техники построения репертуарных личностных методик / Ф. Франселла, Д. Баннистер // Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. – М. : Прогресс, 1987. – С. 29-41.

Додаткова

1. Белик А. А. Главное направление исследований – детство / А. А. Белик // Белик А. А. Человек: раб генов или хозяин своей судьбы? – М. : Наука, 1990. – С. 111-141.
2. Хок Р. Говорите одно, делаете другое / Р. Хок // Хок Р. 40 исследований, которые потрясли психологию. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – С. 462-474.

Тема II. Психологічне вимірювання культур

Лекція 6. Поняття про культуру. Фактори формування культури.

Мета вивчення: засвоїти сутність поняття «культура». Уміти давати пояснення факторам формування культури.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття про культуру.
2. Походження поняття, сутність культури.
3. Функції культури.
4. Закономірності й категорії культурного життя.
5. Особливості культурного процесу.
6. Сучасні проблеми взаємодії національних культур.

Література:

1. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура / М. В. Кордон. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 584 с.
2. Культурологія / За редакцією Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 392 с.
3. Культурологія: теорія та історія культури / За ред. І. І. Тюрменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
4. Культурологія / под. ред. А. Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 2012.
5. Левчук Л.Т. Історія світової культури / Л. Т. Левчук, В. С. Гриценко. – К. : Центр учбової літератури, 2010.

Ключові поняття: культура, соціум, наука, мистецтво, особистість, життєтворчість особистості, сім'я, школа, виховання, самовиховання

Основний зміст

1. Поняття про культуру.

Культура (лат. Culture – «обробіток», «обробляти») – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил усередині соціуму для його збереження та гармонізації.

Культура є складною системою буття. У ХХ столітті вчені А. Кребер та К. Клакхон зробили спробу об'єднати досягнення культурологів усього світу й навели у своїй праці (Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions», 1952 р.) 180 визначень терміну «культура». У 1983 р. на XVII Всесвітньому конгресі в Торонто, присвяченому проблемі «Філософія й культура», було наведено вже кілька сотень визначень цього поняття.

Поняття культура об'єднує в собі науку (включно з технологією) і освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя та світогляд.

Культура вивчається комплексом гуманітарних наук, насамперед культурологією, етнографією, культурною антропологією, соціологією, психологією, історією.

2. Походження поняття, сутність культури.

Людина почала відокремлювати себе від довкілля вже на початку свого існування. Першими свідченнями цього процесу є примітивні малюнки на стінах печер, на ранньому етапі наші пращури просто лишали відбитки своїх рук або малювали пальцями «хвилі», що, імовірно, уже свідчить про бажання змінити навколишній світ за допомогою власних творчих сил.

Слово «культура» – латинського походження, яке буквально означало обробку, догляд, поліпшення (colo, colere – обробіток, займатися землеробством). У класичній давнині воно вперше було зафіксоване в праці Марка Порція Катона Старшого «De agri cultura» (III ст. до н. е.), присвяченій турботам землевласника, який обробляв землю з використанням рабської праці. Турботи відповідали духові часу: автор рекомендував утримувати рабів надголодь, завантажувати їх роботою без міри, щоб утримати від крадіжки й легковажних занять. Господареві наказувалося бути скупим і обачним, не впадати в надмірності й нікому не довіряти. При цьому стосовно землі Катон писав не просто про технічну обробку ділянки, а й специфічне, духовне ставлення до неї.

Набагато ближче до нашого розуміння культури те, що думали про землеробство римські вчені Варрон, Колумелла (I ст. до н. е.). Вони пропонували такі способи організації сільського господарства, які підвищили б продуктивність праці, зацікавленість рабів.

Римський оратор і публіцист Марк Тулій Цицерон, говорячи про обробіток, мав на увазі не землю, а духовність, виховання, розвиток розумових здібностей. В одному зі своїх листів він говорить про «культуру духу», тобто про розвиток розумових здібностей, що є гідним завданням для вільної людини і дається завдяки заняттям філософією.

У середньовічній Європі слово «культура» вживалося в словосполученнях і означало ступінь майстерності в якій-небудь галузі, набуття розумових навичок (наприклад, cultura juris – вироблення правил поведінки, cultura scientiae – засвоєння науки, cultura literarum – вдосконалення письма).

До XVIII ст., згідно з висновками лінгвістів слово «культура» стало окремою, самостійною лексичною одиницею, означаючи обізнаність, освіченість, вихованість – усе те, що і зараз ототожнюють з культурністю. Як його синонім, використовувалося також поняття «цивілізація». За останні три сторіччя латинське слово увійшло в усі європейські мови, набуло універсального значення, перетворилося на філософське поняття і стало об'єктом наукових досліджень.

Слово почало вживатися в сучасному розумінні (як результати діяльності суспільної людини) у працях німецького юриста й історіографа С. Пуфендорфа (1632–1694). Тоді ж культура стала розумітися як надприродне, як протистояння людини дикій природній стихії.

Сутність – те, що явище або предмет є само по собі, на відміну від його мінливих станів або інших явищ та предметів. Існує релігійний та світський підхід до пояснення суті культури.

Етапи наукового визначення сутності культури збігаються з *етапами* становлення культурології як науки:

1). Античність – XVIII ст. – зародження культурологічного знання, культура не осмислювалася як окрема цілісна система. До проблем культури звертаються філософи, історики;

2). XVIII–XIX ст. – культура як цілісне явище стає предметом дослідження філософії та етнографії;

3). Середина XIX століття – культурологія (культурна антропологія) формується як окрема сфера знання, що досліджує сутність культури та процеси її існування.

Сутність кожної конкретної культури розкривається в її явищах (артефактах).

Сутністю культури як фундаментальної категорії є результати людської діяльності та сама діяльність.

Культурні процеси і явища відрізняються складністю і багатоплановістю, тому в сучасній науці нараховується декілька сотень визначень культури. Деякі з них широко відомі: культура – це сукупність досягнень людства; усе багатство матеріальних і духовних цінностей; це інтегральний образ, що об'єднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду. У таких визначеннях міститься вказівка і перелік елементів культури.

Типологія визначень:

У праці А. Кребера та К. Клакхона, що зібрали 180 визначень поняття культури, розрізняються шість їх типів:

- **Описовий**

До цього типу віднесені класичні етнологічні визначення, найвідомішою з яких є визначення Едварда Тейлора:

«Культура, або цивілізація, є складним цілим, що включає в себе знання, вірування, мистецтво, моральність, право, звичаї, уміння та навички, набуті людьми як членами суспільства».

Характерним є трактування понять «культура» і «цивілізація» як синонімічних. Інші дослідники, що вивчали культуру (особливо археологи, етнографи та культурні антропологи) посилались на це визначення культури або модифікували його. Наприклад, Рут Бенедикт визначила культуру як «складне ціле, що включає навички, набуті людиною як членом суспільства».

До цього ж типу віднесено визначення антрополога Броніслава Маліновського:

«Культура є інтегральною цілістю, що складається з інструментів і товарів споживання, творчих принципів різних соціальних груп, людських ідей і навичок, вірувань і звичаїв».

- **Історичний**

Визначення, включені до цієї категорії, спираються на фактор традиції як механізму передачі культурної спадщини. Цей тип добре ілюструє визначення Стефана Чарновського:

«Культура є колективним благом і колективним доробком, продуктом творчих і перетворювальних зусиль незліченних поколінь (...) Культурою є сукупність елементів суспільного доробку, спільних для ряду груп і завдяки своїй об'єктивності, здатних поширюватися в просторі».

- **Нормативний**

Нормативні визначення акцентують підпорядкування людей нормам, цінностям і моделям поведінки.

Цьому типу культури відповідає визначення Альфред Кребер та Парсонса:

«Культура – це передані та створені сутності й моделі цінностей, ідей та інших символічно значимих систем, які є чинниками, що формують людську поведінку, а також продукти такої поведінки».

У цьому ж дусі визначає культуру вже Ральф Лінтон:

«Культура – це сукупність засвоєних форм поведінки та її результатів, елементи яких є загальними і передаються між членами даного суспільства».

- **Психологічний**

Психологічні визначення акцентують увагу на психічних механізмах формування культури, акцентується увага на навчанні й наслідуванні при засвоєнні культури. Визначення цього типу сформулювали Станіслав Оссовський:

«Культура є певною сукупністю психічних установ, що передаються в рамках даної спільноти через суспільний контакт і залежних від системи міжлюдських стосунків».

Г. Рогайм:

«Під культурою ми будемо мати на увазі сукупність усіх сублімацій, усіх підстановок або результуючих реакцій, зрештою, усе в суспільстві, що пригнічує імпульси або створює можливість їх спотвореної реалізації».

- **Структурний**

Зібрані до цієї групи визначення акцентують увагу на структуру тієї чи іншої конкретної культури, і, відповідно, її засадничими елементами та їх внутрішніми

зв'язками. Вирізняють чотири категорії культури: матеріально-технічні, суспільні, ідеологічні, психічні (почуття і відносини).

- **Генетичний**

Зібрані до цієї групи визначення акцентують увагу на походженні культури.

П. Сорокін:

У найширшому сенсі слово «культура» означає сукупність усього, що створене або модифіковане свідомою чи несвідомою діяльністю двох і більше індивідів, які взаємодіють або впливають на поведінку один одного.

Найлаконічніше визначення культури дав філософ В. Оствальд:

Те, що відрізняє людину від тварин, ми називаємо культурою.

В українських джерелах

В українських енциклопедичних джерелах культура визначається переважно як сукупність матеріальних і духовних надбань людства:

Українська радянська енциклопедія (1974 – 1985) визначає культуру як:

сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності

Короткий енциклопедичний словник з культури (2003) подає дещо ширше визначення культури, розглядаючи її як:

сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, але й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірування.^[4]

Універсальний словник-енциклопедія визначає культуру як:

сукупність матеріального і духовного надбання людства, нагромадженого, закріпленого і збагаченого впродовж історії, яке передається від покоління до покоління

У посібниках з культурології зустрічаються і більш соціально-орієнтовані визначення, наприклад:

Культура – це сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, яка визначає норми поведінки, мислення, почуттів різних верств населення і націй в цілому (Гуревич, 1991; Парахонський, 1995).^[6]

Культура – поняття, яке означає певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, утілений у типах і формах організації життя й діяльності людей, а також у цінностях, які створюються ними.

3. Функції культури.

Культура розвивається одночасно із формуванням суспільства: народжується ним і впливає на нього. Вона виконує свої функції, вирішує коло завдань у системі суспільного життя. До основних **функцій** культури належать:

- функція соціальної пам'яті (зберігання і розповсюдження людського досвіду);
- освітня і виховна (освоєння через соціалізацію знань, умінь, навиків, мови, цінностей, норм, традицій);
- комунікативна (формування комплексу взірців поведінки, діяльності, які служать засобами в системі спілкувань, взаємодій між соціальними елементами);
- регулятивна (освоєння і трансформація цінностей, ідеалів та норм з регуляції поведінки людей у суспільному житті);
- практична функція – вироблення наукових основ цілеспрямованих культурних змін і культурної політики.

У соціології культура визначається не як відносини між речами чи ролями в системі соціальної організації, а як відносини між самими людьми, які зв'язують їх як особистостей.

З позицій соціології виявляють кілька основних *сфер людської культури*:

- ставлення людини до навколишньої природи (культура людського суспільства – це гармонія взаємозв'язків із природою, що проявляються в різних сферах: виробництво, відпочинок, побут);

- ставлення людини до самої себе (самовиховання, самопізнання, саморозвиток, самооцінка, самоповага);

- ставлення однієї людини до іншої (від чого залежить рівень культури міжособистісних, міждержавних, міжетнічних відносин, а також культурний клімат взаємовідносин у колективі, побуті, сім'ї).

4. Закономірності і категорії культурного життя.

У процесі розвитку культурного життя суспільства виявляються нові закономірності, які можна виділити в чотири групи показників:

1) рівень розвитку суспільної свідомості, інтенсивність протікання культурних процесів;

2) домінуючий тип культурної орієнтації суспільства;

3) ступінь утвердження в суспільній свідомості цінностей людського існування;

4) культурний розвиток суспільства у взаємовідносинах пануючої культури з іншими культурами.

З цього випливає, що культурне життя підкоряється різним закономірностям. Серед них виділяються закономірності, притаманні суспільству, закономірності взаємозв'язку культури і системи відтворення матеріального життя, інших сфер життєдіяльності людей (економічних, політичних, сімейних, побутових тощо), закономірність власне культурного життя, закономірності взаємозв'язку різних рівнів організації культурного життя. Закономірності не завжди виявляються в чистому вигляді, найчастіше їх уплетено в різноманітні соціальні процеси, характеризуючи зміну і розвиток соціальних суб'єктів культурного життя.

Соціологія культури вивчає взаємодію духовного виробництва і духовних потреб, що виступають її вихідними підсистемами. Категорії соціології культури мають визначену специфіку. Відбиваючи і виражаючи лише один, а саме соціокультурний бік суспільства, категорії несуть різну структурно-функціональну спрямованість. Категорії специфічні тому, що, з одного боку, вони конкретизують зміст загально соціологічних категорій, збагачуючи тим самим науковий апарат соціології, а з іншого боку – розширюють функціональну значущість категорій культури, надаючи їм більш широке поле осмислення й аналізу. Умовно всі категорії соціології культури поділяють на два розряди: методологічні й процедурні. Кожна категорія відбиває лише окремих зріз соціокультурної реальності, і тільки їх системна єдність забезпечує адекватність розуміння культурного процесу.

Для більш ефективного розуміння закономірностей розвитку культури, у середині XVIII ст. вводиться поняття «цивілізація» (від латинського – держава, місто, громадянин). **Цивілізація** – соціальна організація громадського життя, що характеризується загальним зв'язком індивідів, їх об'єднань, що забезпечує існування і прогресивний розвиток людства. Уводячи поняття цивілізації, учені ставили мету: показати принципову відмінність людського суспільства від тваринного світу, з одного боку, і відмінність суспільства від усіх інших, – з іншого. Пізніше під цивілізацією стали розуміти суспільство з визначеною сукупністю цінностей, збагачуваних на шляхах соціального і культурного прогресу. Цивілізація характеризує суспільство, що перебуває на високому рівні розвитку культури і суспільного прогресу. Співвідношення понять «цивілізація» і «культура суспільства» проведено А. Вебером. Розвиток цивілізації відбувається у визначених соціально-історичних і культурних умовах, що залежать від економічних і

політичних факторів. Тому, якщо поняття «цивілізація» вживається для позначення визначеного історичного ступеня розвитку суспільства, то під поняттям «культура суспільства» мається на увазі об'єктивну дійсність, яка створюється людською діяльністю й забезпечує збереження і нарощування сутнісних характеристик людини.

5. Особливості культурного процесу.

Серед компонентів культури багато вчених виділяють ідеологію, визначаючи її як цінності суворої, логічно обґрунтованою доктрини; сукупність систематизованих уявлень тієї чи іншої соціальної групи, що має такі рівні: концептуально-теоретичний, програмно-політичний і актуалізований, що відбиває рівень засвоєння масовою свідомістю соціальних ідеалів і цілей. Ідеологія будь-якого соціального суб'єкта має низку рівнів: загальнолюдський (базисний), загальнонародний (загальнонаціональний), соціально-груповий і особистісний. Зблизька ідеології як компонента культури не можна, звісно, недооцінювати роль соціальної психології (що також є важливим елементом культури), визнаючи в ній наявність великої кількості елементів масової стихійної поведінки, буденної свідомості, стихійних настроїв тощо.

При характеристиці культури як соціальної системи варто звернути увагу до принципи культури – її основні вихідні положення. До їх числа належить передусім принцип наступності, що виступає як необхідний зв'язок між новим і старим у розвитку. Що сприймається, зберігається в культурі? Очевидним є те, потім можна використати під час життя поки що. За підсумками принципу наступності ґрунтується так званий культурний консерватизм, який утверджує цінність і своєрідність культури, ставить своїм завданням збереження «високої культури», яка лише як така цінна, а є однією з головних умов соціальної і політичної стабільності. Творцями цієї течії були А.А. Григор'єв, Ф.М. Достоевський, М.М. Страхов. Докорінна їхня ідея – «національний ґрунт» – основа соціального та духовного розвитку держави.

Другий принцип – цілісність, єдність матеріальної й духовної культури, гуманітарного і технічного знання. Усе матеріальне – свого роду «сховище» духовного, усе духовне однак реалізується через матеріальне.

Третій принцип – проникнення культури в усі сфери соціального життя. У цьому полягає її творчий характер. Вона об'єктивується в найрізноманітніших продуктах діяльності – як і речовинно-предметних, і символічно-знакових.

Четвертий принцип – здатність до саморозвитку, що проявляється в основному в трьох формах:

- спорадична, стихійна, неусвідомлена;
- метод спроб і помилок, де високий відсоток випадковості;
- свідомо діяльність, що діє з інноваціями, науковим розрахунком, розробкою принципово нових проєктів.

П'ятий принцип – взаємодія культур. Це може відбуватися і в середині певної культури (зв'язок між поколіннями, людьми фізичної та розумової праці, між класами і націями однієї держави), і між культурами різних країн і народів. Така взаємодія породжує розмаїття культур: у надрах окремого суспільства чи народу (субкультури), у масштабах людства (соціокультурні суперсистеми, наприклад, Схід і Захід).

6. Сучасні проблеми взаємодії національних культур.

Суть взаємодії культури з суспільством, яка має діалектичний характер, виражається у таких аспектах: культура відображає стан морального здоров'я суспільства, рівень економічних і політичних свобод, характеризує його духовний потенціал; культура функціонує за своїми специфічними законами, сягаючи корінням у традиції попередніх поколінь, синтезуючи позитивний досвід минулого з сучасним і тенденціями майбутнього; певний тип суспільних відносин, економічний уклад, політичний режим, соціально-класова структура, етнічні й національні стосунки впливають на зміст і форми культурного процесу, з одного боку, а з другого – культура вносить відповідні корективи в духовну композицію суспільства, слугує передумовою радикалізації й стабілізації всіх

сторін суспільного буття і тим самим забезпечує відповідну рівновагу при переході її з одного історично-культурного стану в інший.

Конкретизуючи названі аспекти взаємодії культури з суспільством, необхідно зазначити, що в першу чергу культура віддзеркалює перебіг суспільних процесів у певних історичних координатах. Шляхом виявлення культурних установок у праці, навчанні, політичній боротьбі, змаганні ідеологічних і наукових напрямків можна встановити не тільки ступінь живучості старих стереотипів, норм поведінки, тобто міру тяжіння до звичних способів самореалізації особи в рамках уже віджилих суспільних форм, але й моральну готовність людей подолати існуючі кризові явища, позбутися вад, які сковують поступ. Сьогодні в суспільно-політичному і культурному житті України ще досить відчутні імпульси до відтворення авторитарних способів мислення і дії. Це проявляється в конфліктах між конфесіями, владою і пресою, представницькими і виконавчими структурами влади, окремими регіонами, різними політичними угрупованнями. Причини конфліктів обумовлені не лише хворобливою ломкою старих інститутів і норм, а й відсутністю демократичних культурних традицій, боязню пожертвувати власним уявним благом в ім'я здійснення великої мети. При висвітленні суспільних явищ на підставі культурологічних підходів важливо враховувати динаміку ціннісної переорієнтації під впливом створення правових умов для вільної діяльності людини, аналізуючи такі фактори:

- законодавче закріплення політичних, економічних і культурних прав людини та її моральна готовність до дії в рамках вільного волевиявлення;
- диференціація поглядів, переконань як на рівні міжособистісних контактів, так і на рівні соціальних груп;
- пріоритет демократичних, правових принципів над особистими чи корпоративними інтересами;
- прояви критичного осмислення фактів і процесів суспільної дійсності та пошук шляхів конструктивного вирішення проблем через механізми масової свідомості.

Кожен із названих підходів розкриває той культурний фон, на якому спостерігаються метаморфози в динаміці суспільного життя під кутом зору спроможності суб'єкта засвоїти розуміння свободи як культурної цінності. Коли людина чи організація з огляду на певні інтереси не хочуть відмовитись від бюрократичних принципів діяльності, при цьому іменуючи себе патріотами та борцями за демократичні ідеали, їх цілком справедливо можна вважати носіями авторитарної культурної традиції.

Другий аспект взаємодії культури з суспільством розкриває закономірності її функціонування як відносно самостійної субстанції. Визначаючись суспільними відносинами і одночасно впливаючи на них, культура все ж має свої специфічні особливості розвитку. Це пояснюється тим, що культурний процес не завжди перебуває в прямій залежності від даного типу суспільства, він черпає свою енергію в традиціях культури минулого.

Тому часто спостерігається культурний ренесанс у тих країнах, які знаходяться на значно нижчому щаблі суспільного прогресу. Наприклад, Німеччина у ХІХ ст. помітно поступалась Англії і Франції щодо ступеню розвитку цивілізації, зате переважала їх у культурному поступі.

Прогрес у галузі культури здійснюється через механізм спадкоємності як способу репродукції складових культурного генофонду і новаторства як способу продукування цінностей, співзвучних новому часу. Співвідношення між репродуктивним і новаторським моментами в соціокультурних рамках може мати такі варіанти:

- традиції і новаторство співіснують при домінанті традиційних елементів;
- традиції і новаторство активно взаємодіють, створюючи при цьому синтезований образ нової культури;
- традиційні норми активно витісняються, а нові ідеї, втративши зв'язок з минулим, не вписуються в нове культурне середовище, що може привести до занепаду культури.

Третій аспект взаємодії культури і суспільства передбачає аналіз деяких закономірностей впливу суспільних факторів на культуру, з одного боку, та ролі культурної бази в процесі революційних суспільних змін – з іншого.

Серед суспільних факторів, що впливають на становлення культури, можна виділити: спосіб виробництва, політичний режим, соціально-класову структуру, становище індивіда в соціальній групі, що характеризує міру вияву його індивідуальної свободи або залежності від колективних форм співжиття, ступінь сакралізації свідомості.

Лекція 7. «Історичний партикуляризм» (Ф. Боас).

Мета вивчення: засвоїти основні поняття в рамках теми, що вивчається. Вміти розрізняти поняття, їх особливості.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Біографія Боаса Франца.
2. Особливості напряму в антропології, що отримав найменування історичний партикуляризм.

Література:

1. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія / Н. М. Оніщенко – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
2. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) / Л. А. Луць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
3. Дмитрієв Л. І. Порівняльне правознавство / Л. І. Дмитрієв, А. О. Шепель. – К. : Вид-во «Юстиніан», 2003. – 184 с.

Ключові поняття: антропологія, культура, етнографія, історична етнологія, лінгвістика, феномен суспільства, цінності, культура, історичний партикуляризм.

Основний зміст

1. Біографія Боаса Франца.

Боас (Boas) Франц (1858-1942) – німецько-американський етнограф, антрополог, лінгвіст, засновник напрямку культурної антропології, історичної школи в етнографії. Методу порівняльно-історичної еволюції, етнічних епох і стадій розвитку Льюїса Генрі Моргана і Марксової концепції суспільно-економічних формацій протиставив теорію культурної антропології, що передбачала вивчення динамічних змін в окремих соціальних спільнотах, особливо з огляду на специфіку окремого народу, його мову, культуру, антропологічні типи тощо. Його основна робота видана в російському перекладі у 1926 р.: «Разум первобытного человека».

Ф. Боас – засновник американської професійної антропологічної школи, лінгвіст, фольклорист і культуролог. Ф. Боас створив школу історичної етнології. Цей напрямок визначив розвиток американської антропологічної думки з кін. XIX ст. по 1930 р. XX ст. Учнями Ф. Боаса виявилися такі видатні антропологи, як К. Уїслер, Р. Бенедикт, А. Кребер, Р. Лоуї, Л. Уайт, П. Радін та ін. Ф. Боасу вдалося створити першу професійну школу антропологів в США. В основі навчання лежала програма польових досліджень і вивчення фізичної антропології, лінгвістики та етнографії. «Історична школа» Ф. Боаса склалася в боротьбі з еволюціонізмом, історизм трактувався як емпіричний опис.

Перше завдання, уважав Ф. Боас, – аналіз явищ. Але чим ближче дослідник до конкретних форм, тим вагомішим узагальнення. Ф. Боас відкидав зведення соціальних

явищ до замкнутої системи законів, які були б дійсні для кожного суспільства. Він уважав, що лише при вичерпному знанні всього біологічного, географічного та культурного контексту суспільства, при найдетальнішому знайомстві з різними типами реакцій усього суспільного організму й окремих його компонентів можна пояснити феномен суспільства. Помилка колишньої антропології полягала, за Ф. Боасом, у використанні некритично зібраного конкретного матеріалу для історичних реконструкцій, які не становлять цінності.

Отже, Ф. Боас заклав цілісний підхід в антропології. Він розумів науковий (історичний) підхід як накопичення великої кількості фактів і їх подальший опис і протиставляв свій метод уможливленим соціальним побудовам еволюціоністів. На відміну від еволюціоністів, які прагнули виділити універсальні й подібні риси в різних культурах, Ф. Боас підкреслював ті відмінності й особливості кожної культури, які є результатом її власного розвитку. В американській антропології поняття «культура» поступово зробилося базовим. Ф. Боас уніс великий уклад у розвиток етнографії, лінгвістики та інших напрямків в антропології.

2. Особливості напряму в антропології, що отримав найменування історичний партикуляризм.

Ф. Боас став засновником напряму в антропології, який отримав найменування історичний партикуляризм. Серед його учнів – М. Мід, Р. Бенедикт, Е. Сепір, А. Кребер та інші. Боас виступив з критикою ідей Тайлора, Моргана й усієї концепції еволюціонізму за її прагнення до генералізації і пошуку універсальних законів розвитку культури. За Ф. Боасом, соціокультурні варіації дуже великі, а інформація про них занадто фрагментарна для того, щоб займатися побудовою універсальної теорії.

Грунтуючись на ідіографічній методології неокантіанства, Ф. Боас уважав, що кожна окрема культура має свою тривалу й унікальну історію. Для розуміння окремої культури потрібна реконструкція її індивідуального шляху розвитку. Підкреслюючи унікальність кожної культури, Ф. Боас фактично відкидав можливість побудови універсальних теорій.

Іншою значною рисою історичного партикуляризму Ф. Боаса був принцип культурного релятивізму, згідно з яким у культурі не існує вищих і нижчих форм і, отже, поняття прогресу. Такі терміни, як дикість, варварство, цивілізація, за Ф. Боасом, відображають лише етноцентризм тих народів, які вважають власний спосіб життя більш нормальним, ніж в інших.

Замість безплідного теоретизування, властивого еволюціонізму, Ф. Боас закликав антропологів до скрупульозного збирання емпіричних матеріалів, заснованому на тому ж принципі культурного релятивізму. У даному випадку він означав відмову дослідника від установок власної культури й орієнтація на пізнання іншої культури, виходячи з її власних ціннісних орієнтацій. Одним із найважливіших досягнень Ф. Боаса стала аргументована критика положення соціального дарвінізму про єдність процесів біологічної та культурної еволюції. Грунтуючись на прикладах мовних і культурних відмінностей у межах однієї і тієї ж раси, Ф. Боасу вдалося довести, що раса, мова і культура є самостійними аспектами людського існування.

Лекція 8. Культурний синдром. Психологічні вимірювання культур.

Мета вивчення: розкрити основні поняття в рамках теми, що вивчається. Розрізняти види культурних синдромів, їх особливості. Розкривати сутність психологічних вимірювань культур (Хофстед).

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Розкриття підходу «культурний синдром» (Г. Триандис).

2. Види культурних синдромів.
3. Психологічні вимірювання культур (Г. Хофстед).

Література:

1. Культурологія / За редакцією Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 392 с.
2. Культурологія: теорія та історія культури / За ред. І. І. Тюрменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
3. Культурологія / под. ред. А. Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 2012.
4. Левчук Л.Т. Історія світової культури / Л. Т. Левчук, В. С. Гриценко. – К. : Центр учбової літератури, 2010.

***Ключові поняття:** культура, цінності, установки, моделі поведінки, соціальні ролі, індивідуалізм, колективізм, особиста ідентичність, особистість, здібності, індивід.*

Основний зміст

1. Розкриття підходу «культурний синдром» (Г. Триандис).

Для класифікації культур у крос-культурній психології були запропоновані поняття «культурний синдром» і «вимір культур». Культурний синдром – це певний набір цінностей, установок, вірувань, норм і моделей поведінки, якими одна група культур відрізняється від іншої. Г. Триандис виділив три види культурних синдромів: «простота – складність», «індивідуалізм – колективізм» і «відкритість – закритість».

Чим складнішою є культура, тим більш уважно люди в ній ставляться до часу. Наприклад, на запитання «Якщо у вас призначена зустріч з другом, як довго ви маєте намір чекати його?» люди в індустріальних країнах (США, Японія) давали відповідь у хвилинах, люди в культурах, середніх за складністю (Греція, Італія) – в годинах, а в найменш складних (деякі культури Африки, Латинської Америки) – у добі. Уявлення про час різні в різних типах культур: на Заході час розуміється як лінійний вектор від минулого через даний до майбутнього. У багатьох культурах Сходу час розглядається як безперервність повторюваних циклів у природі й людському житті. У західних культурах прийнято робити одну справу за одиницю часу, розмови вести послідовно, а не одночасно. В інших культурах (наприклад, Саудівська Аравія) цілком прийнятним вести розмови одночасно з декількома людьми.

Також, чим більш складною вважається культура, тим більш специфічні в ній ролі, у менш складних культурах ролі більш дифузні, розмиті. Наприклад, у складних культурах від продавця очікується певна модель поведінки, заснована на його соціальній ролі, і покупець зовсім не цікавлять релігійні погляди продавця, його партійна приналежність тощо. У менш складних культурах, наприклад в Ірані, релігійна приналежність людини – головний визначальний чинник його соціальної поведінки, і це може впливати на оцінку її соціальної ролі оточуючими.

Унаслідок різного ставлення до часу може виникнути нерозуміння: представники складних культур можуть розцінювати тривале запізнення або одночасну розмову з багатьма людьми як неповагу до них особисто. Розходження в ступені специфічності ролей також можуть призвести до нерозуміння: у культурах, де ролі дифузні, важко розділити людину та її ідеї, тому критика ідей небезпечна, – вона може бути сприйнята як критика даної людини в цілому, що в таких культурах неприпустимо. З іншого боку, у культурах з дифузними ролями, де вам можуть демонструвати гарне ставлення, уважаючи в душі повним нікчемою, що практично неможливо в західних культурах. Але при цьому представникам культур з дифузними ролями поведінку людей з культур Заходу є грубим і зарозумілим.

2. Види культурних синдромів.

«Індивідуалізм – колективізм» виділяється теоретиками різних дисциплін як головний вимір культур. Індивідуалістичною може бути названа культура, у якій індивідуальні цілі її членів не менш (якщо не більш) важливі, ніж групові. Колективістська культура, навпаки, характеризується тим, що в ній групові цілі превалюють над індивідуальними. У кожній культурі люди мають як індивідуалістичні, так і колективістські тенденції свідомості й поведінки, однак індивідуалізм характерний для Заходу, а колективізм – для Сходу і Африки.

В індивідуалістичних культурах особиста ідентичність превалює над груповою, яка є визначальною в колективістських культурах. В індивідуалістичних культурах поведінка особистості визначається її мотивацією до досягнення, а в колективістських – приналежністю до групи. Упевненість у собі – цінність, значуща в обох типах культур, але по-різному: у колективістських культурах це означає: «Я не є тягарем для своєї групи», а в індивідуалістичних: «Я можу робити те, що мені треба».

Сучасні дослідження поділяють колективізм на два типи: горизонтальний (характеризує взаємну залежність людей один від одного) і вертикальний (означає служіння індивіда групі). Обидва типи колективізму тісно корелюють між собою. Люди в індивідуалістичних культурах часто віддають пріоритет своїм особистим цілям, навіть коли вони входять у конфлікт з цілями значущих груп (сім'я, робочий колектив, приятельська компанія). Представники колективістських культур, відповідно, віддають перевагу цілям групи, що особливо помітно в тих, хто дотримується вертикального колективізму. Наприклад, у колективістських культурах люди можуть жити поруч з постарілими батьками, навіть коли при цьому страждає їхня кар'єра або їм не подобається клімат даної місцевості. В індивідуалістичних культурах дорослі діти виберуть кращий клімат або роботу незалежно, близько або далеко від їх батьків. Людям з колективістських культур така поведінка може представлятися егоїстичною.

Головна передумова індивідуалізму, на думку Г. Триандиса, – рівень добробуту. Г. Хофстед виявив значущу кореляцію між часткою валового національного продукту на душу населення і вираженістю індивідуалізму. Уважається, що фінансове благополуччя веде до соціальної та психологічної незалежності. Найбільш заможні та освічені верстви суспільства в будь-якій культурі мають тенденцію бути більш індивідуалістично налаштованими. Міграції, соціальна мобільність та урбанізація також сприяють зростанню індивідуалізму. У той же час, прояв індивідуалістичних або колективістських тенденцій залежить не тільки від культури, але й від соціального контексту: людина може демонструвати колективістські тенденції в сім'ї і серед близьких та друзів, індивідуалістичну поведінку на роботі або з незнайомими людьми.

Чим відрізняється поведінка людей, що дотримуються норм індивідуалізму або колективізму? Дослідження показали, що в колективістських культурах поведінка людей трактується з позицій норм, прийнятих у даній культурі, а в індивідуалістичних – пояснюється особистісними особливостями й установками самого індивіда. У колективістських культурах успіх людини частіше приписується допомозі інших людей, багатства тощо, а в індивідуалістичних культурах успіх приписується здібностям особистості. Невдача, у свою чергу, у колективістських культурах трактується як наслідок лінії, а в індивідуалістичних – як результат несприятливого збігу обставин. У колективістських культурах людина частіше сама пристосовується до ситуації, що змінює ситуацію «під себе», в індивідуалістичних же культурах, навпаки, вона прагне змінити ситуацію «на свою користь». У колективістських культурах людям властиво знати (і розповідати більше про інших, ніж про себе, а в індивідуалістичних культурах індивід більше схильний знати (і говорити про себе, ніж про інших. Р. Триандис з колегами розробив тренінг спілкування індивідуалістів з колективістами і навпаки. Ними було запропоновано 46 практичних порад для міжкультурного спілкування. У традиційних культурах зазвичай нижче рівень злочинності, що пов'язано з типом соціалізації. Турбота

про дітей, заохочення взаємної залежності дозволяють більшою мірою уникнути проблем, пов'язаних з алкоголізмом та наркоманією.

До недоліків колективізму відносяться: авторитаризм і тиск на особистість (наприклад, дітей часто змушують вибирати не те, що подобається їм самим, а те, що подобається батькам); висока ймовірність установавання автократичних режимів; низька цінність окремої людської особистості і навіть людської життя.

Для культур, заснованих на індивідуалізмі, характерні акцент на правах окремої особистості, демократія, мультикультуралізм. Карається одна людина і лише за свої проступки у відповідності з законом. Особистість може розвивати свої таланти, і це вигідно всьому суспільству, оскільки економіка розвивається внаслідок підприємливості окремих людей.

Недоліками індивідуалізму є самотність, сімейні конфлікти, розлучення. Свобода призводить до відчуження, дитячої злочинності, наркотиків, СНІДу. Моральні авторитети відсутні, і все тримається на законах. Зростає ризик серцево-судинних захворювань. Дослідження показали, що висока цінність і очікування багатства негативно корелюють з успіхом і добробутом. Виявилось, що поведінкові порушення та злочини вище серед «матеріалістів». З високим прагненням до влади, бажанням контролювати, пригнічувати інших (комплекс мотивів, властивих індивідуалістичним культурам) пов'язаний високий рівень дистресів. Зараз багато міжнародних корпорацій усвідомили, що індивідуалізм у якійсь мірі гальмує розвиток економіки – складність навчання персоналу вимагає великих витрат від компаній на підготовку службовців, які в будь-який момент можуть піти в іншу компанію, підкоряючись психології індивідуалізму. Тому компанії, не бажаючи готувати персонал для своїх конкурентів, часто не хочуть витрачатися на гідне навчання своїх співробітників.

Згідно вимірам Г. Хофстеда, культурами індивідуалістичного типу є культури США, Австралії, Великобританії, Канади, Нідерландів, Нової Зеландії, Швеції, Бельгії, Данії, Франції, Італії, Ірландії, Німеччини та ін. Колективістськими ж культурами можна вважати культури Кореї, Пакистану, Перу, Тайваню, Колумбії, Венесуели, Коста-Ріки, Гватемали, Еквадору, Індонезії, Португалії, Японії, Китаю та ін. Російську культуру Г. Хофстед також зараховує до культур колективістського типу.

У «закритих» культурах люди повинні вести себе у відповідності з груповими нормами, та порушення норм суворо карається. У «відкритих» культурах спостерігається велика терпимість до відхилення поведінки індивідів від загальноприйнятих норм. Для людей із «закритих» культур значущі передбачуваність, визначеність і безпека: їм важливо знати, що інші люди мають намір робити, і якщо ті надходять непередбачувано і несподівано, це психологічно травмує членів «закритих» культур.

Індивіди із «закритих» культур схильні сприймати людей з «відкритих» культур як недисциплінованих, свавільних і примхливих, у той час, як люди з «відкритих» культур, у свою чергу, трактують поведінку представників «закритих» культур як негнучке й безкомпромісне.

Тут необхідно відволіктися від конкретних персон і подумати про умови життя й аспекти соціалізації в даних культурах: у «закритих» культурах індивід, якщо відступить від норм, потрапить у складну ситуацію, тому він змушений їх дотримуватися і чекати цього дотримання від інших (часто колективний гнів у «закритих» культурах спрямовується на сміливця, наважився все-таки порушити норми: «нам не можна, а йому можна?!»). А у «відкритих» культурах, щоб чогось досягти, необхідно бути вільним, у тому числі і від обмеження індивідуальної творчості та діяльності норм. Подібний аналіз допомагає позбутися власного етноцентризму при аналізі поведінки людей з інших культур.

3. Психологічні вимірювання культур (Г. Хофстед).

Ще три виміри культур були виявлені Г. Хофстедом у результаті великого емпіричного крос-культурного дослідження: уникнення невизначеності

(*uncertainty avoidance*), дистанція влади (*power distance*) і маскуліність-фемінність (*masculinity-femininity*).

Культури в дослідженні Г. Хофстеда були умовно поділені на культури з високим і низьким рівнями уникнення невизначеності. Культури з високим рівнем уникнення невизначеності (в основному, культури колективістського типу) мають низький рівень толерантності до невизначеності, що виражається у високому рівні тривожності і тенденції до «викиду енергії» (агресивній поведінці). Індивідам з таких культур властива висока потреба у формалізованих правилах і нормах поведінки і в «абсолютній довірі». Дані культури також характеризуються низькою толерантністю до людей, або груп з відмінними ідеями або поведінкою. У таких культурах наявна виражена тенденція до внутрішньогрупової згоди. У той же час представники цих культур характеризуються яскравим проявом емоцій на відміну від членів культур з низьким рівнем уникнення невизначеності. Індивіди з культур з високим рівнем уникнення невизначеності більше чинять опір будь-яким змінам, мають більш високий рівень тривожності, нетерпимі до двозначності, більше турбуються про майбутнє, уважають вірність своєму урядові найбільшою чеснотою, мають низьку мотивацію до досягнення, мало схильні до ризику.

Культури з низьким рівнем уникнення невизначеності мають більш низький рівень стресів, приймають розбіжності у своєму середовищі і характеризуються більшою схильністю до ризику.

Високий рівень уникнення невизначеності характеризує культури країн Латинської Америки, Африки, а також культури країн Близького Сходу, Греції, Бельгії, Франції, Іспанії, Ізраїлю, Японії, Кореї, Португалії, Югославії та ін. Низький рівень уникнення невизначеності характерний для культур таких країн, як Данія, Великобританія, Гонконг, Ямайка, Сінгапур, Малайзія, Ірландія і ряду інших.

Дистанція влади визначається як ступінь нерівномірності розподілу влади з точки зору членів даного суспільства. Індивіди з культур з великою дистанцією влади вважає, що влада – це найбільш важлива частина суспільного життя, тому люди, наділені владою, розглядають своїх підлеглих як таких, що значно відрізняються від них самих. У культурах такого типу акцент робиться в основному на примусову владу, у той час, як у культурах з низькою дистанцією влади панує думка, що лише легітимна влада справжня, і компетентна влада надає перевагу силі та примусу. Батьки з культур з високим рівнем дистанції влади заохочують до своїх дітей обов'язковість і старанність, а студенти в цих культурах демонструють більш конформну поведінку і більш авторитарні установки, ніж у культурах з низькою дистанцією влади.

У соціальних організаціях культур з високою дистанцією влади панує більш жорсткий стиль управління; підлеглим властивий більший страх перед виразом незгоди з начальством, утратою довіри співробітників у порівнянні з культурами з низькою дистанцією влади. «Шлях до добробуту» у розумінні членів культур з низькою дистанцією влади включає знання, любов і щастя, а в розумінні членів культур з високою дистанцією влади – родовитість, спадщину, скупість, хитрість і часом навіть нечесність.

Згідно з даними Г. Хофстеда, високий рівень дистанції влади характерний для більшості африканських, латиноамериканських та східних культур, а також для таких країн, як Індія, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Туреччина, Таїланд, Югославія, Бельгія, Франція та ін. Культури з низькою дистанцією влади – це культури таких країн, як Австрія, Данія, Ізраїль, Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Німеччина, Великобританія, Канада, США та ін.

Високий ступінь маскуліності (виразності «чоловічого начала»), згідно з Г. Хофстедом, означає високу цінність у даній культурі матеріальних речей, влади і показовості. Культури, у яких у якості головних цінностей превалює сама людина, її виховання і сенс життя, уважаються фемінним (або заснованими на «жіночому початку»).

У культурах маскулінного типу підкреслюється різниця в статевих ролях, старанність, амбіційність та незалежність. У культурах фемінного типу статеві ролі

завичай не настільки суворо фіксовані, і натиск робиться на взаємну залежність і служіння один одному. Люди в маскулінних культурах мають більш сильну мотивацію до досягнення, у роботі вони бачать сенс життя, схильні вважати інтереси компанії своїми власними інтересами і центром свого особистого життя, здатні дуже напружено працювати. У даних культурах існують значущі розбіжності в оцінці чоловіків і жінок, що займають одне і те ж положення, у бік більш високої оцінки чоловіків, а визнання, успіх і конкуренція розглядаються як головні джерела задоволеності роботою.

Іноді люди з різних культур дивляться один на одного зі взаємною зневагою: представників маскулінних культур люди з фемінних культур недостатньо діяльні, а для інших – перші недостатньо дбайливі й щедрі. Прикладами можуть служити Швеція (фемінна культура), яка допомагає бідним країнам більше за інших країн у світі, і Японія (маскулінна культура), яка з цього показника «скупіша» від усіх.

Культурами маскулінного типу вважаються культури Австралії, Австрії, Колумбії, Німеччини, Великобританії, Ірландії, Італії, Японії, Мексики, Філіппін, Південної Африки, Швейцарії, Венесуели, США, Канади та ін. Культурями фемінного типу є культури Чилі, Коста-Ріки, Данії, Нідерландів, Норвегії, Швеції, Югославії та ін. Згідно з думкою деяких зарубіжних дослідників, Росія відноситься до країн з культурою фемінного типу. Використовуючи дані вимірювання, необхідно пам'ятати, що з часом суспільства і культури зазнають значних змін. Згідно з даними досліджень, студенти в Японії в даний час більше є індивідуалістами, ніж колективістами, незважаючи на те, що в цілому японська культура колективістська.

Семінарські заняття 3-4 (4 години)
Особистість у психологічному вимірі культур

Мета – засвоїти особливості особистості у міжкультурному просторі.

Питання для підготовки:

1. Співвідношення понять «психологія» і «культура».
  2. «Етос культури» (Р. Бенедикт).
  3. Уявлення про культуру як модель особистості, редукція психологічних феноменів до культурних (Р. Бенедикт).
  4. Пізнавальні процеси особистості і культура. Когнітивний розвиток в контексті культури.
  5. Особистісний розвиток в різних культурах. Становлення механізмів контролю, особистісний і колективний контроль поведінки.
  6. П'ятифакторна модель особистості в контексті культури.
  7. Формування і підтримування самооцінки в різних культурах.
  8. Психологічне благополуччя в різних культурах.
  9. Автономна мотивація в різних культурах.
  10. Кросс-культурні дослідження фізичного і психічного здоров'я.
  11. Етнічна культура, її функції.
  12. Етнопсихологічні підходи до вивчення культур: а) культурний релятивізм Л. Леві-Брюля про якісні відмінності ментальності первісної і сучасної людини; б) культурний універсалізм концепції етнологічного структуралізму К. Леві-Строса.
  13. «Нормальність» і членство у своїй культурі.
  14. Культурно-антропологічний підхід до кросс-культурної інтеракції.
  15. Інкультурація як засвоєння іншої культури. Зміст, особливості та етапи реалізації інкультурації. Психологічні форми інкультурації: імітація, ідентифікація, почуття сорому й провини. Механізми інкультурації (культурна трансмісія).
  16. Акультурація в міжкультурній комунікації. Акультурація як вид засвоєння чужої культури. Основні форми акультурації: асиміляція, сепарація, маргіналізація, інтеграція. Результати акультурації: адаптація. Психологічна, соціокультурна, економічна адаптація.
  17. Культура та мовна поведінка.
  18. Культурна соціалізація як фактор соціальної поведінки.
  19. Соціалізація як фактор формування різних типів особистості (культурно-типові паттерни поведінки).
  20. Гендерні розрізнення при вихованні дітей.
  21. Форми культурної поведінки, їх розрізнення.
  22. Особливості культурно-специфічних психічних розладів.
  23. Дослідження культурної варіативності людства.
  24. Патологія особистості у різних культурах.
  25. Психологічні виміри культурної варіативності людства.
  26. Культурні відмінності з позицій психологічних вимірів культур.
  27. Культура і сприйняття емоцій. Культурні особливості прояву емоцій.
  28. Культура та агресія.
  29. Культура і конформізм.
  30. Культура і сексуальна поведінка.
  31. Культура і категоризація. Культура і свідомість.
  32. Державність і лідерство у різних культурах.
  33. Мотивація та ефективність трудової діяльності у різних культурах.
- Прийняття рішень у різних культурах.
34. Культурні синдроми.

Творчі завдання:

1. Напишіть есе на тему: «Дослідження міжкультурних відмінностей в інтелекті. На чому слід акцентувати увагу: формі (стилі) чи інтелектуальній компетентності індивідів?»
2. Напишіть есе на тему: «Культурна відносність: проблема норми та патології».
3. Побудуйте план дослідження кросс-культурних розрізень у психічних процесах. План має включати: опис проблеми, теоретичне обґрунтування, вибірку, методи й методики дослідження, передбачувані способи обробки даних.

Питання для дискусії:

1. Які особливості крос-культурних досліджень психічних пізнавальних процесів?
2. У чому причина відмінностей у схильності до зорових ілюзій у представників різних культур?
3. Які причини розходження у результатах тестування інтелекту у представників різних культур й національностей?
4. Чи детерміновані культурою «норма» і «патологія»?
5. Як чинники культури можуть впливати на форми прояву універсальних психічних розладів?
6. Чи є універсальні способи виразу емоції?
7. У яких культурах конформізм частіше всього зустрічається?

Питання для самоконтролю:

1. Які основні функції етнічної культури?
2. Що таке суб'єктивна культура?
3. Які основні етнопсихологічні підходи до вивчення культур?
4. Які основні особливості «колективних уявлень» виділяє Л. Леві-Брюль?
5. Які спільні функції неприрученої думки та мислення людини цивілізованого світу виділяє К. Леві-Стросс?
6. Які види культурно-специфічні синдромів Ви знаєте?
7. Що таке конформізм?

Література

Основна

1. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М. : Наука, 1989. – С. 5-16.
2. Белик А. А. Психологическое направление в этнологии США. От исследования «культура-и-личность» к психологической антропологии / А. А. Белик // Этнология в США и Канаде / Под ред. Е. А. Веселкина, В. А. Тишкова. – М. : Наука, 1989. – С. 190-240.
3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – С.88-143.
4. Брунер Дж. Культура и познавательное развитие / Дж. Брунер // Брунер Дж. Психология познания. – М. : Прогресс, 1977. – С. 320-358.
5. Кон И. С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры / И. С. Кон // Социальная психология личности / Под ред. М. И. Бобневой, Е. В. Шороховой. – М. : Наука, 1979. – С.85-113.
6. Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов (на материалах стран Азии) / С. И. Королев. – М. : Наука, 1970. – С. 26-51.
7. Коул М. Кросс-культурные исследования // Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М.: «Когито-Центр», Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – С. 55-88.

8. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – С.7-113, 348-372.
9. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. – М. : Республика, 1994. – С.111-336.
10. Лурия А. Р. Культурные различия и интеллектуальная деятельность / А. Р. Лурия // Лурия А. Р. Этапы пройденного пути. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 47-69.
11. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – С. 147-375.
12. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
13. Уоллес Э. Ф. К. Психические заболевания, биология и культура / Э. Ф. К. Уоллес // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под общей ред. А. А. Белика. – М.: Смысл, 2001. – С. 361-404.
14. Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб. : Государственная академия культуры, 1995. – С. 111-148.

Додаткова

1. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М. : «Ключ-С», 1999. – С. 42-64.
2. Почебут Л. Г. Социальные общности. Психология толпы, социума, этноса / Л. Г. Почебут. – СПб. :Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – С. 224-227.
3. Рейковски Я. Движение от коллективизма / Я. Рейковски // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 5. – С. 24-33.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Институт психологии РАН, 2000. – С. 86-99, 175-180.

Тема III. Пізнавальні процеси і культура
Лекція 9. Сприймання і культура. Зорові ілюзії (експерименти Мюллера-Лайєра).

Мета вивчення: засвоїти механізми взаємодії процесу сприйняття і культури. Уміти пояснювати походження зорових ілюзій.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття візуальної культури.
2. Дослідження візуальних процесів у культурі.
3. Зорові ілюзії та їх види.
4. Метод установлення на прикладі досвіду Мюллера-Лайєра.

Література:

1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Перевод с англ. Самохина В. Л. / Общая редакция Шестакова В. П. – М. : Прогресс. – 1974. – 392 с.
2. Боленков А. Медиа-арт как феномен современной культуры / А. Боленков // Социс, 2001. – №8 – С. 26-31.
3. Вартофский М. Восприятие, репрезентация и формы деятельности на пути к исторической эпистемологии / М. Вартофский // Модели. Репрезентация и научное понимание – М., 1988.
4. Визуальная антропология и визуальная культура: сб. ст. в 2 ч. / сост. С. Г. Колесниченко, Е. В. Александров. – М. : РГБ, 2002. – 132 с.
5. Визуальная культура XX века и проблемы современного образования: материалы междунар. молодеж. науч.-практ. конф. / ред.: В. В. Устюгова. – Пермь : Перм. гос. пед. ун-т, 1999. – 395 с.

Ключові поняття: культура, сприймання, візуальні коди, візуальна навігація, візуальний канал, комунікація, візуальні процеси, професійна діяльність, зорові ілюзії, перспектива, експериментатор.

Основний зміст

1. Поняття візуальної культури.

Головна загально визнана функція культури – «підтримувати єдність і цілісність суспільства, інтегрувати, зближувати, примиряти». Через трансляцію змісту культури людина входить у соціокультурний простір. Цінності культури в досвіді конкретної людини передаються багато в чому через зір. За різними даними, 70 – 90 % інформації надходить у мозок людини через візуальний канал. І тут важливе значення мають візуальні елементи культури людини, яка сприймає і творить. Живопис, графіка, архітектура, мистецтво книги, дизайн – усі пластичні мистецтва вимагають від тих, хто осягає їхні основи, наявності певного рівня візуальної культури.

Під **візуальною культурою** розуміється:

- ✓ культура грамотного візуального сприйняття;
- ✓ досвід розпізнавання візуальних кодів, навігація, досвід візуальних комунікацій;
- ✓ медіакультура й екранні мистецтва;
- ✓ розвиток емоційно-ціннісних відносин особистості при пізнанні пластичних мистецтв у цілому (живопису, графіки, скульптури, архітектури, поліграфії й

графічного дизайну, телебачення і відео, комп'ютерного інтерфейсу й Інтернету, фото, моди тощо);

- ✓ комунікації з використанням візуального каналу, що стосуються «будь-яких аспектів культури».

Отже, результатом освоєння візуальної культури ми бачимо розвинену культуру сприйняття візуальних образів, уміння їх аналізувати, інтерпретувати, оцінювати, зіставляти, представляти, створювати на цій основі індивідуальні художні образи. Таке розуміння візуальної культури обумовлює високий рівень загальної культури людини, тобто «якість і ступінь виразності ціннісного змісту особистості».

На особливості процесу розвитку візуальної культури людини сьогодні звертають особливу увагу. Ідучи через лакановські («органи зору є навіть в устриць») і маклюєнівські («око як вухо») прочитання процесу бачення, сучасні теоретики візуальності в мистецтві та культурі говорять про навчальну й розвивальну силу візуальних образів: точність та візуальність, що робить бачення тим же самим, що й мова. Дійсно, художник може передати думку без слів, одним лише зображенням або об'єктом, користуючись мовою свого мистецтва. Кожна мова базується на певних принципах, має унікальну будову системи й особливості.

При розгляданні твору мистецтва людське сприйняття будується багато в чому на внутрішній емоційній реакції. Через зір добуток уводиться в систему наявних цінностей, у процесі розглядання він багаторазово підсилюється асоціативними зв'язками. У підсумку виявляється, що «зображення само по собі менш сильне, ніж отримане враження від них». Отже, метою візуальної культури є збагачення внутрішнього світу людини візуальними образами, розкриття здібностей до створення власних зримих об'єктів.

2. Дослідження візуальних процесів у культурі.

Дослідження візуальних процесів у культурі ведуться у вузах і науково-дослідних центрах усього світу. Університет у США; «Higher Education Support Program» у Відкритому Соціальному Міжнародному університеті; Соціальний Університет в Окленді, Нова Зеландія; Вільнюський державний університет, Інститут філософії, культури й мистецтва, Литва; Лабораторія візуальних і культурних досліджень (філософський факультет, відділення культурології ЕГУ), Білорусь та інші вузи. У процесі досліджень вони пропонують цікаві дидактичні стратегії розвитку візуальної культури [4].

У професійній діяльності художника й митця важлива основа спрямована на розкриття, осмислення художніх образів. Вона містить у собі складання ціннісного відношення до якогось художнього образу, причому моделювання і власне уявлення, і відношення інших до цієї художньої ідеї. «...Чим би не представлялася нам візуальна культура, її об'єкт не може бути визначений або створений без якогось відношення до видимого... Візуальність – об'єкт візуальної культури – проголошена як діалектика між процесами автоматичними й довільними, рефлексивними й напрацьованими, запрограмованими й вільно змінюваними» [5, с.127].

Завданням митця є, у першу чергу, навчити «мистецтво бачити». Оволодіння цим мистецтвом у процесі навчання спричиняє появу в людини власної візуальної культури як складової соціально-гуманітарного розвитку. Мистецтво розуміти художній образ, бачити красу, гармонію, відкриває людині можливість сприйняти, проаналізувати, надихнутися – і створити власні унікальні роботи, «вийти на надзадачу творчості» [5, с.135].

Людина сприймає більшу частину інформації про навколишній світ завдяки зору. Найчастіше очі вважають схожими на фотоапарат або телекамеру, що проектують зовнішні об'єкти на сітківку, яка є світлочутливою поверхнею. Мозок «дивиться» на цю картинку і «бачить» усе, що нас оточує. Однак не все так просто. По-перше, зображення на сітківці перевернуто. По-друге, через недосконалість оптичних властивостей очей, таких, як аберация, астигматизм і рефракція, картинка на сітківці розфокусована або розмазана. По-третє, очі здійснюють постійні рухи: перегони при розгляданні зображень і

при зоровому пошуку, дрібні мимовільні коливання при фіксації на об'єкті, відносно повільні, плавні переміщення під час стеження за рухомим об'єктом. Отже, зображення знаходиться в постійній динаміці. По-четверте, очі моргають приблизно 15 разів на хвилину, а це значить, що зображення через кожні 5-6 секунд перестає проектуватися на сітківку. Так що ж «бачить» мозок? Оскільки людина володіє бінокулярним зором, то фактично вона бачить два розмитих зображення, які сіпаються і періодично зникають, а значить, виникає проблема сполучення інформації, що надходить через праве і ліве око. Людині навколишній світ здається стабільним і надійним, але сприйняття може зіграти з ним злий жарт. Ілюзії – результат роботи зорової системи, своєрідний тест. Дуже часто люди бачать те, що вони хочуть побачити. Існує багато наукових напрямків, які, використовуючи різні експериментальні методики, намагаються зрозуміти, яким чином ми сприймаємо навколишній світ. Один з найцікавіших способів вивчення – дослідження зорових ілюзій.

3. Зорові ілюзії та їх види.

Зорові ілюзії (лат. *illudere* – обманювати) – спотворення зорового сприйняття приватних ознак тих чи інших предметів. Обумовлені, перш за все, дією механізмів, що забезпечують константність видимих розмірів і форм об'єктів. Більшість зорових ілюзій має паралелі в осягненні. Прийнято виділяти такі види зорових ілюзій:

- Ілюзії, засновані на фізіологічних явищах, таких, як іррадіація збудження, у сітківці, за рахунок дії якої обумовлено сприйняття світлих предметів на чорному фоні як більших, ніж об'єктивно рівних з ними чорних предметів на світлому фоні;

- Довжина вертикальних ліній сприймається як велика в порівнянні з горизонтальними, об'єктивно рівними з ними;

- Ілюзія контрасту (ілюзія Г. Еббінгаузом), при якій один і той же предмет сприймається як більший серед маленьких фонових предметів і менше серед великих фонових предметів;

- Поширення ознак цілої фігури на її частини, як наприклад, в ілюзії Мюллера-Лайера, у якій однакові прями сприймаються як неоднакові, у залежності від їх завершення;

- Ілюзії, зумовлені застосуванням штрихування, коли паралельні лінії сприймаються вигнутими (ілюзія Цельнера);

- Ілюзії, засновані на переоцінці величин гострих кутів;

- Автокінетичний феномен (грец. *autos* – сам + *kinema* – рух і *phainomenon* – є), при якому в темному приміщенні на екран або стіну проектується маленька нерухома пляма, то воно здається рухомою;

- Здається рух, при якому виникає суб'єктивне сприйняття руху при послідовному пред'явленні нерухомих стимулів, що знаходяться в різних точках простору, може виникати як в зоровій системі, так і в слуховій або тактильній. На основі використання цієї ілюзії був створений кінематограф. Отже, ілюзії – невід'ємна риса будь-якого сприйняття, яка тільки й займається тим, що зіставляє їх з тим, наскільки вони узгоджуються з реальністю. Відповідно, утрата життєвого досвіду, відповідності реальності (фізіологічні порушення або встановлення хибних, що не відповідають дійсності, зв'язків) призводить до ілюзій та афазії. Саме, ілюзії, що розходяться з реальністю, породжують багато творчих процесів, коли людина або вражена їх значущістю, або вони для неї стають настільки бажані, що своєю діяльністю людина намагається змінити реальність так, щоб досягти відповідності цим мріям. Але на відміну від позитивного творчого процесу, спрямованого назовні, а не тільки на себе, багато хто не знаходячи достатньо сил, воліють змінювати свій внутрішній світ, знаходячи для цього цілком посильні кошти.

Оптико-геометричні ілюзії

Ілюзії – це викривлене, неадекватне відображення властивостей сприйманого об'єкта. У перекладі з латини слово «ілюзія» означає «помилка помилки». Ілюзії з давніх

часів інтерпретувалися як якісь збоїв в роботі зорової системи. Основне питання, яке цікавить не тільки психологів, а й художників, – як на основі двомірного зображення на сітківці відтворюється тривимірний видимий світ. Можливо, зорова система використовує певні ознаки глибини й віддаленості, наприклад, принцип перспективи, що передбачає, як всі паралельні лінії сходяться на рівні горизонту, а розміри об'єкта в його віддаленні від спостерігача пропорційно зменшуються. Ми не усвідомлюємо, наскільки сильно змінюється проекція об'єкта на сітківці в міру його видалення. Якщо подивитися на рис. 9.1, то здається, що зображені на ньому люди однакового зросту. Якщо одну людину, яка стоїть на віддалі, поставити поряд з іншою, яка знаходиться на передньому плані, перша виглядатиме карликом.

Рис. 9.1 Зображення людей однакового зросту

Одна з найвідоміших оптико-геометричних ілюзій – ілюзія Мюллера-Лайєра (рис. 9.2). Здається, що лівий відрізок зі стрілочками назовні довший правого зі стрілочками, спрямованими всередину. Враження настільки сильне, що, згідно з експериментальними даними дослідів, стверджують, що довжина лівого відрізка на 25-30% перевищує довжину правого.

Рис. 9.2. Ілюзія Мюллера-Лайєра

Ще один приклад оптико-геометричних ілюзій – ілюзія Понці (рис. 9.3) – також ілюструє спотворення сприйняття розміру. Лівий відрізок здається більшим за правий.

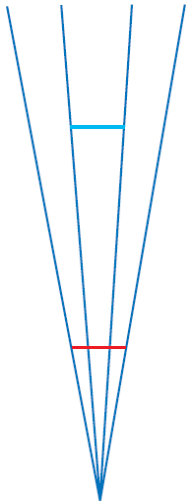

Рис. 9.3. Ілюзія Понці

Було запропоновано безліч теорій, що пояснюють подібні спотворення. Одна з найбільш цікавих гіпотез передбачає, що людина інтерпретує обидві картинки як плоскі зображення в перспективі. Стрілки на кінцях відрізків, а також сходження косих променів в одній точці створюють ознаки перспективи, і людині здається, що відрізки розташовані на різній глибині щодо спостерігача. Ураховуючи ці ознаки, а також однакову проекцію відрізків на сітківці, зорова система змушена зробити висновок, що вони різного розміру. Ті фрагменти малюнка, які здаються більш віддаленими, сприймаються великими за розміром. Значення перспективи для сприйняття ілюзії Мюллера-Лайєра ілюструє рис.9.4.

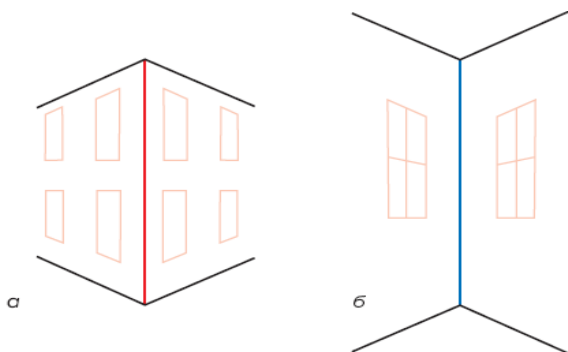

Рис. 9.4. Значення перспективи для сприйняття ілюзії Мюллера-Лайєра

У повсякденному житті нас оточує безліч прямокутних предметів: кімнати, вікна, будинки. Тому зображення, на якому лінії розходяться, можна сприймати як кут будинку, розташований далі від спостерігача, у той час як малюнок, на якому лінії сходяться, сприймається як кут будинку, розташований ближче. Аналогічно можна пояснити ілюзію Понці. Косі лінії, що сходяться в одній точці, асоціюються або з довгим шосе, або із залізничним полотном, на якому лежать два предмети. Зорові шаблони, сформовані таким «прямокутним» оточенням, і змушують нас помилятися. Але при введенні в малюнок елементів ландшафту ілюзія зникає.

Аналіз оптико-геометричних ілюзій показує, що, по-перше, усі параметри зорового образу взаємопов'язані, завдяки чому і виникає цілісне сприйняття, відтворюється адекватна картина зовнішнього світу. По-друге, на сприйняття впливають сформовані повсякденним досвідом стереотипи, наприклад, уявлення про те, що світ трьохмірний, початківці працювати, як тільки в картинку вносяться ознаки, що вказують на перспективу.

4. Метод установлення на прикладі досвіду Мюллера-Лайєра.

Метод установки – як випливає з назви методу, випробовуваний маніпулює безупинно мінливим порівнюваним стимулом. У деяких випадках краще, якщо маніпуляції з порівнюваним стимулом виробляє експериментатор, але в найбільш типовій формі цього методу підрівнювати стимул до даного стандарту повинен, відповідно до інструкції, сам випробовуваний. Він робить це декілька разів. Метод застосовується головним чином для вимірювання точки суб'єктивної рівності, хоча він може бути використаний і для визначення різницевого порогу. Проілюструємо цей метод на даних досвіду над ілюзією Мюллера-Лайера. Використана в досвіді установка показана на рис. 9.5.

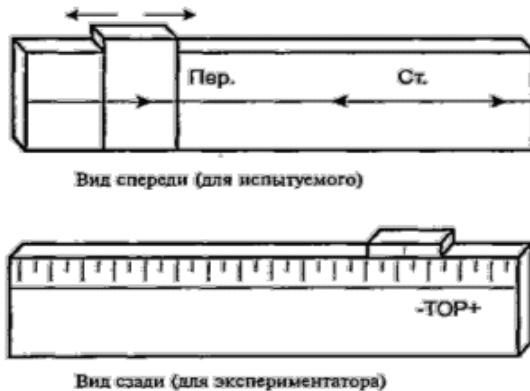

Рис. 9.5. Схема установки для дослідження ілюзії Мюллера-Лайера

Лінії мають однакову довжину, але лінія зліва – порівнюваний стимул – здається довшим, ніж лінія справа – стандарт. Виразність ілюзії можна виміряти як константну помилку (КП) у фізичних одиницях довжини. Випробовуваний сидить на відстані приблизно двох метрів від апарата. Лінії знаходяться на рівні його очей. Він може змінювати довжину змінної лінії, рухаючи «дужку» туди і назад перш, ніж зробити остаточну підгонку. Експериментатор сидить поруч за ширмою, він пред'являє 60 ліній і записує результати підгонки спостерігача з точністю до міліметра. Випробовуваний не знає, наскільки точні його установки, оскільки завдання досвіду полягає тільки в тому, щоб визначити, чи співпадають установки спостерігача з фізичною довжиною лінії. Половина припасувань починалася зі змінною лінії меншої довжини, ніж стандарт, так що для підгонки вимагалася рух від стандарту («Від» або висхідна проба). Для іншої половини мінлива лінія була встановлена на велику довжину, ніж стандарт, і, отже, для підгонки необхідний рух до нього (проба «К» або спадна проба). Ще одна необхідна зміна полягала в тому, щоб встановлювати змінні лінії на різних відстанях від удаваного рівності на початку кожної проби. Проби «Від» і «К» урівноважувалися, щоб виключити можливий вплив практики і втоми. Для цього перші 15 проб робилися висхідними, наступні 30 – спадними і останні 15 – знову висхідними. Плануючи досвід з припасуваннями, потрібно враховувати й інші фактори, значущість яких залежить від спільності необхідних психофізичних даних. Отже, в ілюзії Мюллера-Лайера істотне значення, без сумніву, має той факт, що розміри реальних об'єктів переважають часткові оцінки елементів цих об'єктів: лінії з розбіжними кутами утворюють більшу фігуру, ніж лінії, що йдуть всередину кутами.

Ілюзії сприйняття – спотворені сприйняття реальних предметів. Найбільша їх кількість спостерігається в області зору. Особливо численні зорові ілюзії («обмани зору»), що виникають при відображенні деяких просторових властивостей предметів (довжин відрізків, величин предметів і кутів, відстаней між предметами, форми) і руху. Отже, зорові ілюзії – це неправильне чи викривлене сприйняття величини, форми і віддаленості предметів. Природа ілюзій визначається не тільки суб'єктивними причинами, такими, як установка, спрямованість, емоційне ставлення тощо, але й фізичними факторами і

явищами: освітленість, положення в просторі та інших. Ілюзії Мюллера-Лайєра, – імовірно, вивчені з усіх зорових ілюзій, при яких сприймає помилково й оцінює довжину ліній: 2 прямі рівні по довжині, однак та, що зліва, оцінюється приблизно на 25% довше, розташованої праворуч. Цю ілюзію, зазвичай, використовують для ілюстрації ненадійності наших почуттів. Освітлення сцени, грим, крій одягу – лише мала частина прикладів практичного застосування законів ілюзорного сприйняття в нашому візуальному світі. Дві горизонтальні лінії рівні за довжиною, проте ліва здається значно довша правої. Щоб ці лінії виглядали рівними, потрібно збільшити довжину правою приблизно на 25%. Ілюзії мають місце в усіх сенсорних модальностях. Найкраще вивчені зорові ілюзії. Уже згадувана зорова І. Мюллера-Лайєра є ще й дотикальною. Горизонтально-вертикальна ілюзія полягає в тому, що з двох рівних за довжиною відрізків вертикальний здається більше горизонтальним, розділений нею на рівні частини в точці дотику.

Лекція 10. Перцептивний стиль (Х. Уіткін, Д. Беррі).

Мета вивчення: засвоїти поняття «перцептивний стиль». Умінти пояснювати особливості експерименту Х. Уіткіна і Д. Беррі.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Вплив культури на вибірковість сприймання.
2. Чинники, що впливають на процес психологічної диференціації.
3. Сутність експерименту Д. Беррі.

Література:

1. Вартофский М. Восприятие, репрезентация и формы деятельности на пути к исторической эпистемологии / М. Вартофский // Модели. Репрезентация и научное понимание – М., 1988.
2. Визуальная антропология и визуальная культура: сб. ст. в 2 ч. / сост. С. Г. Колесниченко, Е. В. Александров. – М. : РГБ, 2002. – 132 с.
3. Визуальная культура XX века и проблемы современного образования : материалы междунар. молодеж. науч.-практ. конф. / ред.: В.В. Устюгова. – Пермь : Перм. гос. пед. ун-т, 1999. – 395 с.

Ключові поняття: *сприйняття, діяльність, індивід, перцепція, когнітивний стиль, поведінка, психологічна диференціація, екологічні відмінності, культурні відмінності, соціалізація.*

Основний зміст

1. Вплив культури на вибірковість сприймання.

Вплив культури на вибірковість сприйняття було досліджено канадським ученим Д. Беррі в контексті розробленої Х. Уіткіним теорії когнітивного стилю (особливостей протікання перцептивної та інтелектуальної діяльності індивіда). У сфері перцепції для головних когнітивних стилю глобальний та артикулізований – визначаються відповідно термінами залежний від поля і незалежний від поля.

Відповідно до теорії Х. Уіткін, «нормальний» когнітивний розвиток людини йде в напрямку від глобальності до артикулізованості. Дитина на початку життя не проводить чіткої межі між собою і своїм оточенням, але, дорослішаючи, вона починає усвідомлювати межі свого тіла і виробляє уявлення про себе як про окрему особистість.

Цей процес психологічної диференціації впливає на формування когнітивного й перцептивного стилю дитини.

2. Чинники, що впливають на процес психологічної диференціації.

Найважливіші чинники, що впливають на процес психологічної диференціації, – екологія (різноманітність або гомогенність навколишнього середовища) і культура (надання свободи або контроль за поведінкою дитини з боку старших). Коли їй дозволяють виробляти власні уявлення про «правильну» поведінку і самій справлятися зі своїми прагненнями, це сприяє психологічній диференціації (артикулізованості і незалежності від поля). Ці теорії були перевірені в експериментах Д. Беррі, проведених в 1966 р з представниками племені темпі (Сьєрра-Леоне, Західна Африка) і канадських ескімосів. У кожній з цих культур досліджувалися як традиційні, так і перехідні групи (коли члени групи займалися економічною діяльністю західного типу і жили в будинках західного зразка).

За спостереженнями Д. Беррі, ескімоси ставляться до дітей з добротою, їх рідко карають, надають велику свободу, очікуючи від них вироблення власних навичок поведінки. У темпі, навпаки, мати ставиться до дітей з великою суворістю і змушує їх бути дуже слухняними і дисциплінованими. На підставі цього автор висунув гіпотезу, що люди в культурі темпі будуть відрізнятися більшою залежністю від поля і меншим артикулюванням, ніж ескімоси.

Крім відмінностей у способах соціалізації між даними культурами є яскраво виражені екологічні відмінності: місце проживання темпі дуже багате за кольором і формою – пишна тропічна рослинність, велика кількість квітів, яскравих птахів і тварин, наявність звивистих струмків. Навколишнє середовище канадських ескімосів, навпаки, дуже бідне фарбами і контурами: взимку все вкрите снігом, а коротким літом камені, мох і лишайник майже зливаються в одноманітній сіро-коричневій гамі. Ці культури відмінні й у видах діяльності: темпі займаються в основному сільським господарством, а ескімоси – полюванням на морських ссавців.

Отже, екологічні та культурні відмінності дозволили Д. Беррі припустити, що в ескімосів диференціація більша, а залежність від поля менша, ніж у темпі. Д. Беррі дійшов висновку, що вимоги, які пред'являються екологією, та особливості культурної соціалізації відіграють провідну роль у розвитку перцептивних навичок. Культура сприяє виробленню і збереженню психологічних особливостей, необхідних для виживання в певній екології.

3. Сутність експерименту Д. Беррі.

Д. Беррі висунув гіпотезу, що між вимогами, які висуваються екологією, і способами соціалізації в культурі, сформованої в даній екології, існує тісний зв'язок. Для перевірки цієї гіпотези він провів експерименти з групами, що проживають у різних природних умовах темпі (Сьєрра-Леоне, аборигенами Нової Гвінеї, аборигенами Австралії та канадськими ескімосами). Результати цього дослідження підтвердили гіпотезу Д. Беррі, хоча виявився і неврахований фактор – шкільна освіта. Згідно з даними дослідження, чим важливіше місце в культурі займає полювання, тим більш розвинена здатність до розрізнення і тим кращі відповіді на тести просторових навичок. Але перехідні групи в усіх культурах (міські жителі) зазвичай давали більш високі результати, ніж відповідні традиційні (сільські) групи, тому довелося висунути гіпотезу про вплив освіти на формування перцептивного стилю. На підтвердження отриманих даних Д. Беррі виявив, що зі зростанням ролі полювання в культурі зменшується суворість у вихованні дітей і знижується вимога конформізму. Ці дані привели Беррі до дуже важливого висновку, що між екологічними і психологічними змінними існує тісний взаємозв'язок: вони корелюють один з одним і змінюються в одному і тому ж напрямку. У цих добре продуманих і блискуче виконаних експериментах Д. Беррі вдалося розкрити закономірний зв'язок між факторами культури й екології, з одного боку, і психологічними навичками, з іншого.

Можна зробити висновок, що існують якісь еколого-психологічні комплекси, властиві певним типам культур, з властивими їм рисами соціалізації, які формують певний тип сприйняття і мислення, характерний для даної культури.

Лекція 11. Інтелект у різних культурах. Проблеми і парадокси інтелектуального тестування.

Мета вивчення: засвоїти сутність поняття «інтелект». Вміти пояснювати причини виникнення інтелектуального тестування.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Сутність поняття «інтелект».
2. Оцінка й використання результатів інтелектуального тесту.

Література:

1. Стернберг Р. Практический интеллект. Practical Intelligence in Everyday Life / Р. Стернберг. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
2. The biology of human intelligence / ed. by C. J. Turner. NB Miles. L., 1984.
3. Menial tests and cultural adaptation / eds. P. J. Drenth, L. J. Cronbach. NY, 1972.

Ключові поняття: *інтелект, інтелектуальне виконання, інтелектуальні тести, психометричний підхід, когнітивні показники, вік, індивід, гіпотеза, уміння, навички, дослідження, сприйняття, когнітивна інформація, мотивація, фрустрація, розумові уміння.*

Основний зміст

1. Сутність поняття «інтелект».

Невдалі спроби визначити сутність інтелекту привели до прагнення зрозуміти його через *інтелектуальне виконання*. Це означає, що питання «Що таке інтелект?» було переформульовано так: «Який тип поведінки називається інтелектуальним?» Щоб відповісти на це питання, потрібно створити ситуації, що надають вибір – вчинити інтелектуально або неінтелектуально, а потім спостерігати індивідуальні відмінності між людьми, які обирають інтелектуальний чи неінтелектуальний способи виконання. На думку багатьох психологів початку ХХ ст., інтелектуальні тести створюють саме такі ситуації, у яких правильним може бути тільки один вибір з кількох альтернативних. Інтелектуальний тест являє собою модель того типу проблем, де можливо інтелектуальне виконання. Тому деякі психологи (А. Біне, Ч. Спирмен, Л. Термен та ін.) стали називати *інтелектом* те, що вимірюється *інтелектуальними тестами*. Коефіцієнт інтелектуальності (intelligence quotient - IQ) став синонімом інтелекту.

2. Оцінка й використання результатів інтелектуального тесту.

Прагнення визначити інтелект через інтелектуальне виконання стало однією з причин виникнення інтелектуального тестування (інша, основна причина – потреби практики). Психометрический підхід у дослідженнях інтелекту став домінуючим протягом перших п'яти десятиліть ХХ ст. У його рамках, удосконалюючи психометричну техніку (Л. Термен, Д. Векслер, Р. Амтхауера, Дж. Дорівнює), розширюючи кількість вимірюваних когнітивних показників (Д. Векслер, Дж. Гілфорд, Р. Мейлі), вивчаючи їхні взаємини за допомогою факторизації і створюючи моделі структури інтелекту (Ч. Спирмен, Л. Терстоун, Р. Кеттелл, Ф. Вірною, Дж. Гілфорд, А. Джегер, Р. Мейлі), міняючи області психометричного виміру (Г. Саймон, Р. Глезер, Дж. Ларкін, А. Лесголд, Р. Стернберг), інтерпретуючи результати інтелектуальних тестів з позицій різних

психологічних шкіл і напрямків (Р. Мейлі, Р. Стернберг), психологи намагалися усвідомити сутність інтелекту, знайти задовільне, підтримуване багатьма дослідниками його визначення.

Основна увага психодіагностами стала приділятися вибору релевантних завдань, за допомогою яких найкращим чином можна виміряти інтелект. Одні визнавали найбільш придатною моделлю інтелектуального виконання рішення тих абстрактних розумових завдань, з яких складалося більшість тестів, оскільки вони не зустрічалися в реальному житті і були вільні від знань, набутих у минулому.

Інші психологи, навпаки, уважали помилковим вимірювати інтелект за допомогою таких «штучних, нежиттєвих» конструкцій, які складають тестові завдання. Наприклад, Р. Стернберг упевнений, що тестові проблеми повинні бути взяті з нашого повсякденного життя [1].

Деякі дотримуються точки зору, що найкращими є невербальні завдання, які і вимірюють істинний інтелект, генеральний фактор, вільний від мовних конструкцій. Але існує й протилежна думка, що тільки вербальні завдання дозволяють оцінити інтелект, який тісно пов'язаний з мовними здібностями.

Ототожнивши інтелект з IQ, психологи першої половини ХХ ст. разом з тим продовжували розглядати його як вроджену і спадково зумовлену якість, незалежну від умов розвитку. З цього випливали очікування стабільності й незмінності IQ індивідів протягом тривалого часу. Психологи вважали, що IQ (виражений у стандартних оцінках показник тесту) **не повинен зростати з віком**.

Перш ніж викласти експериментальні дані, спрямовані на перевірку цього припущення, розглянемо, що являє собою IQ як показник за інтелектуальним тестом. У тесті випробуванним пропонується виконати деяку кількість завдань, що вимагають встановлення логіко-функціональних відносин між заданими об'єктами (словами, графічними зображеннями тощо). За сумою виконаних завдань визначається первинний (сирої) бал кожного індивіда, який потім переводять у стандартну (шкальні) оцінку. Це і є IQ. Стандартний IQ є співвіднесенням індивідуального показника зі статистичною нормою, отриманої однорідної репрезентативною вибіркою піддослідних. Він відображає місце («точку»), яке займає індивід за своїми показниками виконання результатів тестування групи.

Щоб правильно оцінити і використовувати результати інтелектуального тесту, необхідно відповісти на питання, **наскільки стабільно те місце, яке отримав індивід за тестовими показником**. Психологи першої половини ХХ ст. слідом за Ф. Гальтон і А. Біне вірили, що відмінності у виконанні інтелектуального тесту викликані неоднаковістю генетично зумовленого або вродженого інтелекту і тому повинні зберігатися протягом тривалого часу. Інтелект зумовлений для людини так само, як його зростання. Якщо і можливий його розвиток, то в ранньому дитинстві. Що ж стосується дорослих, то у них він стабільний.

У лонгитюдних (від англ. *Longitude* – довготривалий) дослідженнях підтвердилася гіпотеза про незмінність як відносних (рангових), так і абсолютних показників інтелектуальних тестів, виражених у стандартних IQ у дорослих випробуваних. Наприклад, у відомому лонгитюдному дослідженні, проведеному в Берклі (Каліфорнія) і тривав протягом 26 років, кореляції IQ, отримані у восьмирічному віці, з показниками інтелектуальних тестів у наступні вікові періоди були більш 0,80 і доходили до 0,96.

Чи варто таку сталість IQ пояснювати спадковістю інтелекту? Можна назвати принаймні ще дві причини знайдених фактів. Одна з них – відносна незмінність навколишнього середовища, у якому знаходяться люди протягом тривалого часу (а іноді і протягом усього свого життя). Інша причина – уміння та навички, отримані індивідами на ранніх етапах свого життя, що забезпечили їх швидкий інтелектуальний розвиток, зберігаються і служать передумовами розвитку надалі.

Разом з тим зазначена константність IQ спостерігалася лише в рамках групи. Коли ж психологи перейшли від внутрішньогрупових досліджень до вивчення варіацій IQ різних груп, схильних до впливу неоднакових умов їхнього життя, то зібрали безліч фактів, що свідчать про мінливість психологічної характеристики, яка ховалася за IQ. Ці дослідження можна згрупувати за двома напрямками. Одне з них стосувалося вивчення впливу різноманітних факторів довкілля на оцінки інтелектуальних тестів, інше полягало в дослідженні представників різних культур.

У дослідженнях першого напряму використовувалися як фактори біологічного середовища (вага дитини при народженні, особливості протікання вагітності в матері, наявність захворювань у батьків тощо), так і особливості соціоекономічного становища. Так, IQ недоношених дітей залишається значно нижчим порівняно з IQ доношених аж до молодшого підліткового віку, а потім ця відмінність зникає.

Залежність IQ від приналежності до соціально-економічного класу була встановлена дуже давно, фактично з появою перших тестів інтелекту. Завжди зазначалося, що різниця за середніми оцінками різних інтелектуальних тестів між дітьми нижчих і вищих соціальних класів коливається в межах 10-14 одиниць.

Утім, віднесення різних факторів до біологічного або соціального середовища найчастіше є умовним. Біологічні параметри не тільки не є незалежними від соціальних, але й можуть цілком бути обумовлені останніми. Так, захворювання матері, вага дитини при народженні можуть бути наслідком низького соціоекономічного становища сім'ї, коли невисокі доходи не дозволяють вдаватися до лікарської допомоги і повноцінно харчуватися. Справедливо і протилежне: наслідком серйозного або хронічного захворювання цілком може стати неможливість отримання хорошої освіти, високооплачуваної роботи і, таким чином, соціоекономічний рівень людини та її сім'ї буде низьким. У психодіагностиці виник термін «біосоціальні кореляції IQ», що означає, що на IQ впливають не тільки окремі змінні біологічного та соціального середовища, але і їх взаємодія [2]. Наприклад, приналежність до соціоекономічного класу впливає на IQ кількома шляхами:

- Через біологічні характеристики дітей (у нижчих класів мала вага при народженні, схильність до захворювань тощо);
- Через вибір школи і взагалі умов навчання;
- Безпосередньо через сприйняття когнітивної інформації, що відрізняється за обсягом та якістю;
- Через особистісні характеристики (мотивацію, фрустрацію і ін.).

Накопичені в тестології факти незаперечно свідчили про схильність IQ багатьох впливів навколишнього середовища. Мабуть, важко знайти той параметр індивідуального навколишнього середовища, який не позначився б на IQ, оскільки всі численні проаналізовані психологами умови розвитку справляли помітний, значущий вплив на показники інтелектуальних тестів.

На конференції в Стамбулі (Туреччина) в 1971 р. дослідники різних країн представили численні докази впливу чинника культури на IQ і зробили висновок про те, що усунути цей вплив неможливо навіть при використанні так званих вільних від впливу культури (culture-free) тестів. Учасники конференції визнали це наслідком відмінностей у вихованні, стилі життя, звички, мотивації в характері узагальнень, властивих різним культурам [3].

Про що свідчать ці результати, а також дані про залежність інтелектуальних оцінок від навколишнього середовища? Про непостійність, мінливість цих оцінок. У даний час західні психодіагностами визнають, що за допомогою інтелектуальних тестів визначаються не природні відмінності між людьми, а **наявний рівень знань і розумових умінь**, сформованих до моменту випробувань. З цього приводу американський тестолог А. Анастасі: відзначає, що тести призначені показати, що може робити індивід у даний момент часу. Вони не можуть повідомити нам, чому він виконує тест саме так. Щоб

відповісти на це питання, нам необхідно досліджувати умови його розвитку, мотивацію та інші істотні умови. Інший американський психолог Д. Макклелланд зазначає, що тести призначені відобразити відкрито, повно і безпомилково все, чому навчили людину.

На сьогодні визнано, що інтелектуальні тести не виправдали себе як засоби вимірювання інтелекту, розглянутого як загальна здатність або група здібностей. Вони придатні для вимірювання деяких особливостей розумової діяльності людини, а також для виявлення обсягу і змісту його знань у деяких областях. Усе це важливі характеристики когнітивного розвитку людини, однак вони не є показниками інтелектуальних здібностей. Тому частина психологів, продовжуючи вважати, що поняттям «інтелект» позначають загальну здатність (або групу здібностей), відмовилися від уявлення про те, що ІС) є показником інтелекту. На їхню думку, інтелект можна оцінити на основі тривалих спостережень за поведінкою людини в різноманітних ситуаціях, а також аналізуючи, яким чином він домагається успіху в різних видах діяльності (Л. Херншоу, Л. Мелхорн, Д. Макклелланд та ін.). Суворих методів його діагностики поки не існує. Отже, для частини психологів шляху інтелектуального тестування й теорії інтелекту розійшлися.

Деякі психологи за традицією продовжують називати *інтелектом* те, що вимірюється інтелектуальними тестами (Г. Айзенк, К. Льюнгман та ін.). Однак при цьому в поняття «інтелект» вони вкладають інший зміст, розуміючи його не як здатність, а як характеристику знань і розумових навичок, набутих людиною і дозволяють більш-менш успішно вирішувати завдання інтелектуального тесту. Ототожнюючи інтелект і IQ, ці психологи часто використовують терміни «психометрический інтелект», «тестовий інтелект». Як зазначає шведський психолог Сванте Боман, термін у такому розумінні означає не здатність людини, а її вміння давати правильні відповіді в тестах.

Поряд з поняттям «психометрический інтелект» існують поняття «біологічний інтелект», «соціальний інтелект», «практичний інтелект». Першим на це звернув увагу Е. Торндайк, написавши, що наші тести вимірюють різні види інтелекту – *абстрактний, соціальний і практичний*. Абстрактний проявляється у здатності людини оперувати символами, соціальний – у здатності працювати з людьми, а практичний – у здатності маніпулювати об'єктами.

На сьогодні *біологічним інтелектом* називають біологічні основи інтелектуальної поведінки; його вивчення пов'язане з аналізом будови та діяльності мозку і нервової системи, часто здійснюваним на молекулярному, клітинному, генному рівнях. Вивчення біологічного інтелекту психологи проводять спільно з фізіологами, біохіміками, генетиками.

Терміном «*соціальний інтелект*» позначають вміння вирішувати соціальні проблеми, адекватно поводитися в ситуаціях спілкування. Іноді такі вміння (соціальний інтелект) включають у більш широке поняття «практичного інтелекту», під яким мають на увазі вміння вирішувати різні життєві проблеми.

Що стосується інтелектуального тестування, то на сучасному етапі психодіагностики зосереджені в основному на вирішенні двох теоретичних проблем: уточненні змістовної валідності інтелектуальних тестів і обмеження цілей їх практичного використання.

Питання про змістовну валідність виник через те, що психодіагностики розуміють обмеженість набору тестових завдань, залежність інтелектуальних оцінок від характеру цих завдань, а також від способів, використаних індивідом для їх вирішення, від його мотиваційних та інших особистісних характеристик. Тому психодіагностики прагнуть чітко обмежити ту область психічного, яка діагностується кожним інтелектуальним тестом.

Лекція 12. Культура і категоризація.

Мета вивчення: засвоїти сутність поняття міжкультурних відмінностей у мисленні.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Міжкультурні відмінності у мисленні.
2. Теорія пізнавального розвитку.

Література:

1. Культурологія / За редакцією Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 392 с.
2. Культурологія: теорія та історія культури / За ред. І. І. Тюрменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
3. Культурологія / под. ред. А. Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 2012.
4. Левчук Л.Т. Історія світової культури / Л. Т. Левчук, В. С. Гриценко. – К. : Центр учбової літератури, 2010.

Ключові поняття: *міжкультурні відмінності, мислення, класифікація, теорія пізнавального розвитку, дослідження, освіта, категорія, розумові дії.*

Основний зміст

1. Міжкультурні відмінності у мисленні.

Коли вчені говорять про міжкультурні відмінності в мисленні, вони вважають основним джерелом цих відмінностей способи класифікації (або категоризації) світу, властиві тієї чи іншої культури. При вивченні класифікації в дитячій і крос-культурній психології увага дослідників була направлена на такі аспекти поведінки випробовуваного: 1) Яка саме властивість об'єкту служить критерієм схожості (полягає в основу класифікації)? 2) Чи міняється цей критерій у процесі угруповання або зберігається до кінця?

Результати, які отримані в ході вивчення цих питань, явилися емпіричною основою теорій розвитку пізнавальних процесів від конкретного (прив'язаного до ситуації) мислення до абстрактного (понятійного) мислення.

На основі результатів міжкультурних досліджень класифікації, багато авторів характеризують мислення людей, які не можуть писати, як конкретне або недостатньо абстрактне.

2. Теорія пізнавального розвитку.

Американський психолог Дж. Брунер розробив теорію пізнавального розвитку, згідно з якою в процесі розвитку і засвоєння понять дитя переходить від одних властивостей предмету, які слугують основою класифікації, до інших, з кожним разом усе більш абстрактним і загальним.

Маленькі американські діти вважають предмети схожими на основі їх перцептивних властивостей (колір, величина, форма тощо). У міру інтелектуального розвитку роль перцептивних властивостей знижується і на перше місце виходять якості інструментальні або функціональні (тобто, що можна робити з цими предметами, для чого вони призначені?). Дитя також починає все частіше підводити предмети під загальну назву класу або категорії.

На початку 70-х років ХХ століття було проведено декілька обширних міжкультурних досліджень з проблеми класифікації, зокрема, співробітницею Дж. Брунера П. Грінфілд з дітьми з народності уолоф у сільських районах Сенегалу, Шарпом і Коулом – з дітьми та підлітками індіців майя на Юкатані у Мексиці, Прайс-Уільямсом в Нігерії і ін.

Основні висновки даних дослідження:

Шкільна освіта надає сильний вплив на спосіб класифікації й на ті підстави, які випробовувані давали створеним ними групам предметів.

За даними П. Грінфілл, результати як сільських, так і міських дітей, що відвідували школу, були схожі з результатами американських дітей: перевага кольору різко знижувалася в старших класах, тоді як перевага форми і функції наростала. У сільських дітей, що не відвідували школу, перевага кольору з віком збільшувалася, і вони рідко називали категорії, на основі яких відбувалася класифікація.

Дж. Брунер і його співробітники пояснили отримані ними дані, що відзначається антропологами і психологами фактом, що в ранньому дитинстві пізнавальні процеси дітей з «примітивних» суспільств розвиваються в досить швидкому темпі, але їх розвиток закінчується набагато раніше, ніж розвиток пізнавальних процесів у їх європейських однолітків. Європейські діти спочатку розвиваються повільніше, але їх розвиток продовжується і в юності. Ураховуючи ту обставину, що в африканських дітей, які відвідували школу, відбувається перехід від переваги кольору до переваги форми. П. Грінфілд і Дж. Брунер зробили висновок, що призупинення в пізнавальному розвитку викликане відсутністю в дітей з традиційних суспільств досвіду, який дає школа. З цієї точки зору африканські діти, які відвідують школу, є «європейськими» за їхнім розвитком.

Дж. Брунер і його співробітники вважають, що школа пред'являє до дитини складні вимоги, заставляючи її виробляти нові інтелектуальні засоби для їх виконання (наприклад, перцептивний аналіз, завдяки якому можлива класифікація на основі форми).

Уміст або характер матеріалу, що класифікується, у певній мірі впливає на результати класифікації.

У багатьох дослідженнях по класифікації використовувалися абстрактні предмети (найчастіше картки з малюнками). Як уже говорилося, у людей з традиційних культур, що не відвідували школу, виникали труднощі при сприйнятті двомірних зображень на малюнках. Це побудило дослідників звернути увагу на характер матеріалу, що класифікувався.

Один з результатів, отриманих Д. Прайс-Уільямсом, особливо важливий. Він виявив, що при угрупованні тварин діти прагнули пояснювати складені ними групи конкретними властивостями (колір, величина або місце, де вони зустрічаються), а при угрупованні рослин ті ж діти пояснювали склад груп, головним чином, їх абстрактною властивістю – істивністю. Ці дані вказують на ту важливу обставину, що не можна говорити про абстрактне або конкретне мислення в цілому, оскільки міра абстрактності або конкретності відповідей залежить не лише від знайомства з речами, що класифікуються, і від способу їх фізичної вистави, але і від конкретних сфер, до яких належать об'єкти, що класифікуються.

Коли ми знайомимося з подібними експериментальними дослідженнями процесів класифікації у людей з традиційних культур, ми виявляємо, що термінологія, використовувана в психологічній літературі, часто незадовільна, наприклад конкретне і абстрактне мислення. Можна сказати, що експериментальні дані не дозволяють зробити висновок про те, чи є мислення тієї або іншої групи людей повністю абстрактним або повністю конкретним.

Згідно з експериментами, властивість, яку випробовуваний кладе в основу класифікації, залежить від природи експериментального матеріалу – від знайомства з ним (геометричні фігури або риси, наприклад), від умісту тієї області, до якої той або інший матеріал відноситься (тварини чи рослини), і від форми його вистави (речі або малюнки).

Закономірне питання – чи означає це, що все залежить від експериментального матеріалу і від ситуації? Сучасний погляд на цю проблему, що розділяється більшістю учених, уважає, що під впливом західного способу життя операції класифікації змінюються певним чином. Коли люди мігрують з села в місто або колишня сільська місцевість урбанізується (розвивається торгівля, обмін товарами і послугами), то велику роль як основа класифікації починає грати приналежність предметів до певного класу. Так само впливають і відвідини школи західного типу.

Проте вчені вважають, що вплив школи цим не обмежується – шкільне вчення учить людину при вирішенні завдань на класифікацію шукати правило рішення задачі, відбираючи його серед декількох можливих. Крім того, лише шкільна освіта надає вплив на спосіб опису і пояснення людьми їх власних розумових дій.

Лекція 13. Пам'ять і культура. Культура і вирішення завдань (О. Р. Лурія, М. Коул).

Мета вивчення: засвоїти поняття культури як чиннику, завдяки якому формуються, зберігаються та передаються основні цінності, соціальні знання від одного покоління до іншого, шляхом традицій символів та пам'яті.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Основні напрямки формування культурології.
2. Інформаційно-семіотичний підхід до культури.
3. Культура й особистість.

Література:

1. Культурологія / За редакцією Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 392 с.
2. Культурологія: теорія та історія культури / За ред. І. І. Тюрменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
3. Культурологія / под. ред. А. Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 2012.
4. Левчук Л.Т. Історія світової культури / Л. Т. Левчук, В. С. Гриценко. – К. : Центр учбової літератури, 2010.

Ключові поняття: культура, соціум, соціальні цінності, артефакти, соціальна пам'ять.

Основний зміст

1. Основні напрямки формування культурології.

Поряд з традиційними проблемами культурології, такими, як співвідношення природи і культури, її сутність, зв'язок культур між собою та з цивілізаціями, актуальними стають проблеми онтології культури, її безконфліктного діалогу, соціального та культурного поступу, загальнолюдського, національного розвитку культури.

Проаналізувавши основні визначення поняття культури та детермінантних основ її виникнення та розвитку, ми прийшли до висновку, що потрібно розглянути основні явища, які взаємодіють з культурою, роблячи її соціальною пам'яттю, тому недоречно відокремлювати її від історії, символу, традицій, менталітету, мови та цінностей.

Формування культурології як самостійної наукової дисципліни у ХХ ст., відбувалося через подолання різноманітних уявлень про культуру та побудову її загальної теорії. Розроблення цих теоретичних поглядів відбувалося в двох напрямках: адаптаціонізм та ідеаціонізм.

Адаптаціонізм – розглядає культуру як специфічно людський спосіб взаємодії з навколишнім середовищем. Центральне місце в поясненні культурних явищ відводиться діяльності. У цьому напрямі розвивається функціональна концепція культури, що веде свій початок від Б. Малиновського, який розглядав культуру як створену суспільством систему способів задоволення потреб. До цього напрямку належить і марксистська теорія культури.

Ідеаціонізм пояснює культуру як галузь ідеального, що містить наслідки духовної творчості людини. Найважливішим тут є лише окрема обмежена сфера людської творчості

– передусім наука і мистецтво, цю сферу досить часто називають «високою культурою». Саме тут створюються символи, ідеї, цінності в контексті яких люди сприймають і розуміють дійсність, будують своє буття у світі.

Позиції адаптаціонізму та ідеаціонізму останнім часом поступово зближуються. Основою, на якій відбувається це зближення, є інформаційно-семіотична концепція культури.

2. Інформаційно-семіотичний підхід до культури.

Вихідним моментом інформаційно-семіотичного підходу до культури є адаптаціоністська теза про способи та наслідки людської діяльності. Щоб цілком чітко розуміти поняття, які розглядаються в цьому контексті, варто визначити семіотику як загальну теорію знакових систем, а діяльність – як спосіб існування людини. Специфіка людського способу життя, яку покликано фіксувати поняття культури, пов'язана насамперед з особливостями людської діяльності, проте не всі дії можна вважати розумовою діяльністю. Є дві особливості, які відрізняють розумову діяльність від інших видів діяльності: по-перше, свідома постановка мети; по-друге, цілепокладання.

Отже, людина колись навчилася діяти, щоб жити, тепер вона живе, щоб діяти. Постійне формування все нових завдань та засобів діяльності призводить до того, що люди поступово занурюються в штучний світ, який самі створюють. У цьому плані культура протистоїть природі. «Культурне» – означає штучно створене, відмінне від того, що дане природою і було утворене природно. Саме тепер доречно ввести ще один термін, потрібний для розуміння цих відмінностей.

Артефакт – від лат. «штучний», продукти та наслідки людської діяльності, це штучно створені людиною предмети і явища, винайдені та використані нею засоби та способи дії, це феномени культури.

Культура – це не тільки те, що поза людиною, але й зміни, які вона виконує в самій собі, у своєму тілі, у своїй душі, у власній фізичній та духовній зовнішності. Отже, культура – це світ людської діяльності або світ артефактів, і це її найперша характеристика. Культура – це світ смислів. Людина – творіння природи, і всі її закони зберігають свою силу в її діяльності так само, як і в будь-яких природних явищах і процесах, ніхто не може їх скасувати або порушити. Усе, що створює людина, виникає відповідно до об'єктивних законів розвитку природи. Виникає запитання, у чому ж різниця між предметами культури та творіннями культури?

Явища природи розглядають у їхньому, незалежному від людини бутті, і мають якусь об'єктивну, властиву їм характеристику, і, окрім неї, ніякої іншої визначеності вони не мають. Артефакти – предмети культури, на відміну від явищ природи, мають подвійну визначеність. З одного боку, у них, як і у природних явищах, також є об'єктивною визначеність, тобто їх можна розглядати як реальність, яка існує сама собою, окремо від людини. Але з іншого боку, артефакти мають ще й іншу суб'єктивну визначеність, у них утілено те, що називають «сміслом», «значенням».

Ця об'єктивна визначеність виникає в них тому, що людина опредмечує світ уявлення, цілі, бажання, ідеали. Отже, предмети культури є наслідком духовно-творчої активності людини. Найбільша здатність особистості наділяти свої творіння сміслом виявляється в мові, а сенсозмістовну сутність має також усе, що людина, нація, соціум створює і що творить культурне середовище її буття. Смісл будь-якого предмета відображається в його призначенні, ролі. Окремо взяті предмети стосовно людини ніякого смислу не мають, наприклад, єгипетські піраміди, це лише пам'ятка архітектури, надбання культури, а історія фараонів надає пірамідам величного сенсу. Через культуру суспільство має змогу наділяти сміслом не тільки слова й речі, а й поведінку та все життя загалом. Без культурних знань минулого, неможливо зрозуміти наших нащадків і передати досвід майбутнім поколінням.

Культура – це світ смислів, які людина вкладає у свої творіння та дії, і такими видами смислів виступає знання, цінності, та регулятиви. Смісли утворюються в голові

людини, коли вона відповідно до своїх потреб пізнає, оцінює та регулює явища та процеси, що відбуваються навколо неї, у ній самій. Відповідно знання (те, що дається пізнанням), цінності (те, що встановлюється за допомогою оцінки), та регулятиви (те, чим регулюються дії) представляють собою три основних види смислів. Знання (когнітивний смисл) – це інформація про властивості об'єкта. Може здатися, що таке визначення тривіальне, проте насправді його простота недостатня. Визначення знання – одне із складних філософських питань, з приводу якого є багато думок:

- інформація – це завжди інформація про щось, а тому в будь-якій інформації міститься якесь знання (відомості про деякий об'єкт). Однак інформація і знання все ж поняття не тотожні. Знання є зміст інформації, що характеризує її об'єкт, а інформація тут співвідноситься тільки з об'єктом, вноситься за дужки;

- знання завжди є деяким твердженням у вигляді стверджувального або заперечного вислову. Різниця тут лише в тому, що в першому випадку знання є ствердженням наявності, а в іншому – відсутності в об'єкта будь-яких властивостей. Навіть відомий вислів давньогрецького філософа Сократа «я знаю, що нічого не знаю», є ствердженням, об'єктом цього ствердження є його автор, пропонує вибрати нам те, що ближче кожному з нас;

- знання об'єктивне, тобто визначається тільки властивостями об'єкта, а не суб'єктивними особливостями, бо коли ми кажемо «я знаю», вона робить подвійне твердження: перше, що у неї є знання про властивості деякого об'єкта, а інше – що це знання є об'єктивним. Попри це, передбачення (презумпція об'єктивності, яка завжди супроводжує знання), воно досить часто має суб'єктивне, оскільки в ньому завжди є слід людини, яка створює ці знання;

- знання можуть бути істинними та помилковими, оскільки в будь-якому разі це залишається знанням;

- об'єктом знання може бути все, матеріальне та духовне, явища та дії. Тобто це означає, що до сфери знання входять не тільки обґрунтовані й доведені твердження, але й непідтвержені судження, вірування та вимисли.

Отже, **знання** – важлива частина культури, яка творить її зміст. З розвитком культури обсяг знань, якими володіє індивід, соціальна група чи суспільство загалом, постійно зростає.

Ще одним елементом культури є цінності, цінність тісно пов'язана зі знанням. Цінність можна визначити як духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії теоретичної системи, утопічні образи, суспільні ідеали, критерієм оцінки діяльності людини та джерелами смислоутворюючої основи людського діяння. Цінності бувають матеріальними та духовними, обидва види цінностей – надбання культури та – розвитку людства. Матеріальні та духовні цінності визначаються не стільки залежно від їхньої здатності задовольняти вітальні або духовні потреби людей, скільки від їхньої відповідності певним суспільним взірцям, мірам, вимогам, ідеалам, що власне і виступають як дійсні цінності й основа формування людських потреб.

Цінності – це ті скрижалі, на які спирається буття людства, та з яких формується поняття культури як соціальної пам'яті. Народжуючись та виховуючись в одному культурному середовищі, людині прищепляють основні цінності, які вона передає наступним поколінням.

Культура – це той чинник, завдяки якому формуються, зберігаються та передаються основні цінності, соціальні знання від одного покоління до іншого, шляхом традицій символів та пам'яті.

3. Культура й особистість.

Приступаючи до розгляду питання про співвідношення культури й людини, необхідно насамперед застерегти від частоті теоретичної помилки – ототожнення понять «людина» і «особистість». *«Людина»* позначає рід Homo sapiens, тобто загальні властивості даного виду живих істот, а *«особистість»* – одиничного представника цього

виду, індивіда. При цьому «особистість» не є синонімом «індивіда» – не всякий індивід є особистістю: принципова відмінність змісту даних понять полягає в тому, що індивідом людина народжується, а особистістю стає (або не стає) у силу певних об'єктивних і суб'єктивних умов. «Індивід» – поняття, що характеризує відмінні риси кожної конкретної людини, тваринного і навіть молекулярного з'єднання (в природознавстві використовується поняття «хімічний індивід»), тоді як *«особистість»* – поняття, невідоме ні хімії, ні біології, оскільки воно позначає духовний вигляд індивіда, сформований культурою в конкретному соціальному середовищі його життя, зрозуміло, у взаємодії з його вродженими анатомо-фізіологічними і психологічними якостями.

Реальне значення розрізнення сенсу цих понять виявляється при різних підходах: педагогічному, соціально-історичному, культурологічному. Розпочавшись з розчиненого «Я» в «Ми», історія людства в тій чи іншій мірі зберігає «безособовість» індивіда протягом усього часу існування традиційного суспільства і традиційної культури – вони тому й називаються традиційними, що засновані на пануванні традицій, тобто незалежних від індивіда, трансльованих з покоління в покоління стабільних форм мислення, поведінки, діяльності. Вищим моральним, релігійним, політичним, правовим законом є тут принцип «так мислили і вірили, надходили і діяли батьки й діди, тому так повинні мислити і вірити, поступати й діяти твої діти й онуки». Новий тип культури, який зародився в Європі в середині другого тисячоліття і визначив долю всієї західної цивілізації, від Росії до Америки (на відміну від наполегливо збереженого традиціоналістського характеру Сходу, не кажучи вже про африканський Південь та канадсько-російський Північ), називають персоналістським, особистісно-креативним або індивідуалістичним, оскільки він проголосив, затвердив і юридично узаконив права особистості, інакше кажучи, право індивіда бути особистістю, не підкоряючись владі традицій. «Знаковою» фігурою став у силу цього «герой свого часу» Наполеон Бонапарт – безрідний корсиканський офіцер, що вознісся до імператора Франції; «знаковою» соціальною ситуацією стала Велика французька революція, у ході якої народ скинув монархію і потім повернув її в новій якості, довівши тим самим, що він як «колективна особистість» може обирати свій суспільний лад; «знаковим» естетичним явищем став романтизм, який визнав художника вільним від влади класичних традицій особистістю, Творцем, подібним до Бога, деміургом, створення якого навіть більш досконалі, ніж світ, ним створений. А в ХХ ст. проблеми буття людства вирішують у ході революцій і воєн, насамперед безприкладної за своїм кровопролиттям Другої світової війни, стало співвідношення особистості і маси, «Я» і класового (расового, релігійного) «Ми», ідеалів індивідуалізму і соціалізму, Західного і Східного типів цивілізації. Висновок з цього трагічного досвіду робиться людьми непросто, і все ж поступово вони приходять до усвідомлення того, що необхідно шукати шляхи подолання крайнощів у поглядах, у синтезі різних позицій як єдиної можливості самозбереження людства в умовах наростаючої екологічної кризи.

Отже, потрібно розрізнити проблеми «культура і людина» та «культура і особистість». Зміст першої – позачасова, позарегіональна і позасоціальна, вона полягає у виявленні ролі людини як творця культури і ролі культури як творця людини або, точніше, всього людського в людині. Зміст другої проблеми – конкретно-історичне, соціально-історичне і регіонально-специфічне, особливо актуальна в сучасних умовах у моральному, естетичному, художньому, педагогічному відношеннях. Це полягає у встановленні особливих якостей, які породжують у культурі самосвідомість особистості й потреба її самовираження, тобто тих якостей особистості, які формує в ній сучасна культура.

Цей аспект культурологічної думки буде висвітлено при розгляді сучасного етапу історії культури. Зараз необхідно зупинитися на більш загальних закономірностях взаємин культури і буття людини в її родових якостях, тобто на тій проблематиці, яка знаходиться на стику філософії культури та філософської антропології. Оскільки людина творить культуру саме в цьому модусі свого буття, визначальними тут є такі її якості, які

забезпечують *культурогенез*: інтелект, духовність, свобода, творчий характер діяльності. Розглянемо всі ці атрибутивні якості людини більш детально.

Якщо психіка як спосіб мозкового управління поведінкою властива вже вищим тваринам у зв'язку з ускладненням їх поведінки в порівнянні зі способом життя комах, плазунів, риб, то інтелект є таким рівнем роботи психіки, який досягається тільки людиною. Оскільки він формується в процесі практичної діяльності людини і відповідно до її потреб, інтелект повинен бути визнаний феноменом культури. Такий висновок знаходить своє підтвердження в онтогенезі: дитина від народження має психіку, як вищі тварини, але інтелект формується в неї в процесі *інкультурації* – навчання мови й рахунку, читання й спілкування з дорослими і далі в ході освіти в середній і вищій школі. У філогенезі розвиток інтелекту лежить в основі історії культури. Ця психічна сила здійснювала пізнання світу і самопізнання людини, породила міфологічні уявлення про буття, а потім піднялася на рівень наукового, художнього та філософського осягнення дійсності, сформувала систему освіти – одним словом, піднімала людство з темної первісності на високий рівень цивілізації.

На жаль, поняття «інтелекту» не розроблено ні в культурології, ні у філософії, ні навіть у вітчизняній психології, яка спрямована до вивчення окремих механізмів психіки (мислення, споглядання, пам'яті, емоцій тощо). У зарубіжній психологічній науці «інтелект» є операційним поняттям, але в його трактуванні стикаються дві позиції: поширена точка зору, згідно з якою під інтелектом розуміється «загальна розумова здатність», яка «успадковується або, принаймні, вроджена, а не зобов'язана навчанню або тренуванню» і яку можна вимірювати за допомогою широко вживаного К-тесту; і протилежна позиція, представлена в роботах М. Коула, американського вченого, відомого в Росії завдяки перекладу його фундаментальної праці «Культурно-історична психологія». Суть своїх поглядів М. Коул визначив у тезі «структура й розвиток психічних процесів людини породжуються культурно-опосередкованою історично, що розвивається практичною діяльністю», відносно до них, у першу чергу, до інтелекту: один з розділів вищеназваної монографії цього вченого має назву «Інтелект і культура», а одна з глав – «Помістивши культуру в центр». Погляди М. Коула сформувалися у великій мірі під впливом російського психолога О.Р. Лурія.

Системний погляд на будову, функціонування і розвиток психіки дозволяє побачити в ній об'єднуючу всі її складові частини цілісність, утворену зв'язком, взаємодією цих частин. Вивчення цих зв'язків і породжуваного ними психічного ефекту здійснюється в рамках психологічної науки. Культурологія ж зі своїх позицій може лише укласти, що культура як системне ціле є результатом діяльності інтелекту як системної цілісності й тому, що людська психіка відрізняється від психіки найближчих предків і родичів людини в результаті перетворення вихідної психофізіологічної даності силами культури, й тому, що необхідність у різних психічних енергіях призводить до їх втілення в предметному бутті культури. Поняття «культура» ширше за своїм змістом, ніж поняття «інтелект», оскільки воно включає в себе і дію ірраціональних, підсвідомих, психічних сил, а «інтелект», за традиційною семантикою, позначає тільки раціональний, свідомий, світоосмислюючий рівень роботи психіки; однак не підлягає сумніву, що основними своїми досягненнями історія культури зобов'язана інтелекту, а не містичним прозрінням, фантазуванню та маячні. Цей факт набуває особливого значення в наш час, коли в силу ряду соціально-історичних причин людське суспільство вступило в пору важкої духовної кризи: розквітають різноманітні прояви містики, у засобах масової інформації систематично дискредитується наукове світорозуміння й реабілітується релігійно-міфологічне фантазування, багато представників інтелектуалістської за своїми еллінсько-римськими й ренесансними традиціями культури Заходу закликають орієнтуватися на доінтелектуальну культуру Сходу, релігія відіграє невласливу їй роль у політичному житті суспільства. У таких умовах безмірно зростає значення філософсько-культурологічної апології інтелекту, оскільки якщо людство зможе врятувати себе від екологічної

катастрофи, що насувається, найнебезпечніших експериментів генної інженерії та безрозсудного мусульманського тероризму, то воно зробить це не за допомогою астрологічних пророцтв, містичних ворожінь і уклінних молитов, а тільки завдяки могутності людського інтелекту.

Тема IV. Особистість і культура
Тема 14. Концепції «базової» та «модальної» особистості.
Поняття про «національний характер».

Мета вивчення: обґрунтувати концепції «базової» та «модальної» особистості. Засвоїти поняття «національний характер» на прикладі досліджень учених.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Завдання концепції «Культура й особистість» Ф. Боаса.
2. Дослідження Р. Бенедикта.
3. Підхід А. Кардинера (домінуючий тип особистості).
4. Порівняльно-культурні дослідження Л. Леві-Брюля та К. Леві-Строса.
5. Поняття «національний характер».

Література:

1. Велик А. А. Психологические направления в этнологии США. От исследования «Культура-и-личность» к психологической антропологии / А. А. Велик // Этнология в США и Канаде / Под ред. Е. А. Веселкина, В. А. Тишкова. – М. : Наука, 1989. – С. 190-240.
2. Кон И. С. К проблеме национального характера // История и психология / Под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1971. – С.122-158.
3. Лурье С. В. Метаморфозы традиционного сознания / С. В. Лурье. – СПб. : Питер, 1994. – С. 5-23.
4. Токарев С. А. История зарубежной этнографии / С. А. Токарев. – М. : Высшая школа, 1978. – С.249-260, 270-283.

Ключові поняття: культура, особистість, концепція, дослідження, «базова особистість», «модальна особистість», мислення, національний характер.

Основний зміст

1. Завдання концепції «Культура й особистість» Ф. Боаса.

У 20-30-х рр. ХХ ст. Ф. Боас обґрунтував концепцію «Культура і особистість», основними завданнями якої були: вивчення індивідуальної психології; розробка поняття «особистість» як первинної одиниці, що визначає структуру цілого; вивчення процесу формування особистості.

2. Дослідження Р. Бенедикта.

Дослідження в межах цієї теорії проводила Р. Бенедикт, висунувши ідею про фундаментальні відмінності між культурами, кожна з яких вирізняється своєю домінантою. Учена охарактеризувала такі типи культур: параноїдальну, аполонічну та діонічну. Згадані типи культур значною мірою впродовж тривалого проміжку часу відповідають психіці індивіда. На думку дослідниці, культура є схожою до особистості, що висвітлена на екрані.

Подальші дослідження в руслі цієї теорії були спрямовані на виявлення того, за яких обставин і як саме відбувається взаємодія культури та особистості. І якщо в ранніх працях Р. Бенедикт ототожнювала культуру і особистість, то пізніше – підкреслює, що індивід, культура і суспільство нерозривно пов'язані між собою і впливають одне на одного.

3. Підхід А. Кардинера (домінуючий тип особистості).

Поширенню та становленню концепції «Культура і особистість» сприяв А. Кардинер. Він здійснив теоретичне узагальнення польових досліджень своїх попередників і прийшов до висновку, що з моменту народження на дитину впливає її безпосереднє оточення, зокрема, способи догляду за немовлям. Саме вони відрізняються в різних культурах і накладають відбиток на особистість дорослого.

А. Кардинер указав на те, що в кожній культурі існує єдиний домінуючий тип особистості, який формується за допомогою цієї культури. Такий тип особистості він назвав базовим чи основним.

Базова особистість – це схильності, уявлення, способи зв'язку з іншими людьми, тобто все те, що робить людину сприйнятливою до певної культури і забезпечує її адаптацію до фундаментальних реальностей життя в певній культурі.

На зміну теорії базової особистості прийшла теорія модальної особистості. Поняття «модальної особистості» визначає найпоширеніший тип особистості в культурі (мода – це статистична величина, що вказує на найбільшу частоту повторювань у групі значень). Отже, використання поняття модальна особистість не передбачає того, щоб усі члени спільності мали одну і ту ж саму особистісну структуру.

Модальна особистість наділена такими рисами, які найчастіше зустрічаються і зберігаються в дорослих членів цього суспільства.

4. Порівняльно-культурні дослідження Л. Леві-Брюля та К. Леві-Строса.

У XIX ст. паралельно здійснювалися емпіричні дослідження в загальній психології. До найбільш відомих належать порівняльно-культурні дослідження Л. Леві-Брюля та К. Леві-Строса.

Л. Леві-Брюлем було обґрунтовано концепцію, яка протиставляла мислення первісної людини логічному мисленню європейців, акцентуючи увагу на відмінностях між культурами. Науковець вивчав мисленнєву установку, уяву, склад розуму та в цілому пізнавальну діяльність, використовуючи поняття «колективне уявлення», уведені Е. Дюркгеймом. Л. Леві-Брюль виокремив три основні особливості колективних уявлень: 1) емоційна інтенсивність; 2) нечутливість до логічних суперечностей (нероздільними є сон і реальність, предмет і зображення, тінь і людина, ім'я і людина тощо); 3) непроникливість для об'єктивного досвіду (невдалий обряд, продемонстрований для доказу неправильності суджень і поглядів, не знищує віри в нього).

Учений зробив висновок про те, що колективні уявлення передаються від покоління до покоління і «нав'язують» себе особистості. Тобто, вони є не предметом роздуму, а предметом віри. Л. Леві-Брюль, вивчивши і систематизувавши емпіричний матеріал, уважав, що для людей з архаїчних культур не існує двох світів: фізичного і духовного. Для них існує лише містично-реальний світ, до якого вони причетні. У цих людей відсутня потреба в пізнанні довкілля, а їх єдине прагнення полягає в тому, щоб жити в тісній єдності з таким світом.

К. Леві-Строса цікавили загальнолюдські риси та їхні вияви в конкретних окремих народів. Він вивчав фольклор, міфологію, особливості національної кухні тощо. За зовнішніми розбіжностями він відшукував універсальні структури, які виступають основою будь-якого явища культури. К. Леві-Стросс уважав потребу «жадоби об'єктивного пізнання» універсальною для первісних народів. Наприклад, первісні народи вражають багатством і точністю ботанічних знань. Своїми висновками він спростував ідеї Л. Леві-Брюля. Пояснюючи форми несвідомих структур мислення, дослідник зазначив, що їх основою виступають бінарні опозиції чи двоїсті антоніми (наприклад, вогонь – вода, життя – смерть, свій – чужий, праве – ліве тощо), які впливають на логічні операції та поведінку людей. Існування бінарних опозицій є свідченням наявності відчуття внутрішньої конфліктності світу, що виступає основою для його категоризації.

Згідно з концепцією К. Леві-Строса, функція мислення на будь-яких етапах історії людства полягає в категоризації світу за допомогою бінарних опозицій. «Неприручена» думка первісних народів є такою ж логічною, як і в сучасних людей.

5. Поняття «національний характер».

Національний характер – сукупність найбільш стійких для даної національної спільноти особливостей емоційно-чуттєвого сприйняття навколишнього світу і форм реакцій на нього. Висловлюючись в емоціях, почуттях, настроях, національний характер проявляється в національному темпераменті, багато в чому обумовлюючи способи емоційно-чуттєвого освоєння політичної реальності, швидкість та інтенсивність реакції політичних суб'єктів на політичні події, форми і методи презентації ними своїх політичних інтересів, способи боротьби за їх реалізацію.

Елементи національного характеру закладалися на ранніх докласових етапах розвитку суспільства. Вони слугували найважливішим способом стихійного, емпіричного, буденного відображення навколишньої дійсності.

На наступних етапах історичного розвитку на національний характер впливає політична система суспільства, проте його ціннісно-сміслове ядро залишається сталим, хоча і коригується політичним життям, режимом, системою в цілому. У кризових ситуаціях, у періоди загострення національних проблем і протиріч ті чи інші риси національного характеру можуть виходити на передній план, детермінуючи політичну поведінку людей.

Прийнято вважати, що національний характер – складовий елемент і одночасно основа психологічного складу нації та національної психології в цілому. Однак саме взаємозалежних і взаємообумовлених сукупностей і емоційних, і раціональних елементів складає психологічний склад нації або національний характер, який проявляється в національній культурі, способі мислення і дій, стереотипах поведінки, обумовлюючи специфічність кожної нації, її відмінність від інших. І. Л. Солоневич підкреслював, що психологія, «дух» народу є вирішальним фактором, що визначає своєрідність його державного устрою. При цьому компоненти, «що утворюють націю та її особливий національний склад характеру, нам зовсім невідомі. Але факт існування національних особливостей не може підлягати ніякому ... сумніву». Уплив «духу» народу на ті чи інші явища і процеси не завжди явно простежується, буває виражено у формі адекватних понять і чітких розумових конструкцій, але воно тим не менш наявне, опосередковано проявляючись у традиціях, звичаях, віруваннях, почуттях, настроях, відносинах. Е. Дюркгейм дав одну з найбільш розгорнутих характеристик «духу» народу як сукупність вірувань, почуттів, загальних для всіх членів суспільства. На його думку, «дух» народу постійний на півночі і півдні країни, у великих і малих містах, він незалежний від професійної підготовки, статевовікових особливостей індивідів. Він не змінюється з кожним поколінням, а, навпаки, пов'язує їх між собою. Проявляючись у діяльності окремих особистостей, він тим не менше є щось зовсім інше, ніж приватна свідомість», бо «висловлює психологічний тип суспільства.

Загальний соціальний досвід, глибинний народний дух проявляється навіть у таких, здавалося б, абстрактні речі, як математика. Н. Я. Данилевський указував на відомий факт: греки у своїх математичних дослідженнях уживали так званий геометричний метод, тоді як учені нової Європи – метод аналітичний. Ця різниця в методах дослідження, на думку Н. Я. Данилевського, не випадкова. Вона пояснюється психологічними особливостями народів еллінського і германо-романського типів.

Відзначаючи наявність національної самобутності, специфічного складу мислення і поведінки, варто підкреслити, що вивчення «народної індивідуальності» пов'язане з великими труднощами. Як справедливо вказував Н.А. Бердяєв, у визначенні національного типу «неможливо дати строго наукового визначення». Завжди залишається щось незбагненне до кінця, до останньої глибини.

Поняття національного характеру не теоретико-аналітичне, а оціннісно-описове. Уперше його стали вживати мандрівники, за ними – географи, етнографи для позначення специфічних особливостей поведінки та способу життя народів. При цьому різні автори вкладали в його поняття різний зміст. Одні мали на увазі під національним характером

властивості темпераменту, емоційних реакцій народу, інші акцентували увагу на соціальних установках, ціннісних орієнтаціях, хоча соціальна й психологічна природа цих феноменів різна. У зв'язку з тим, що проникнення в сутність національного характеру здійснюється, за словами С. Л. Франка, лише за допомогою якоїсь початкової інтуїції, воно має уже суб'єктивне забарвлення, щоб претендувати на повну наукову об'єктивність, що неминуче обертається схематизмом.

Перерахування та характеристика тих чи інших рис народу, акцентуація його достоїнств і недоліків багато в чому суб'єктивні, часто розпливчасті, нерідко довільні, обумовлені дослідним інтересом автора. Великі труднощі пов'язані і з визначенням пріоритету біогенетичних або соціально-історичних основ у формуванні національного характеру, шляхів його передачі з покоління в покоління.

Виділення специфічних національних рис, що впливають на сприйняття політичних ідей, цінностей, ставлення громадян до політичних інститутів, влади – до громадян, та форми політичної взаємодії, характер участі й активності політичних суб'єктів, крім суб'єктивності в доборі та інтерпретації історичного матеріалу, має і об'єктивні труднощі. Вони пов'язані з тим, що дискретні періоди історичного розвитку істотно впливають на національний характер. Проблеми національного характеру давно є предметом різнобічних наукових досліджень. Перші наукові спроби були представлені в рамках сформованої в середині ХІХ ст. в Німеччині школи психології народів (В. Вундт, М. Лапарус, Х. Штейнталь). Представники цього напрямку вважали, що рушійною силою історичного процесу є народ («дух цілого»), що виражає себе в релігії, мові, мистецтві, міфах, звичаях тощо.

Представники американської етнопсихологічної школи в середині ХХ ст. (Р. Ф. Бенедикт, А. Карднер, Р. Лінтон, Р. Мертон, М. Мід) фокусували увагу на побудові моделі «середньої особистості» тієї чи іншої національно-етнічної групи, виділяючи в кожній нації «базисну особистість», що з'єднує загальні для її представників національні риси особистості й характерні риси національної культури. На сьогодні неможливо виділити цілісний напрям вивчення національного характеру. Дослідження здійснюється в різних контекстах і з різних концептуально-теоретичних позицій. Повну класифікацію точок зору щодо національного характеру дають нідерландські вчені Х. Дуйкер і Н. Фрід:

1) Національний характер розуміється як прояв певних психологічних рис, характерних для всіх членів даної нації і тільки для них. Це поширена, але вже рідко зустрічається в науці концепція національного характеру.

2) Національний характер визначається як «модальна особистість», тобто як відносна частота прояву серед дорослих членів будь-якої нації особистостей певного типу.

3) Національний характер може розумітися як «основна структура особистості», тобто як певний зразок особистості, домінуючий в культурі даної нації.

4) Національний характер може розумітися як система позицій, цінностей і переконань, що розділяються значною частиною даної нації.

5) Національний характер може визначатися як результат аналізу психологічних аспектів культури, розглянутих у певному, особливому значенні.

6) Національний характер розглядається як інтелект, виражений у продуктах культури, тобто в літературі, філософії, мистецтві тощо.

У 1982 році з'являється робота К. Касьянової «Про російський національний характер». У цій роботі автор спробувала по-новому поглянути на проблеми національного характеру. Визначальним фактором для національного характеру вона вважала культуру. Дослідження К. Касьянової базувалося на емпіричних даних, отриманих шляхом порівняння усереднених характеристик росіян і американців за шкалами так званого «міннесотського тесту».

Лекція 15. Особистість у міжкультурному спілкуванні. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.

Мета вивчення: засвоїти особливості взаємодії особистості в міжкультурному спілкуванні. В міти пояснити поняття етнічної самосвідомості як структурного компоненту самосвідомості особистості.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Міжкультурна комунікація як аспект культури.
2. Особливості міжкультурного спілкування.
3. Форми традиційної культури як розвиток самосвідомості народу.
4. Культурний шок і його негативні та позитивні наслідки.
5. Самосвідомість особистості.
6. Етнічні та інші уявлення людини про власне «Я».
7. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.

Література:

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – С. 58-97.
2. Крысько В. Г. Этническая психология / В. Г. Крысько. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – С. 82-122.

Ключові поняття: культура, міжкультурна комунікація, спілкування, особистість, культурний шок, асиміляція, культурний конфлікт, адаптація, поведінка, самосвідомість, етнічна самосвідомість, особистість.

Основний зміст

1. Міжкультурна комунікація як аспект культури.

Питання про ціннісний характер культури тісно пов'язане із проблемою ціннісних аспектів міжкультурної комунікації.

Під **комунікацією** розуміється спілкування як процес соціальної взаємодії, узятий у знаковому аспекті.

На рівні людського спілкування засобами комунікації стають різні соціально вироблені й фіксовані в певній культурі знакові системи (вербальні та невербальні).

Відомий німецький філософ К. Ясперс (1883-1969) визначав комунікацію як взаємозалежність, протилежну договору, що повинна ґрунтуватися на усвідомленій духовній спільності («контакт – замість контракту»).

2. Особливості міжкультурного спілкування.

Міжкультурна комунікація – це процес взаємного зв'язку і взаємодії представників різних культур. Це специфічна суб'єкт-суб'єктна взаємодія, у якій відбувається обмін інформацією, досвідом, умінями і навичками носіїв різних типів культур. У процесі такого спілкування передається і засвоюється соціальний досвід, формуються історично визначені типи особистостей.

Представник символічного інтеракціонізму А. Шюц для констатації несумісності точок зору «Я» та «іншого» вводить поняття біографічної ситуації індивіда, підкреслюючи при цьому, що всі біографічні ситуації являють собою продукт історії не тільки індивідуального ознайомлення зі світом, а й засвоєної – «загальної історії» світу. Раціональна, вольова, емоційна взаємодія суб'єктів є основою формування спільності почуттів, думок, поглядів, досягнення взаєморозуміння й погодженості дій у групі.

Індивід, за теорією А. Шюца, бачить світ частково узагальнено, у типових його характеристиках, а частково – у його індивідуальних властивостях.

Можна виділити пряме міжкультурне спілкування (безпосередній контакт) і непряме, коли між партнерами існує просторово-часова дистанція. К. Ясперс називав комунікацію «безмежним взаємним перебуванням у бесіді». Особистий контакт має велику силу емоційного впливу, у ньому діє соціально-психологічний «механізм» зараження та наслідування. Особливу роль відіграє мова і так звана паралінгвістична система інформації (мова міміки і жестів), у якій закріплені певні соціальні значення.

Особливості міжкультурного спілкування визначаються й особливостями спілкування всередині культури. Комунікативним аспектам культури присвячені роботи Б. Маліновського, Й. Хейзинга, М. Еліаде, у яких культура розглядається як специфічно людський спосіб спілкування.

Культура – це одна з форм гри. До ігрового елемента культурного спілкування треба ставитися більш серйозно, ніж це роблять сучасні люди. Багато сучасних людей порівняно з дикунами, що розуміли серйозність культурного спілкування, є просто варварами, які руйнують саму сутність культури. Треба жити граючи, оскільки гра – найсерйозніше в житті.

Підхід до культури як сфери спілкування був здійснений М. М. Бахтіним, В.С. Біблером та ін. Так, В.С. Біблер розглядає культуру як унікальний і універсальний спосіб спілкування, причому не тільки в рамках свого соціуму, а й у масштабі всього людства.

У ХХ ст. типологічно різні культури (цілісні кристали творів мистецтва, релігії, моральності) втягуються в один часовий і духовний «простір» дивно і болісно, сполучаються одна з одною, майже по-боровськи «доповнюють», тобто виключають і припускають одна одну. Культури Азії, Європи й Америки «юрмляться» у тій самій свідомості; їх не вдається розмістити по висхідній лінії (вище – нижче, краще – гірше).

Важливо відзначити, що спілкування виникає між суб'єктами, які мають подібності та розбіжності, діють у різних ціннісних полях. Тому багато проблем спілкування концентруються саме навколо поняття цінності, а також пов'язані з потребами й установками, що формуються культурою. В Америці вищими цінностями є демократія, ліберальні свободи, вільне підприємництво, тоді як у Єгипті більше значення мають кланові цінності, пов'язані з дотриманням ісламських правил пристойності. Якщо ми хочемо, щоб спілкування було успішним, ми повинні не тільки усвідомити, що є найбільш цінним для нас, а й також що є цінним для тієї культури, з представниками якої ми вступаємо в контакт. Нам можуть не подобатися ті речі, які уявляються найбільш цінними іншим, але ми повинні визнати важливість цих цінностей для них, а вони – визнати важливість наших цінностей для нас.

Культура, таким чином, може розумітися як певна форма присвоєння індивідом колективного досвіду. Вона слугує для самодетермінації індивіда в обрії особистості, але вона також обмежує «свободу маневру» цієї особистості в культурному просторі певного соціуму. Комуніканту весь час пропонуються готові форми мови, прецедентні висловлення, цитати, стереотипи, жорстко пов'язані з певним змістом.

Виділяють різні типи та рівні суб'єктів культури, спілкування між якими можна розглядати як міжкультурне. Можна говорити про культуру нації, субкультуру, контркультуру, а також про культуру окремої соціальної групи, спілкування між представниками даних спільнот містить елементи, що становлять міжкультурну комунікацію. До міжкультурного спілкування відноситься також спілкування між представниками різних цивілізацій як культурних суперсистем.

Варто враховувати, що саме етнічний початок у культурі кожного народу становить її ядро і є проявом особливого стосовно загальної культури нації. Воно може бути зафіксоване через уявлення про характерні риси власної етнічної спільності (чим відрізняється вона від інших етнічних груп), через традиції, звичаї і ритуали, а також через

соціальні регулятори, що виконують функцію соціального контролю й оберігають етнічну групу від змішування з іншими. Так, заборона на одруження з представниками інших громад чи народів бере початок в язичних віруваннях і підкріплюється протягом багатьох століть церквою. Багато народів завдяки цьому зберегли свою етнічну самобутність у більшій мірі, ніж інші. У колишньому Радянському Союзі тільки вірмени й азербайджанці мали найменшу частку змішаних шлюбів (відповідно 40 і 76 на 1000 родин). В Україні наприкінці XIX – початку XX ст. міжнаціональні шлюби були винятком і не перевищували 2% до їх загальної кількості, тоді як наприкінці XX ст. фіксувалося більше 200 змішаних шлюбів на 1000 створених родин.

Найбільш розповсюдженим показником ідентифікації з етнічною групою є мова. Із соціальної точки зору зв'язок мови і культури нелінійний: можна зафіксувати приналежність того чи іншого індивіда до етнічної групи за мовною ознакою та походженням, але в реальній практиці використання мов буде множинним. В Індії нараховується 14 основних мов, при цьому «народний» хінді, на якому говорять у кінофільмах, істотно відрізняється, на думку фахівців, від «офіційного» хінді, на якому говорять на телебаченні і пишуть у газетах. І перший, і другий варіанти мови є індикаторами соціальної приналежності індивіда, його соціального статусу.

Звичаї, ритуали, традиції, як і мова, також являють собою характерні елементи етнічної культури. Наприклад, звичаї виступають як колективна форма дій, що повторюються в певних обставинах. Зрозуміло, що соціальне життя при всій його розмаїтості вимагає від людей однотипних учинків. За їх допомогою відбувається передача форм масової діяльності окремому індивіду. Звичаї існують в усіх сферах діяльності: у праці, побуті, відправленні релігійних вірувань, сімейно-шлюбних відносинах. Найбільш стійко і яскраво виявляється весільна обрядовість. Весільні обряди є поліфункціональними за соціокультурними елементами. У них органічно поєднуються народні пісні і танці, фольклор і драматургія весільного дійства, демонстрація рушників – як свідчення вміння нареченої, випічка короваїв і хлібів – як знак кулінарного мистецтва учасників шлюбного торжества. Відійшли в минуле плачі та голосіння при розлученні родичів з нареченою, але відродилися «випусти» за неї і «викрадання».

У тих випадках, коли звичай відтворюється за певним канонам і форма домінує над змістом, обряд перетворюється на ритуал. Ритуал одруження іноді переважає над емоційністю й інтимністю вступу до шлюбу молодих людей. Він являє собою церемонію демонстративного характеру і має мету вселити людям певні соціальні почуття, освятити накази силою церкви чи громадської думки.

Різновидом звичаю є традиції. Вони відрізняються від звичаїв більшою стійкістю і закріпленістю форм поведінки людей. Тому традиції є своєрідним сховищем цінностей, спонтанним вираженням потреб суспільства в їх масовій формі. При цьому традиція припускає, що світ, змінюючись, може перевернути основні принципи існування етносу; виправлення такої ситуації розглядається як «повернення до джерел», «відродження».

Традиції то вгасають, то спалахують знову, посилюючись і впливаючи на сучасників. Для культурології інтерес являє не тільки сам набір традиційних елементів культури, але й їх модифікація, що відбувається після закінчення певного часу. При цьому відродження традицій позначається дослідниками як фактор збереження стабільності суспільства. Завдяки стійкості традицій деякі народи, утрачаючи завойовані території, а часом і державність, таки не асимілювалися в інших культурах. Але очевидно й інше – деякі традиції актуалізуються не тільки за етнічними, а й за соціально-економічними («випусти»), ідеологічними (радянські «трудові свята», символіка державності) або релігійними причинами.

Релігія, як і мова, являє собою певну семіотичну систему (від грец. *sema* – знак) і поряд з іншими семіотиками (знаковими формами) – повсякденною свідомістю, мистецтвами, науками – творить сукупну суспільну свідомість народу. Як і будь-яка семіотична система, релігія і мова мають певний зміст, тобто є відображеннями

зовнішнього світу: релігія в системі релігійних уявлень, мова – в системі лексичних і граматичних значень. Релігія (особливо в епоху розквіту і домінування світових релігій) була найважливішою формою суспільної свідомості, її змістовним фундаментом. Мова ж на всьому історичному шляху народів постає як загальнодоступна оболонка суспільної свідомості. Порівняно з релігією мова – це більш формальна (менш змістовна) і ніби допоміжна семіотика. Однак мова більше, ніж релігія, є обов'язковою для всіх членів соціуму – у якості елементарного базового шару свідомості кожної людини (члена мовного колективу). Отже, мова і релігія по-різному пов'язані з менталітетом народу. Якщо релігійні уявлення – це живильне джерело, фундамент народного менталітету (хоча в сучасній культурі це не завжди і не до кінця може усвідомлюватися), то роль мови істотно менша, вона більш формальна. Однак, з іншого боку, у той час, як релігія, звичайно, не є специфічно національною системою поглядів і тому в цілому менше пов'язана із зовнішніми проявами самобутності, мова, навпаки, як перший елемент таких форм суспільної свідомості, як фольклор і художня література, може сприйматися як символ етнічної самобутності. У такому романтичному ставленні до мови бувають серйозні перебільшення, але це, водночас, і можливі шляхи розвитку самосвідомості народу.

3. Форми традиційної культури як розвиток самосвідомості народу.

Поширеними формами традиційної культури є фольклор, казки, історичні перекази, національний костюм, національна кухня. У перетвореній формі традиції знаходять вираження в стилізації художньо-прикладних виробів, архітектурі, фолькмузиці, сімейних ролях і традиційній домашній роботі чоловіків і жінок. Часто традиційну культуру ототожнюють з народною, але насправді традиційна вона – за змістом, народна – за суб'єктом. Носіями найбільш поширених її форм є всі верстви населення. Наприклад, у карнавалах у Латинській Америці, країнах Карибського басейну беруть участь міські та сільські жителі, бідні та багаті. З італійських масових ходів (що виникли з містерій і біблійних сказань) утворилися світська драма, фарс, пантоміма, а пізніше – традиційні фестивалі видовищних мистецтв, їх соціальний зміст полягав у задоволенні природної людської потреби в спілкуванні. Тут публіка, що складається з різних соціальних прошарків, виконувала подвійну роль – акторів і глядачів.

Особливі функції консолідації суспільства виконують світські свята, оскільки вони демонструють єдність і готовність до соціальної взаємодії. Навіть у наш час при проведенні демонстрацій профспілки в західних країнах використовують стрічки, кулі, маски, костюми й інші атрибути святкових процесій. Як засіб інституціоналізації соціокультурного життя розглядаються фестивалі.

Отже, у процесі соціалізації відбувається не тільки залучення особистості до норм, традицій, цінностей, створених у результаті розвитку етносу в одному соціокультурному середовищі, але й вироблення умінь, навичок, формування соціальних установок індивідів, що відповідають їх соціальним ролям.

Проте соціалізацію необхідно відрізнити від процесу акультурації. Загальною рисою для них, безсумнівно, є залучення особистості до більшої за обсягом культури. Про акультурацію як процес змін, що відбуваються внаслідок контакту груп, що належать до культур з конфронтуючими способами життя, ідеться, наприклад, тоді, коли розглядається процес залучення до цивілізації індійських племен в Америці, аборигенів в Австралії тощо. При цьому одна з культур займає домінуюче, інша – підлегле становище.

Акультурація, у свою чергу, тісно пов'язана із проявами етноцентризму. Крайня форма етноцентризму – це заперечення цінностей культури інших груп, презирство до їх звичаїв і традицій. Етноцентризм, наприклад, виявляється в насильницькій акультурації білими колоністами племен, що населяють Африку, Південну Америку, Азію. Найбільш розвиненим націям стереотипи культурної діяльності народів, що знаходяться на нижчій сходинці, здаються варварством, і вони намагаються нав'язати їм свої ідеї реконструкції і шляхи руху до цивілізації. Елементами етноцентризму перейняті європейська,

американська, російська системи освіти. Всесвітня історія в університетах, коледжах і школах більшості західних країн представлена історією країн Середземноморського басейну. Шкільні підручники з літератури в колишньому Радянському Союзі на дев'яносто відсотків уключали твори російських письменників і лише одинично – представників української, білоруської літератури, народів Закавказзя і Середньої Азії.

Вплив етноцентризму виявляється в мові й у позначенні спільнот, що історично склалися, – «Малоросія», «Великоросія». У США говорять про проблему «чорних», забуваючи, що поява людей африканського походження стала наслідком работоргівлі, яка здійснювалася білими поселенцями.

Варто зазначити, що всі народи, великі та малі, мають певну схильність до етноцентризму при відтворенні свого минулого, при створенні образів історичних героїв, при осмисленні месіанської ролі свого народу. Однак у цих випадках вони мають справу зі своєю власною історією. Але якщо ця історія гіпертрофується і робиться спроба нав'язати міф про чистоту його походження, про божественну вибраність народу, виникають соціальні протиріччя. Вони стають бар'єрами до розуміння культурного різноманіття і політичної консолідації народів і націй.

Альтернативою етноцентризму, а, може бути, й своєрідною формою його прояву, є культурний релятивізм, сутність якого виявляється, насамперед, у доданні своєрідних неповторних рис культурі етносу, унаслідок чого передбачається, що інші народи не можуть осягти ані систему цінностей, ані характер взаємодії в рамках тієї чи іншої етнічної спільності.

Своєрідність культур дійсно є відмінною рисою етносу. Однак можливість збагнути специфічність культури залежить від суб'єктивного бажання того чи іншого дослідника, індивіда і від контактів народів, що проживають у визначених регіонах світу. Європейцям складніше зрозуміти культуру народів Азії. Своєрідність японської культури більш зрозуміла китайцю чи в'єтнамцю, аніж французу, росіянину та українцю.

Розглянемо характерні ознаки особливостей японської культури, у нашому розумінні, на прикладі мистецтва. У традиційному японському театрі «Кабукі» сцена сполучається із залом вузьким помостом, що тягнеться до задньої сцени театру. Простір зображується за допомогою завіси, яку змінюють у міру того, як герой пересувається. Крім цього, етапи його пересування відзначаються звучанням музичного інструмента, що нагадує мандоліну. Японський живопис свідчить про те, що японці більше зосереджені на безупинному, що вічно змінюється в потоці часу, але не в просторі. І передається це «полем», мовчанням, порожнечею. Ці елементи знайшли відображення в більш молодому мистецтві – кіно, що поєднало в собі театр, живопис, музику. І якщо в лінійній логіці європейського бачення «план» у кіно може розширюватися, скорочуватися, змінювати свою форму залежно від ситуації, то «план» японського кіно будується з матів стандартного розміру, що можуть розкладатися в будь-якому порядку. Показником зміни є «поля» із зображенням хмар, туманів та інших властивостей. Японці віддають перевагу розпливчастості чітким обрисам, недомовленості – ясному вираженню, мовчанню – словам. Європейські фільми нібито складені з ліній, чим пояснюється те враження раціональної чіткості, яке вони справляють на нас. Нелінійний спосіб мислення японського кіно не припускає чіткого висновку. Настільки ж своєрідні значення часів року (як символів вічного руху і відновлення, смерті та життя, дороги, що йде вдалину, тощо). Вони відбивають специфічність світовідчуття японців та їх філософію життя.

У повсякденному житті індивід не піддає аналізу елементи, що становлять його культурну діяльність, як не викликають у нього сумніву традиції, цінності, норми громадського життя і правила поведінки. Вони виявляються затребуваними на поворотних моментах життєдіяльності, у «фокусах» осмислення перспектив. У повсякденному житті люди живуть за звичкою у відповідності зі сформованими стереотипами. Стійке відтворення певних занять дозвілля, форм поведінки і сприйняття можна позначити терміном «культурний стереотип». З одного боку, стереотип допомагає індивіду

орієнтуватися в ситуаціях, що не потребують відповідальних рішень, з іншого – стереотип як закріплена форма упередження відіграє негативну роль, заважає об'єктивно оцінити протиріччя, які виникають у ході розвитку суспільних відносин, неоднозначність учинків людей.

Поняття соціального стереотипу введено в науковий обіг американським дослідником У. Ліпманом у роботі «Громадська думка». За У. Ліпманом, стереотипами є актуалізовані зразки моральних норм і упереджених уявлень, що існують у громадській думці щодо характерних рис етнічних груп, представників партій, персонажів реклами й еталонів масової культури.

У сучасній літературі поняття стереотип використовується як синонім перекручених зразків етнічних груп, пов'язаних з расовими і національними забобонами. Типовий стереотип – упереджене ставлення до людей з іншим кольором шкіри. Ще зовсім недавно деякі дослідники розділяли народи за їх біологічними ознаками і, характеризуючи спосіб мислення, наділяли народності Африки властивостями алогізму, народи Азії – споглядальності, а народи Європи – раціоналізму. Нині загальноновизнаними стали висновки про залежність рис національного характеру не від природжених біологічних ознак, а від певних географічних, геополітичних та економічних умов. Однак продовжує існувати недовіра до переселенців з інших місць, біженців та емігрантів. Загострення політичної ситуації, пов'язаної з розпадом Радянського Союзу, підсилює негативне ставлення до російськомовного населення, що проживало в республіках Союзу. Їх називали шовіністами, окупантами. Велика Вітчизняна війна наклала свій відбиток на взаємини росіян і німців. Після більш як шістдесят років із дня закінчення війни деякі росіяни продовжують уважати німців фашистами. Формування суверенних держав супроводжувалося гаслами «Естонія – для естонців», «Україна – для українців», «Росія – для росіян» тощо.

Вузьконаціональні інтереси й упереджене ставлення до представників інших етнічних груп можуть викликатися економічними причинами: одержанням найбільш кваліфікованої і більш високооплачуваної роботи, заняттям статусних позицій. Саме тому варто відрізнити соціальне в національному і власне етнічне в системі культури.

Узагальнюючи теоретичний огляд особливостей міжкультурної взаємодії, можна відзначити, що культура визначає не тільки обличчя суспільства, але й його здатність сприймати цінності інших народів. Сьогодні жодна культура не може вижити в ізоляції. Культурна самобутність і культурне співробітництво не суперечать один одному, а є взаємодоповнюючими факторами в загальному процесі розвитку. Культура є тим елементом, що формує в людей почуття приналежності до групи. Члени однієї культурної групи більше розуміють і симпатизують один одному, ніж стороннім. Ці загальні для членів групи почуття відбиваються в різноманітних культурних особливостях.

Культура викликає не тільки солідарність, але й конфлікт усередині груп та між ними. Розглянемо це на прикладі мови – головного елемента культури. З одного боку, можливість спілкування сприяє об'єднанню членів соціальної групи: загальна мова поєднує людей. З іншого боку, загальна мова «виключає» з групи тих, хто не знає цієї мови, і навіть тих, хто розмовляє в трохи іншій манері. У будь-якому суспільстві існують кілька версій мови, так само як і варіацій у жестикуляції, стилях одягу і наборах ціннісних орієнтацій. Усе це призводить відокремлення соціальних груп і може стати причиною групових конфліктів.

Відомий соціолог Н. Смелзер виділяє три види культурних конфліктів: аномію, культурне запізнювання та панування чужої культури.

Термін «*аномія*» (від фр. *anomie* – неорганізованість) як руйнування культурної єдності через відсутність чітких соціальних норм, уперше вжив французький соціолог Е. Дюркгейм ще в 90-ті роки XIX ст., підкреслюючи, що аномія була пов'язана з руйнацією, послабленням або протиріччями в системі соціальних цінностей, норм та соціальних зв'язків. І з тих пір дослідники суспільства неодноразово відзначали, що зростання

злочинності, збільшення кількості розлучень були результатом руйнування культурної єдності, особливо щодо релігійних і сімейних цінностей.

Інший дослідник цієї проблеми – американський учений Р. Мертон уважав, що аномія виникає в разі розриву між існуючими в культурі цілями (цінностями) та схвалюваними засобами їх досягнення (нормами).

На початку ХХ ст. У. Огборн запропонував увести в науковий обіг поняття «*культурного запізнювання*». Цим терміном описуються ситуації, коли зміни матеріальної сфери випереджають можливості нематеріальної культури (звичаї, переконання, філософські системи, закони і форми правління) пристосуватися до них. Результатом цього, як вважає У. Огборн, є постійна невідповідність між матеріальною і нематеріальною культурою, що породжує велику кількість поки що не вирішених соціальних проблем.

Третій вид культурного конфлікту спостерігається в доіндустріальних суспільствах, колонізованих європейськими націями. Згідно з дослідженнями Б. Маліновського, ці суспільства мало інтегровані через наявність великої кількості суперечливих елементів у їх культурі. Вивчаючи суспільства Південної Африки, Б. Маліновський відзначив протиставлення двох культур, що мають різну структуру: місцевої та культури європейських колоніальних держав. Якщо європейські цінності «накладаються» на місцеві африканські, результатом є не інтеграція, а конфліктне змішування двох культур. На думку Б. Маліновського, ця суміш виглядала нестабільною. Він передбачив тривалу боротьбу між двома культурами навіть після того, як колонії здобудуть незалежність.

Отже, моделі культури формуються в ході постійної боротьби між протилежними тенденціями – до об'єднання і роз'єднання.

Для позначення особливого соціального феномену, вираженого в почутті приналежності до спільності, скріпленої спільним минулим і сьогоденням та бажанням загального майбутнього, використовується поняття «*ідентифікація*» – процес і результат самоотожднювання людини з іншою людиною (у нашому випадку – носієм іншої культури). Основою для цього почуття є сформована подібність у способі життя, традиціях, цінностях, світогляді. Складаючись у порівнянні «своїх» і «чужих», воно випробовує вплив від сприйняття себе з боку цього «чужого». При цьому почуття ідентичності може або посилюватися від подібного порівняння, або піддаватися руйнуванню, якщо деякі характеристики «своїх» перестають відповідати сформованим уявленням, а їх поведінка вже не відповідає очікуванням, заснованим на минулому досвіді. В останньому випадку відбувається переосмислення традиційної і пошук нової ідентичності. Результатом може стати або зміцнення власної ідентичності, нерідко в дещо зміненому вигляді, або «приєднання» до іншої, більш «сильної». Утрата ідентичності загрожує втратою психологічної рівноваги, дискомфортом, розпадом цінностей і не може продовжуватися довго.

Суспільні науки пропонують кілька підходів до аналізу соціальних ідентифікацій. Так, когнітивістський підхід (Х. Тажфель, А. А. Леонтьєв) акцентує увагу на потребі людини в поясненні власної поведінки, а для соціопсихологічного підходу найбільш важливим є питання про взаємозв'язок процесів ідентифікації з базовими потребами особистості, такими, як самозбереження, самореалізація, потреба у включеності до групи або дистанціюванні від неї. Ідентифікація з групою чи спільністю, відповідно до психоаналітичної теорії З. Фрейда, співвідноситься з потребою в любові, захисті з боку сильного авторитету, проте в даній концепції недостатньо висвітлюються механізми соціальної ідентифікації, а саме – факт включеності людини в безліч соціальних зв'язків – як прямих, так і опосередкованих.

Інтенсифікація соціального розвитку, значні соціокультурні зміни неминуче сприяють виникненню соціальної маргінальності, що важливо враховувати при дослідженні особливостей міжкультурної комунікації.

Маргінальність (від лат. *margo* – край) – це стан особистості або соціальної групи, спільності, що існує на межі двох різних культур. Поняття маргінальності фіксує відрив від цінностей і норм однієї культури при недостатньому рівні адаптації у системі цінностей і норм іншої.

В особистісному плані маргінальність спричиняє психічне напруження, адже на індивіда впливають відразу дві культурні системи, цінності і норми яких можуть заперечувати одна одну, що може призвести до подвійності особистісної самосвідомості. На думку американського соціолога Р. Парка, маргінальна особистість – продукт природно-культурного процесу, що розширює взаємодії культур. Така людина, за Р. Парком, неминуче стає (порівняно з оточуючим його культурним середовищем) індивідом з ширшим світоглядом, витонченішим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами.

4. Культурний шок і його негативні та позитивні наслідки.

Зустріч двох культур (у момент переміщення носія культури А у культуру Б) не відбувається без наслідків ні для тих, хто спостерігає за поведінкою іноземця, ні для самого іноземця. У свідомості носія культури А відбуваються порівняння своєї культури, свого звичного способу життя з повсякденним поведінням, властивим культурі Б. Це порівняння ніколи не буває вільним від емоційного ставлення людини, тобто від оцінкового сприйняття культури Б. Оцінка нової культури може бути як позитивною, так і негативною.

Індивід почуває себе комфортно в іншому оточенні доти, доки він бачить подібності зі своєю культурою, доки його оточують речі, зрозумілі для нього. Потім, наштовхуючись на новизну, він спочатку виявляється дезорієнтованим, а потім починає усвідомлювати відмінності.

У певних обставинах такий дискомфорт спричиняє своєрідний шок, тобто сильну психічну і фізичну реакцію на надзвичайні подразники. Шок може бути викликаний сильним психічним дискомфортом унаслідок зневаги загальноприйнятими нормами моралі, традиції, закону, ритуалу чи етикету.

У сучасній науці поняття шок одержало популярність завдяки діяльності Римського клубу (неурядової міжнародної організації, створеної в 1968 р. для дослідження та прогнозування глобальних проблем людства), який оприлюднив перші загрозливі прогнози можливих глобальних екологічних катастроф.

Перші спроби пояснити культурний шок були зроблені за допомогою теорій символічного інтераціоналізму та феноменологічної соціології.

Теорія символічного інтераціоналізму (Дж. Г. Мід, Ч. Х Кулі) розглядає соціалізацію як результат міжособистісного спілкування. Так, Ч. Кулі вважав, що особистість формується за допомогою багатьох взаємодій (*інтерацій*) людей і навколишнього середовища. Ідея «дзеркального Я» у Ч. Кулі виходить із розуміння соціального пізнання й одночасно міжіндивідуальних взаємодій. Ми дивимось на уявлення інших про нас самих як у дзеркало і судимо про самих себе за цим відображенням.

У межах феноменологічної соціології Г. Гарфінкель знайшов зв'язок фонових очікувань (уявлень про те, яким повинна бути взаємодія) з «моральними афектами». Його експерименти показали, що при руйнуванні фонових очікувань сфера взаємодії ставала безглуздою, а об'єкти та явища позбавлялися своїх повсякденних функцій.

Поняття «культурний шок» пояснює стан розгубленості особистості або соціальної групи на початковому етапі перебування поза межами своєї культури.

Культурний шок – це форма внутрішнього занепокоєння, пов'язаного з втратою зрозумілих комунікативних знаків і символів.

Пов'язуючи свою знервованість з культурними розбіжностями, відчуваючи страх і відчуження, людина звинувачує те культурне середовище, яке робить його хворим.

Розвиток цієї, на думку відомих соціальних антропологів К. Оберга і Д. Фостера, «*культурної хвороби*» проходить кілька стадій.

Перша стадія пов'язана з наснагою й ейфорією з приводу подорожі за кордон. Індивід, захоплений новими враженнями, дивиться на нову культуру очима туриста. Його знання про обстановку мінімальні, тому що воно придбано зі шкільних підручників і географічних карт. Такий індивід зайнятий пошуком культурної подібності, що допомогло б забезпечити йому безпечне існування на найближче майбутнє.

Друга стадія. У міру того як культурні, соціальні й особистісні розбіжності починають розмивати образ власної безпеки, вони стають все більш помітними. На другій стадії індивід відчуває власне культурний шок, і саме на цій стадії потребує максимальної підтримки з боку представників власної культури, оскільки його перебування у «ворожому» середовищі дуже сильно нагадує одиночний висновок. Тепер він прагне уникнути контактів з тими культурними розбіжностями, які є причиною його психічного розладу (захворювання).

Третя стадія пов'язана з поступовими відкриттями, які робить уже зовсім було зневірений індивід. Дізнаючись більше про місцеві традиції і звичаї, удосконалюючи свої мовні пізнання, здобуваючи друзів серед місцевого населення, він поступово починає краще розуміти внутрішній зміст того, що відбувається, його погляд на чужу культуру все більше позначається емоційним співчуттям. До індивіда повертається почуття гумору, що свідчить про перелом, який відбувся в його свідомості. Такий індивід починає себе відчувати досвідченою людиною в місцевому середовищі.

Завершальна четверта стадія являє собою майже відкриття. Це якісний стрибок, пов'язаний із розумінням місцевої культури. Тепер нібито «оновлений» індивід здобуває здатність справлятися зі своїми стресами, спричиненими культурними розбіжностями. Він здобуває здатність насолоджуватися навколишнім культурним середовищем, одержувати задоволення від перебування в ньому, сприймаючи іншу культуру цілком конструктивно.

Культурний шок – це розумове захворювання, і як це звичайно буває з захворюваннями такого роду, жертва не знає, що хвора. Індивід відчуває власну дратівливість, депресію, нервує від недостатньої уваги до нього.

Зображені феномени трансформації свідомості індивіда, що потрапив у далеке для нього культурне середовище, випробували, випробують і будуть випробувати на собі багато хто із сучасних людей, причому в таких, які часом не зводяться до описаного, ситуаціях. Наприклад, можна випробувати культурний шок, не виїжджаючи за кордон, а знаходячись у власній країні (насамперед у період модернізації суспільства, що в Україні мало місце кілька разів протягом ХХ ст.) або навіть удома під впливом телевізійної передачі.

Одне з пояснень культурного шоку було надано антропологами К. Аренсбергом і А. Нихоффом, які випробували цей феномен на собі. Насамперед, вони відзначають, що культурний шок – це тимчасовий стан, що проходить, як тільки людина зникає до місцевих звичок і манер. Цей стан відповідає початковій стадії перебування за кордоном і пов'язаний із проблемами адаптації і пристосування. Саме завдання пристосування до культурного середовища, яке змінилося, спричиняє стан психологічної і моральної кризи, що здобуває часом хворобливі форми.

Практично всі автори, що займаються цією проблемою, виділяють чотири стадії кризи. Наприклад, М. Сил називає цей процес пристосування акультуризацією, а К. Ситарам і Р. Колделл – адаптацією.

Перший період, згідно з М. Силом, – це «період відкриттів». Він триває близько чотирьох місяців. Другий період – час «самовідчуження». Він продовжується від чотирьох до восьми місяців. Важливий перелом відповідає етапу «інтенсивної участі», що починається на 8-му місяці і закінчується на 20-му. Нарешті, процес «переродження» (асиміляції) починає відбуватися між 20-м і 24-м місяцями, тобто після дворічного перебування за кордоном.

Різні автори підкреслюють різні значення поняття культурний шок. Багато хто розглядає його як переважно негативний досвід, пов'язаний із утратою всього того, що

здається зрозумілим і знайомим в соціальній, психологічній і культурній сферах. Інші говорять про культурний шок як про психічне захворювання людини, «висмикнутої» із власного культурного середовища. Треті вбачають у культурному шоку кризові зміни в поведінці людини та у її ставленні до навколишнього світу.

З медичної точки зору шок – це особливий стан організму, коли на нього діє сильний подразник. Він може бути пов'язаний із сильним і несподіваним ударом, станом депресії, з якого організм може вийти тільки поступово, відновивши свої життєві сили. У випадку з жертвою великої автомобільної аварії слово «шок» і його симптоми здаються цілком зрозумілими. У випадках, пов'язаних із «контузією» під час війни, слово «шок» теж здається зрозумілим, – людина знаходиться в стані «ступору», у неї з голови тече кров, вона може бути несамовитою. Але у випадках міжособистісного, міжкультурного спілкування слово «шок» виглядає, на перший погляд, як перебільшення.

К. Оберг створив свою модель «культурного шоку», розглядаючи його як особливий вірус зі своїми специфічними симптомами. Він говорить про «окупаційну» хворобу багатьох людей, що зненацька потрапили за кордон.

Е. Тоффлер позначає терміном культурний шок (або шок майбутнього) певний розрив у спілкуванні, пов'язаний з нерозумінням навколишньої реальності.

Футурошок характеризується раптовою втратою почуття реальності, уміння орієнтуватися в житті, що спричиняє страх перед близьким майбутнім. Людство може загинути не від того, що вичерпуються земні надра, вийде з-під контролю атомна енергія або загине природа. Люди можуть вимерти через те, що не витримують психологічних навантажень.

Шок майбутнього – не віддалена потенційна загроза, а реальна хвороба, від якої вже потерпає все більша кількість людей. Цей психобіологічний стан можна охарактеризувати медичними та психіатричними термінами. Це – хвороба перемін. Уільям Оберн зі своєю відомою теорією культурного запізнювання показав, як соціальний стрес виникає з нерівної швидкості перемін, що відбуваються в різних секторах суспільства. Концепція шоку майбутнього – та теорія адаптації, що з неї виводиться – ясно передбачає, що повинна існувати рівновага не тільки між швидкістю перемін у різних секторах, а й між швидкістю зміни оточення та обмеженою швидкістю людської реакції. Адже причина шоку майбутнього – розрив між ними, який продовжує збільшуватися.

Перехід індивіда з однієї культурної традиції до іншої спричиняє шок ізоляції та втрати звичного. Людина виявляє захисні здатності (щоб зберегти від руйнування свою психіку), звертаючись до важкої роботи, намагаючись краще вивчити мову та всіляко адаптуватися до нового культурного середовища. Цей «перехідний період» пов'язаний із особистісними кризами та протиріччями. Не розуміючи, що відбувається, людина входить у стан стійкого стресу. Прагнучи спокою і надійності як умови нормальної роботи психіки, вона прагне скоротити своє перебування в чужій країні.

Негативним наслідком культурного шоку може бути неприйняття іншого культурного середовища чи небажання, нездатність його зрозуміти, що веде до прагнення «повернутися» у знайоме середовище власної культури. На індивідуальному рівні це виражається в тому, що людина, яка потрапила, наприклад, за кордон, прагне якнайшвидше повернутися до себе додому. На рівні міжкультурної взаємодії це виражається в тому, що цілі культури чи цивілізації (як наприклад, ісламська) відмовляються визнати цінності інших культур, замикаючись у рамках власної традиції.

У той же час є підстави деякі наслідки культурного шоку оцінювати в позитивному плані. Один з позитивних наслідків пов'язаний з процесом усвідомлення особливого значення в житті людини культурного фактору.

Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими розділяєш загальну культуру, тобі не потрібно обмірковувати свої слова і вчинки, тому що всі ви – і ти, і вони – бачите світ принципово однаково. Але, перебуваючи в чужому суспільстві, ти будеш зазнавати

труднощів, відчуття безпорадності та дезорієнтованості, що можна назвати «культурним шоком».

У західній науці розроблені різні моделі виходу із ситуації культурного шоку. Так, на думку американського антрополога Ф. Бока, існує кілька способів рішення цього конфлікту.

Перший спосіб умовно названий геттоізацією (від гетто). Уникаючи всіляких контактів з чужою культурою, що наносить їй емоційні травми, людина намагається відтворити власне культурне середовище в оточенні одноплемінників, відгороджується від зовнішнього світу. Так, у гуртожитку іноземні арабські студенти оформляють кімнату в національному стилі навіть до переробки м'яких меблів до звичної висоти. Спеціальну кімнату для молитов – домашню мечеть вони встеляють килимами й оформляють відповідно до вимог і норм своєї релігійної культури.

Другий спосіб – асиміляція (протилежна геттоізації). У цьому випадку індивід цілком відмовляється від власної культури і прагне засвоїти необхідний для життя в нових умовах багаж іншої культури. Для цього, наприклад, іноземці часто вдаються до шлюбу, бажаючи цілком асимілюватися в іншій країні і мати дітей, які вже зможуть повністю асимілюватися в нових умовах.

Третій спосіб вирішення культурного конфлікту – проміжний між двома першими. Він виявляється у поєднанні культурного обміну. Цей шлях найскладніший, але він може виявитися максимально продуктивним. Прикладом є творча діяльність В. Набокова, Й. Бродського, які зуміли писати чужою мовою, зберігаючи і розвиваючи традиції російської культури та літератури.

Четвертий спосіб – часткова асиміляція, коли людина сприймає вимоги іншої культури в якійсь одній чи декількох сферах своєї життєдіяльності. Наприклад, на роботі керується нормами іншого культурного середовища, а вдома – нормами своєї традиційної культури. Така практика подолання культурного шоку найбільш поширена. Так, емігранти найчастіше асимілюються частково, розділяючи своє життя мовби на дві частини, зберігаючи свою прихильність до традиційних форм комунікації в колі родини, у суспільстві своїх одноплемінників, у релігійній сфері та відмовляючись від них скрізь, де домінує інше культурне середовище, – на роботі, у громадських місцях тощо. Часткова асиміляція є досить удалим способом подолання культурного шоку. Це свідчить про те, що індивід уміє пристосуватися до різних умов навколишнього середовища, хоча його свідомість містить у собі подвійний ціннісний масштаб, виступаючи формою маргінальної свідомості.

Метою міжкультурної комунікації, таким чином, є *адаптація*, основними характеристиками якої є:

- ✓ зміна форм і прийомів спілкування, яка спрямована на встановлення порозуміння й поваги з боку іншої культури;
- ✓ глибока внутрішня трансформація свідомості людини, що дозволяє вийти за межі вузьких комунікаційних рамок, позначених тією культурою, де вона була вихована, і придбати більш широкий погляд на природу будь-яких комунікаційних рамок і стереотипів (адаптація в цьому значенні – це знаходження більш повної волі, реалізованої в процесі комунікації). Люди, що пережили культурний шок, почувають себе внутрішньо збагаченими, більш пристосованими для міжособистісного спілкування. Вони здобувають особливий досвід, який за глибиною впливу на внутрішній світ людини і за особистісним значенням близький до релігійного досвіду.

Важливими елементами спілкування є довіра, чесність, а також здатність визнати більш високий статус співрозмовника. Розуміння культури іншої людини, повага до цієї культури й адаптація до неї – найважливіші моменти успішного спілкування.

У зв'язку з інтенсифікацією міжкультурного спілкування в усіх сферах життя сучасної людини, уключаючи економіку, політику, повсякденне життя й культуру, виникає проблема трансформації внутрішнього світу людини таким чином, щоб вона не

почувала себе «замкнутою» у шкаралупу власних традицій, мала широкий світогляд, здатність без націоналістичних забобонів і стереотипів сприймати культурні досягнення і традиції інших, несхожих на неї людей.

Досвід розуміння іншої культури приходить, як осяяння і включає усвідомлення тих змін, що відбулися з людиною, здатність зрозуміти міру впливу на себе своєї власної культури, а також оцінити і зрозуміти специфіку поглядів людей, які належать до іншої культури. Новий досвід самопізнання виступає похідною від міри усвідомлення взаємозв'язку між поведінкою людей, їх цінностями, відносинами, поглядами на навколишній світ і культуру.

Досвід міжкультурного розуміння включає такі параметри:

- ✓ особистісні зміни, пов'язані з переходом індивіда з одних культурних умов в інші, несхожі на ті, до яких він звик у себе на батьківщині;
- ✓ розвиток здатності до самопостереження.

Людина випробовує нові форми поведінки. Її поведінка стає більш раціональною, вона краще враховує специфіку кожної унікальної ситуації, краще розуміє і себе, й іншу культуру. Вона стає обізнаним культурним суб'єктом і, як наслідок, починає дійсно розуміти й усвідомлювати, що:

- ✓ кожна культура має свій власний внутрішній контекст і свою логіку;
- ✓ жодна культура не є кращою за іншу;
- ✓ будь-яка культура є прийнятною доти, доки зберігає здатність до функціонування.

Індивід, що пережив культурний шок, учиться диференціювати і легітимізувати різні культурні системи, при цьому він переміщується на зовсім інший рівень сприйняття і розуміння дійсності.

Зрозуміло, що кожна людина є продуктом соціального середовища, тобто тих культурних рамок, що її оточують і в яких вона звикла жити. Кожна культура забезпечує індивіда відчуттям власної ідентичності, своїм розумінням сенсу життя (пов'язаним з тим місцем, яке займає людина в культурі) і віддзеркалюється в поведінці та спілкуванні. Для людського існування необхідні рамки ціннісних орієнтацій, свого роду соціально-психологічні механізми осмислення свого місця у світі. Тільки потрапивши в стан культурного шоку, індивід починає розуміти, наскільки велика залежність людей від власної культури, він стає більш толерантним, оскільки поведінка інших людей, їх цінності та переконання вже не здаються йому неприйнятними.

Розвиток і формування міжкультурної поінформованості відбиває ступінь особистісного пізнання того етноцентризму, що забарвлює відносини людей у ситуаціях міжкультурного спілкування. Осмислення цього факту пов'язане з появою глибшого розуміння власної особистості.

Переживши культурний шок, індивід учиться розуміти, що:

- по-перше, його власна поведінка ґрунтується на системі цінностей, яка багато в чому визначається культурою і тому не є абсолютною;
- по-друге, його почуття теж похідні від ситуації спілкування. Ці почуття можуть упливати на результати спілкування і на продуктивність його особистісних контактів (тому більш оптимальною є поведінка, що не відбиває власних почуттів і внутрішніх мотивів).

Великою мірою поведінка людини мотивується все ж таки почуттями, що дуже тісно пов'язані із цінностями. Коли людина усвідомлює всю глибину зв'язків між цінностями і почуттями, вона краще розуміє і контролює власну поведінку. Пройшовши через стан культурного шоку як через іспит, вона здобуває необхідні навички міжособистісного спілкування.

5. Самосвідомість особистості.

Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності. Самосвідомість є необхідною умовою та управлінським компонентом будь-якої свідомої діяльності людини. Одним із продуктів діяльності самосвідомості є «Я-концепція» особистості, що розглядається як система усвідомлюваних і

неусвідомлюваних уявлень індивіда про себе, у поєднанні з їх емоційною оцінкою та відповідною поведінковою реакцією. «Я-концепція» особистості містить когнітивний («Я-образ»), емоційно-оцінний і поведінковий компоненти.

Людина пізнає себе не лише за допомогою прямих самоспримань. Багато в чому індивід пізнає себе опосередковано, тобто за допомогою інших людей, досить часто представників свого етносу, сприймаючи їх реакції на власну поведінку та особистість. Сприймаючи думки і оцінки оточуючих про себе, індивід правильно чи неправильно пізнає себе, складає різноманітні уявлення про власне «Я», зокрема, й етнічні. Важливим джерелом розвитку таких уявлень виступають думки значущих інших, тобто найбільш авторитетних для індивіда людей.

6. Етнічні та інші уявлення людини про власне «Я».

Уявлення особистості про себе як про представника якої-небудь етнічної групи належать до когнітивної складової «Я-концепції» – «Я-образу».

Етнічне «Я» – це уявлення людини про власну етнічну належність.

Етнічні та інші уявлення людини про власне «Я» можуть бути реальними, ідеальними і дзеркальними.

Реальне «Я» – це уявлення індивіда про те, яким він є в даний момент свого життя.

Ідеальне «Я» – це уявлення людини про те, якою вона прагне стати в майбутньому.

Дзеркальне «Я» – це уявлення індивіда про те, що про нього думають значущі інші.

7. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.

Етнічне «Я» особистості розвивається в результаті її самоідентифікації з певним етносом.

Основними *функціями самосвідомості* виступають:

- забезпечення стійкості та почуття неперервності «Я» індивіда засобами пам'яті. Так з'являються «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє», тобто, уявлення людини про себе в минулому, теперішньому і майбутньому;

- регуляція поведінки особистості (стиль спілкування індивіда з іншими людьми, постановка певних цілей і способів їх досягнення тощо);

- адаптація людини до оточуючого соціального середовища, особливо в умовах стресів, конфліктів, фрустрацій. Самосвідомість значною мірою зумовлює вибір індивідом стратегії адаптації в складних умовах.

Необхідно зауважити, що схожі до описаних вище функції виділяються й для етнічної самосвідомості.

Більшість дослідників виокремлюють етнічну самосвідомість на індивідуальному та груповому рівнях.

Так, групові процеси виникають за тієї умови, що люди, які утворюють певну соціальну спільність (групу), зокрема, й етнос, здійснюють спільні дії та діяльність. У групі (етносі) з'являються спільні для всіх її учасників психічні явища: почуття взаємозв'язку і належності до групи, ідентифікація з групою та почуття «ми». Кожний індивід вважає себе членом етносу. Водночас, етнос як велика група набуває певних соціально-психологічних рис і характерних форм поведінки.

Етнічна самосвідомість на рівні особистості виступає як цілісна система уявлень про себе, що тісно пов'язана із сформованим в індивіда образом власного етносу. Людина може охарактеризувати свою етнічну спільність, її походження, мову, культуру, психологічні риси («національний характер»); а також власне місце в цій етнічній групі та ставлення до неї.

Етнічне «Я» чи етнічний «Я-образ» на особистісному рівні як складова етнічної самосвідомості містить такі *компоненти*:

- уявлення індивіда про те, що він є одним з багатьох інших представників цього етносу;

- уявлення про фізичні та психічні якості, що є спільними для нього та багатьох представників цього етносу;

- уявлення про деякі культурні спільні особливості (національна мова, історія, походження, певні звички, цінності, загальнонаціональні символи тощо);

- почуття спільності та позитивної психічної ідентифікації з цією спільністю, що зумовлює появу емпатії до її членів, почуття спорідненості та спільної долі з ними.

Етнічна самосвідомість на рівні етносу виступає як система загальних уявлень більшості членів етносу про власну етнічну групу, її походження, основні особливості культури і психічного складу, тобто система колективних уявлень про себе.

Етнічне «Я» чи етнічний «Я-образ» на рівні етносу як складова етнічної самосвідомості містить такі компоненти:

- етнопсихологічний – уявлення про власні психологічні риси і способи поведінки;
- антропологічний – уявлення про свої фізичні риси;
- генетичний – уявлення про власне походження.

Джерелами етнічного «Я» чи етнічного «Я-образу» на рівні етносу виступають: свідомість людей-етнофорів, культурні пам'ятки, традиції, звичаї, ритуали та ін.

Етнічне «Я» на рівні етносу з'являється в результаті психічної діяльності багатьох людей, етносів та взаємодії між ними.

Етнічне «Я» на рівні етносу індивідуалізується в особистісних етнічних «Я-образах» водночас не співпадаючи з ними.

У цілому функціями етнічної самосвідомості є:

- структурування відокремлених сприймань рис, якостей і дій свого етносу в цілісну усвідомлену систему;
- самоконтроль з метою збереження етносу і його цілісності;
- самооцінка, що сприяє самовдосконаленню;
- організація самозахисту етносу та його експансії в просторі й часі;
- протиставлення себе іншим етносам з метою попередження експансії тощо.

Лекція 16. Самоконцепція як культурний феномен. Поняття про «підтримку обличчя» у міжкультурному спілкуванні.

Мета вивчення: засвоїти поняття «самоконцепція» в контексті культурного феномену. Вміти пояснювати мету та механізм «підтримки обличчя» у міжкультурному спілкуванні.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Самоконцепція як культурний феномен.
2. Поняття «обличчя» у контексті культури.

Література:

1. Баронин А. С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев : Тандем, 2000. – С. 58-97.
2. Крысько В. Г. Этническая психология / В. Г. Крысько. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – С. 82-122.

Ключові поняття: самоконцепція, соціальна ідентичність, індивід, групове членство, культура, феномен, крос-культурні дослідження, особистість.

Основний зміст

1. Самоконцепція як культурний феномен.

Самоконцепція є сукупністю думок і почуттів індивіда по відношенню до себе як об'єкту. Вони включають соціальну і особистісну ідентичність.

Соціальна ідентичність індивіда – функція його «групових членств», його уявленнь про себе як про члена різних соціальних груп. Особиста ідентичність – функція його індивідуально-особових характеристик, уявлення про себе як індивідові і особистості. Соціальна ідентичність – це частина самоконцепції індивіда, що походить з усвідомлення власного членства в соціальних групах, разом з ціннісним й емоційним значенням, що приписується цьому членству. Соціальна ідентичність ґрунтується на тому, що розділяються члени групи в уявленнях і переконаннях. У. Мак-Гір і його колеги встановили, що етнічність (як групове членство) виникає у свідомості індивідів як частина спонтанної самоконцепції у тому випадку, коли члени етнічної групи різко відрізняються від соціального оточення. Це узгоджується з положенням М. Бревера, що приналежність до певного етносу важливіша для груп меншин, ніж для етнічної більшості.

Групове членство є важливішим для членів колективістських культур, ніж для членів індивідуалістичних культур. У крос-культурних дослідженнях було встановлено, що китайцям, наприклад, властиві більше орієнтовані на групу самоконцепції, ніж американцям. З цього можна зробити висновок, що колективістські культури більше заохочують і виховують соціальну ідентичність, а індивідуалістичні – особистісну. У пізнішому дослідженні М. Бревер з колегами в Гонконзі виявив, що стать домінує над етнічністю в бажаному рівні близькості: діти усіх обстежених етнічних груп бажали більшої близькості з представниками тієї ж статі, ніж з представниками свого етносу, але протилежної статі. У той же час етнічність домінувала, коли оцінювалася подібність з себе: члени усередині групи сприймалися більше схожими, ніж представники тієї ж статі. Ці результати говорять на користь ієрархічності соціальної ідентичності, коли в різних ситуаціях на перше місце виходить різна групова приналежність.

2. Поняття «обличчя» у контексті культури.

Поняття «обличчя» є наявним практично в усіх культурах. «*Обличчя*» – це образ людини, що проектується в ситуацію стосунків, або ідентичність, яка визначається спільно учасниками комунікації. У різних культурах різна міра уявлення про себе проектується в «обличчя», або, іншими словами, допускається і вітається різна міра саморозкриття в публічному прояві.

С. Тинг-Томі належить теорія про зв'язок культури із створенням «обличчя». Згідно з цією теорією, у деяких культурах (індивідуалістичних: Австралії, Німеччині і США) справою особистої честі вважається підтримка відповідності між часткою «я» і публічним самопред'явленням («обличчям»). У інших культурах (колективістських: Китай, Корея, Японія) «я» – поняття, визначуване ситуацією і контекстом стосунків. Так, у китайській культурі «я» визначається через численні перетини соціальних і особистих стосунків цієї людини. У більшості колективістських культур образ «я» формується і підтримується в процесі активної соціальної взаємодії, тоді як в індивідуалістичних культурах «я» – внутрішньопсихічний феномен, досить незалежний від соціального контексту.

«Створення обличчя», за образним виразом У. Гудикунста, – символічний фронт, на якому члени всіх культур б'ються за свій публічний образ, де способи і стилі боротьби за своє «обличчя» можуть сильно варіювати в різних культурах. Наприклад, у культурах, що заохочують прямий стиль взаємодії в повсякденному житті (індивідуалістичні культури: Німеччина, Швеція, США та ін.), прямота у спілкуванні не сприймається як посягання або загроза «обличчю» іншого. У культурах, що заохочують непрямий стиль взаємодії (колективістські культури: Китай, Японія, Корея, В'єтнам та ін.), прямий стиль комунікації сприймається як загрозливий «обличчю» іншого. В індивідуалістичних культурах люди більше піклуються про підтримку свого «обличчя», а в колективістських – про підтримку як власного «обличчя», так і «обличчя» іншої людини. Окрім цього, в індивідуалістичних культурах цінностями є свобода вибору і можливість автономії, а в колективістських культурах – взаємна залежність, взаємні зобов'язання і можливість «бути разом».

Сучасні крос-культурні дослідження особистості перемістилися у сферу аналізу культурних особливостей соціальної та особистісної ідентичності, оскільки спроби створити на новому рівні цілісний концепт чергової «базової» або «модальної» особистості, так само, як і «національного характеру», заздалегідь приречені на провал унаслідок складності й унікальності такого поняття, як людська особистість.

Лекція 17. Соціальна та особиста ідентичність і міжгрупові відносини.

Мета вивчення: засвоїти основні поняття у межах теми, що вивчається. Вміти пояснювати міжгрупові феномени.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття «ідентифікація» та «ідентичність».
2. Теорії соціальної ідентичності.
3. Міжгрупові феномени.

Література:

1. Баронин А. С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев : Тандем, 2000. – С. 58-97.
2. Крысько В. Г. Этническая психология / В. Г. Крысько. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – С. 123-145.

Ключові поняття: ідентифікація, ідентичність, етноцентризм, інгруповий фаворитизм, міжгрупова дискримінація, конформність, нормативна поведінка, стереотипізація, згуртованість.

Основний зміст

1. Поняття «ідентифікація» та «ідентичність».

Соціально-психологічні поняття ідентифікації та ідентичності є дуже важливими, особливо для проблематики досліджень міжгрупових відносин. Ці поняття близькі за значенням, але як наукові терміни вони істотно розрізняються. У найбільш загальному сенсі **ідентифікація** означає уподібнення чого-небудь до чогось. У психології, а також інших соціальних і гуманітарних науках виділяють різні типи ідентифікації. Наприклад, часто визначають ідентифікацію як установлення тотожності якого-небудь невідомого матеріального об'єкта вже відомому об'єкту на підставі збігу будь-яких істотних ознак. Під **особистою ідентифікацією** (самоідентифікацією) зазвичай розуміють результат формування ставлення особистості до самої себе.

Поняття ідентифікації вперше було введено засновником психоаналізу З. Фрейдом, але найбільшого поширення набуло в соціальній психології. Спочатку Фрейд розглядав ідентифікацію як несвідомий процес наслідування, один з механізмів психологічного захисту особистості, а також як один із чинників формування морально-етичної регуляції психіки людини, яка відбувається через привласнення людиною (насамперед, дитиною) зразків і схем поведінки в суспільстві. У соціальній психології ідентифікацію вважають важливою умовою соціалізації, яке забезпечує прийняття людиною соціальних ролей при усвідомленні факту її приналежності до соціальної групи (професійної, вікової, політичної, релігійної, етнічної, расової та ін.).

У сучасній термінології **ідентифікація** – це, швидше за все, явище, яке ми спостерігаємо ніби збоку, констатуємо наявність якогось процесу і його результату. **Ідентичність** – це стан внутрішнього світу людини, суб'єктивне прираховання себе до

якої-небудь соціальної групи (виду, типу, класу). Отже, у найбільш загальному вигляді *ідентичність* – це ототожнення себе з іншими.

2. Теорії соціальної ідентичності.

Автором *теорії соціальної ідентичності* є англійський психолог Генрі Теджфел, який вніс великий внесок у вивчення соціальної психології міжгрупових відносин. Відповідно до його теорії, «Я-концепція» особистості може бути представлена у вигляді системи, яка регулює всі форми соціальної поведінки. Вона складається з двох підсистем: *особистісної ідентичності*, яка відповідає за самовизначення особистості і являє собою сукупність індивідуальних фізичних, інтелектуальних, морально-моральних та інших характеристик людини, і *групової ідентичності*, що відповідає за етнічну, професійну та іншу ідентичність. Перехід від особистісної до групової ідентичності, здійснюється у свідомості людини, відповідає переходу від міжособистісних форм соціальних відносин до міжгрупових і навпаки.

3. Міжгрупові феномени.

У теорії Г. Теджфела також розглянемо чотири пов'язані між собою процеси: 1) соціальна категоризація; 2) соціальна ідентифікація; 3) соціальне порівняння; 4) міжгрупова дискримінація. Ці процеси, що мають когнітивну природу, знаходяться в основі особистісної та соціальної ідентичності. Г. Теджфел уважав, що для позитивної самооцінки людина вибирає або міжгрупові, або міжособистісні форми спілкування в залежності від того, який шлях вона вважає найбільш прийнятним для себе. Саме цим пояснюється опора особистості на соціальну або особистісну ідентичність, які можуть вступати в певні протиріччя в структурі його особистості.

Г. Теджфел у ряді робіт, наприклад у книзі «Соціальна ідентичність і міжгрупові відносини» (1982 р.), на основі створеної ним теорії запропонував модель для опису таких соціально-психологічних понять і явищ, як міжгрупові конфлікти, міжетнічні стереотипи, мовна диференціація, соціальна справедливість, ксенофобія та ін. Роботи Г. Теджфела не тільки одержали широке поширення в наукових колах, а й породили в соціальній психології дискусію про співвідношення особистісної та соціальної ідентичності, яка продовжується і сьогодні.

Традиційне розуміння особистісної ідентичності являє собою набір індивідуальних характеристик, що відрізняють одну людини від інших людей. Соціальну ідентичність часто трактують як результат усвідомлення людиною своєї приналежності до різних соціальних груп, у процесі якого він приймає властиві цим групам характеристики. У результаті на емпіричному і практичному рівнях іноді не вдається зрозуміти, з чим же саме дослідникам доводиться мати справу в кожному конкретному випадку.

На даний час у соціальних і гуманітарних науках термін «ідентичність» використовується дуже широко. Якщо застосовувати мову методології, то в певному сенсі ідентичність – це предмет дослідження, а ідентифікація – пояснювальний принцип, хоча заперечувати інші точки зору також не має сенсу. Особистість одночасно належить багатьом соціальним групам, і даний факт теж має істотне значення для вивчення процесу соціальної ідентифікації. Ідентичність – це не властивість, властиве індивіду спочатку, а якесь відношення людини до самої себе в різноманітному світі, яке формується і розвивається в часі в умовах спілкування або взаємодії з іншими людьми. Багато психологів вважають, що ідентичність властива тільки окремим суб'єктам; приписувати ідентичності групам можна лише в метафоричному сенсі.

Починаючи з 1980-х рр. у ряді соціальних і гуманітарних наук фахівці стали активно використовувати термін «ідентичність» стосовно суб'єктів міжнародних відносин. Мова в такому випадку йшла про «конкуруючих ідентичностей», зокрема християнської, ісламської, західної та східної, євразійської тощо. Однак на практиці подібні «ідентичності» не є якимись стійкими об'єктами, які можна досліджувати емпірично. У результаті вивчаються індивіди, а групова ідентичність виявляється свого

роду абстрактним поняттям, яке можна аналізувати лише в широкому філософському сенсі.

Залежно від того, що виступає підставою для ідентифікації, виділяють різні типи соціальної ідентичності. Зокрема, говорять про професійну, етнічну, регіональну, політичну, гендерну, вікову ідентичність тощо. Ідентичності можуть мінятися, як змінюється значення кожної з них у структурі особистості в залежності від ситуативних і тимчасових факторів (діяльності людини, місця її проживання, зміни світоглядів, освіти, віку та ін.).

Наприклад, активізація або згасання *етнічної ідентичності* можуть бути пов'язані зі зміною ставлення до тієї національної спільноти, до якої належить людина. Етнічна ідентичність частіше складається не стільки в результаті наполегливого «приписування» людині якоїсь національної ознаки іншими людьми (хоча буває і таке), скільки в процесі індивідуального самовизначення, усвідомлення тощо. Так, прізвище людини з явно вираженими етнічними ознаками ще не визначає її ідентичності. Для самовизначення людини як представника тієї чи іншої національності цього недостатньо, хоча в суспільстві з явними етнічними протиріччями таке теж трапляється.

Гендерна ідентичність формується в ранньому дитинстві в процесі біологічного розвитку людини і, мабуть, може мінятися не тільки в силу біологічних, а й соціальних факторів. Так звана *нетрадиційна сексуальна* орієнтація, точніше – сексуальна ідентичність – явище вкрай складне в ціннісно-смысловому плані, тому сьогодні в суспільстві йде жорстока боротьба за визначення умов і норм адекватної гендерної ідентичності. Рішення даної проблеми виходить далеко за межі соціальної психології і вимагає системного аналізу з урахуванням думок величезного числа фахівців – юристів, психіатрів, біологів, культурологів та ін.

Як показують численні дослідження, гендерна, етнічна, вікова та ін. ідентичність є центральними компонентами соціальної ідентичності особистості в цілому. Багатьма авторами доведено, що проблеми соціальної ідентичності, насамперед її гендерного, етнічного та вікового компонентів, можуть призводити до катастрофічних наслідків для нормального розвитку та існування особистості, наприклад, руйнувати розумовий і фізичний стан здоров'я людини з усіма витікаючими звідси глобальними наслідками.

Формування *професійної ідентичності* – це ще одне найважливіше завдання, яке постає перед людиною на певному етапі розвитку її особистості. Тут часто говорять про *професійне самовизначення*. Процес професійного самовизначення не закінчується вибором професії або отриманням професійної освіти в юності. Дуже часто людина змушена вирішувати задачу професійного самовизначення протягом усього свого життя, і залежить це часто не тільки від самої людини, а й від зовнішніх обставин, наприклад від економічних криз, унаслідок яких одні професії виявляються більш затребуваними, а в інших ринок зовсім не відчуває потреби.

Професійне самовизначення і професійна ідентичність виявляються явищами, які залежать від зовнішніх факторів ще й тому, що з розвитком економіки, виробництва, науки і техніки зміст професійної діяльності може істотно змінюватися. З'являються нові професії та сфери діяльності, які здатні більшою мірою залучити людину в порівнянні з тим, чим вона все життя займалася. Тут важливі такі напрямки прикладної психології, як професійна орієнтація і професійне консультування. Психологи, що займаються даними проблемами, зобов'язані допомагати людині в її професійному самовизначенні, а для цього потрібні наукові дослідження та методичні розробки.

Ідентичність – динамічна характеристика особистості, що змінюється протягом усього життя людини. У цьому понятті відбивається якась внутрішня безперервність і постійність самосприйняття особистості. Разом з іншими психологічними характеристиками людини ідентичність забезпечує їй ефективну адаптацію до умов середовища, насамперед соціальної. Ідентичність, як уважав один з розробників цього поняття – американський психолог Ерік Еріксон, забезпечує людині можливість бачити

своє життя в аспекті її безперервності, органічно переплітаючи минуле й майбутнє і включаючи їх у переживання сьогодення, адаптуючись до змін життєвої ситуації.

Отже, у теперішній час міжгрупові відносини соціальними психологами аналізуються найчастіше на основі понять соціальної ідентичності. У цьому випадку знаходять пояснення такі феномени, як *етноцентризм, інгрупповий фаворитизм, міжгрупова дискримінація, конформність, нормативна поведінка, стереотипізація, згуртованість* та ін.

Учені вважають, що багато міжгрупових феноменів виникають у тому випадку, якщо соціальна ідентичність виступає на перший план у структурі «Я-концепції» членів групи. У відповідності з теорією соціальної ідентичності процеси, що протікають в групах, причому як в малих, так і у великих, не отримують пояснення лише на основі процесів міжособистісної взаємодії. Тут обов'язково необхідно враховувати явище соціальної ідентичності, оскільки тільки в цьому випадку міжгрупові явища отримують теоретично логічно вибудоване пояснення. Це визначається, у першу чергу, тим, що вивчення соціальної ідентичності дозволяє пояснити таку найважливішу складову міжгрупової взаємодії, як соціальні стереотипи.

Термін «стереотип» уперше вжив в 1922 р. в роботі «Громадська думка» американський журналіст і письменник Уолтер Ліппман. Під *стереотипом* він розумів конструюються в суспільстві стійкі, але неадекватні образи людей з інших груп. На думку У. Ліппмана, стереотипи являють собою виборчий і вкрай неточний спосіб сприйняття явищ, який обов'язково призводить до надмірного спрощення дійсності й породжує численні забобони.

За визначенням, *соціальний стереотип* – це вкрай стійкий і емоційно забарвлений образ якого-небудь об'єкта, явища або процесу, зокрема будь-якої соціальної групи. Основна властивість стереотипу полягає в тому, що він легко переноситься на всіх членів цієї групи. Отже, соціальні стереотипи – це уявлення людей якої-небудь групи про характеристики і поведінку членів інших соціальних груп.

Створюючи теорію соціальної ідентичності, Г. Теджфел неодноразово говорив про важливу роль *стереотипізації* в процесах формування соціальної ідентичності. Учений уважав, що соціальні стереотипи відіграють у цьому важливу роль. На його думку, стереотипи виконують у міжгрупових відносинах виправдовувальну і пояснювальну функції, а також функцію соціальної диференціації. Згідно Теджфела, стереотипи – це образи соціальних груп, які формуються в масовій свідомості людей, у зв'язку з чим вивчення стереотипів припускає обов'язкове вивчення міжгрупових відносин, а також процесів самовизначення особистостей у якості представників певних соціальних груп. Оскільки соціальні групи різняться за дуже багатьма параметрами, то і вивчати специфіку соціальної ідентичності особистості варто насамперед на основі тих груп, до яких вона реально належить.

У численних дослідженнях міжгрупових відносин було показано, що, наприклад, приналежність до високостатусних груп підсилює соціальну ідентичність людей, а до низькостатусних – робить її нестійкою. Так, почуття приналежності до «великого народу», посилює соціальну ідентичність людини, а її належність до народності, яка себе в історії цивілізації ніяк не виявила, знижує ідентичність.

Те ж спостерігається і по відношенню до численних і нечисленних груп. Належність до численного народу підвищує ідентичність, а до малого за чисельністю народу може знижувати ідентичність. У Росії, правда, зустрічаються парадоксальні явища, які цю закономірність порушують. Наприклад, причетність людини до якої-небудь кавказької нечисленною етнічної групи іноді різко посилює ідентичність її членів. У ряді випадків така сильна ідентичність виражається в бажанні протистояти численній нації, наприклад, виступити проти Росії і росіян тощо, підкреслено демонструючи незалежність і пояснюючи це якимось почуттям національної гордості. Хоча, треба відзначити, що в більшості випадків на це почуття ніхто не зазіхає, оскільки в Росії, згідно з даними

перепису населення 2010 р. проживають представники понад 180 національностей (етнічних груп).

Отже, ідентифікація людини з тієї чи іншої соціальної групи передбачає усвідомлення нею свого статусу, місця в структурі міжгрупових відносин. В основі ідентифікації лежить потреба особи в груповій приналежності, яка забезпечує їй можливість для самореалізації. Ідентифікуючи себе з соціальними групами, які відповідають потребам людини, вона визначає своє місце в соціальній структурі суспільства, часто долаючи проблемні ситуації, які в соціальній психології носять назву **криза соціальної ідентичності**. Такі кризи ставлять людину перед вибором однієї з кількох соціальних ідентифікацій. Вона намагається визначити, чи вважати себе бідною чи багатою, росіянином чи представником іншої етнічної спільності, молодим чи літнім, вільним художником чи тунеядцем, москвичем чи провінціалом тощо.

Ґрунтуючись на теорії соціальної ідентичності, Г. Теджфел увів у соціальну психологію важливе поняття, що отримало велику кількість емпіричних підтверджень. Це так званий **інгруповий фаворитизм**, який проявляється в тенденції всіх без винятку людей психологічно оцінювати нижче членів своєї групи (**in-group**), а на ділі надавати їм більш вигідні умови, ніж людям, які належать до інших групувань (**out-group**). Поняття інгрупові фаворитизму дозволило описати і детально вивчити феномен **інгрупових і аутгрупових стереотипів**.

Отже, інгруповий фаворитизм виявляється в наданні переваг членам власної групи (професійної, земляцької групи, одновірцям, людям однієї національності, що говорять однією мовою тощо). Тут обов'язково виявляється факт соціальної ідентичності, оскільки в іншому випадку інгрупові фаворитизму просто не виникає. На практиці надання переваг членам своєї групи може відбуватися, а найчастіше і реально відбувається на шкоду іншій групі. Єдиний спосіб уникнути інгрупового фаворитизму – розширити межі ідентифікації, домогтися соціальної ідентичності з більшою групою. Проте в реальності в силу міжкультурних (мовних, релігійних, майнових та ін.) відмінностей ця задача буває абсолютно нездійсненна.

Лекція 18. Культура і спілкування. Комунікативна компетентність і засоби її покращення в міжкультурному спілкуванні. Теорії міжгрупової взаємодії.

Мета вивчення: засвоїти засоби покращення комунікативної компетенції у міжкультурному спілкуванні. Вміти пояснювати теорії міжгрупової взаємодії.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Вербальний і невербальний аспекти культури спілкування.
2. Проксемічні засоби спілкування.
3. Ольфакторні засоби спілкування.
4. Хронемічні засоби спілкування.
5. Особистість у міжкультурному спілкуванні.
6. Аспекти міжкультурної комунікації.
7. Принципи спілкування.

Література:

1. Баронин А. С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев : Тандем, 2000. – С. 58-97.
2. Крысько В. Г. Этническая психология / В. Г. Крысько. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – С. 123-145.

Ключові поняття: культура, вербальний аспект, невербальний аспект, спілкування, міжособистісні стосунки, діяльність, професійна сфера, особистість, конгруентність, проксемічні засоби спілкування, ольфакторні засоби спілкування, хронемічні засоби спілкування.

Основний зміст

1. Вербальний і невербальний аспекти культури спілкування.

Культура міжособистісних стосунків завжди існувала як ефективний засіб приборкання та моделювання пристрастей. Відсутність афектації в поведінці була і є ознакою гарного тону в багатьох цивілізованих суспільствах. Уміння контролювати свої емоції та бажання є необхідною умовою суспільного успіху і для сучасної людини, що безпосередньо проявляється в міжособистісному спілкуванні. Однак, якщо у доіндустріальних суспільствах мораль ефективно контролювала поведінку індивіда поза втручанням державних інституцій, то в сучасних високорозвинутих суспільствах і суспільствах перехідного періоду цей соціальний інститут переживає глибоку кризу. Сьогодні домінують: ідеологія індивідуалізму; високий рівень соціального відчуження; прагнення до уніфікації, деперсоналізації культурних цінностей; прагматична мотивація; недооцінювання традиційних моральних ідеалів (добра, порядності, любові, некорисливості, шляхетності тощо). Натомість високий рівень соціальної та міжкультурної мобільності спонукає людей частіше спілкуватися, що вимагає від них засвоєння моральних основ комунікативної культури, спілкування в системі «особистість – особистість». Тому в більшості сучасних концепцій культури міжособистісних стосунків помітне перенесення акцентів з культури «моральних чеснот» на культуру спілкування, морально-етичний зміст якої розкривається у вербальному, невербальному, формально-рольовому, світському, науковому, психологічному та інших аспектах. Культура «тонкого політесу» набуває комунікативного сенсу.

Культура спілкування є фундаментальною складовою сучасної культури міжособистісних стосунків, актуальною в усіх сферах людської діяльності. Якщо здатність до спілкування підносить людину над іншими живими істотами, то володіння культурою спілкування допомагає їй досягти певної кар'єри в діловій, професійній сферах, злагоди в особистому житті, стосунках у родині тощо. Оволодіння культурою спілкування дає змогу уникнути конфліктів, пригніченого стану, удосконалити своє мистецтво комунікативної поведінки, правильно висловлювати власні думки, відстоювати свою позицію, що сприяє суспільному успіху, максимальній реалізації особистості. Різновиди і структура культури спілкування обумовлені різновидами і структурою спілкування – соціальної форми взаємодії між людьми, опосередкованої обміном думками, почуттями, ідеями, переживаннями. Головними його структурами є вербальне спілкування (процес передавання інформації за допомогою мови) і невербальне спілкування (процес передавання інформації з використанням різних немовних знакових систем – жестів, міміки, дотику, погляду, пози тощо).

Вербальне спілкування. Функціонально (залежно від мети) у системі вербального спілкування розрізняють формально-рольове, світське, ділове, інтимно-духовне або афіліативне (грец. *phileo* – любов, дружба) та ін. Фундаментальною основою формально-рольового, світського, наукового, ділового спілкування є **культура вербального спілкування (мовленнєвий етикет)** – система мовних знаків, що спирається на морально-етичні, мовні правила і відображає ставлення до людини як до визнаної цінності.

За формально-рольового і світського спілкування емоційно-ціннісний або психологічний аспект змінено формально-нормативним: люди можуть поважати одне одного як носіїв певних соціальних ролей, але проявляють байдужість до носія комунікативного акту як до особистості з її інтересами, переконаннями, рисами характеру.

До *формально-рольового спілкування* вдаються у повсякденних ситуаціях, формально дотримуючись морально-етичних правил і норм комунікативної культури. Тому таке спілкування називають «контактом масок», оскільки в його процесі використовуються різноманітні маски – стандартні вирази обличчя, форми звертання, висловлювання, жести, звичайна ввічливість, які допомагають людині приховати свій емоційно-психічний стан або ставлення до тих, хто її оточує. Етичний формалізм у міжособистісних стосунках проявляється і за *світського спілкування*, яке вимагає дотримання усталеного кодексу комунікативної поведінки (ввічливості, чемності, прихильності, доброзичливості), а також передбачає можливості для комунікативної імпровізації (використання дотепів, жартів, ораторського мистецтва).

За *ділового спілкування* особливо зважають на психологічні особливості особи, з якою спілкуються, оскільки від цього може залежати успіх справи. Однак психологічно-особистісний чинник у ділових, професійних стосунках є другорядним, оскільки ядром культури спілкування в діловому світі є *бізнес-культура* – сукупність морально-етичних норм, правил ділової етики та етикету, які регулюють бізнес-стосунки в процесі підприємницької чи комерційної діяльності.

В *інтимно-духовному (афіліативному) спілкуванні* переважає емоційно-психологічна взаємодія суб'єктів комунікативного акту, а формально-нормативна складова його може бути зігнорована. Попри те, інтимно-духовне спілкування репрезентує найвищий рівень розвитку гуманістичних тенденцій у комунікативній культурі. Воно відіграє неабияку роль у встановленні позитивного емоційного клімату в мікросоціальних групах (родині, колі друзів, професійному колективі тощо), що сприяє взаєморозумінню його учасників. Ґрунтується воно на засадах *емпатії* (англ. empathy – співпереживання) – проникнення в духовний світ інших людей за допомогою емоційної ідентифікації з ними, співчуття тощо.

Відповідну культуру вербального спілкування (певну морально-етичну базу) має *наукове спілкування*, зміст якого обумовлений дотриманням певних логічних та етичних правил у веденні дискусії, диспуту тощо, поєднує в собі культуру мислення з комунікативною етикою.

Окремим аспектом культури спілкування є культура гумору, яка виконує важливу інтерактивну (лат. Interactio – взаємодія) функцію в спілкуванні, її зміст гармонізує настрої співрозмовників.

Психологічний чинник у спілкуванні обумовлений опосередкованістю його людськими індивідами, які сповідують різні цінності, погляди та ідеї, наділені неоднаковими темпераментами і характерами. Мистецтво спілкування вимагає вміння уникнути конфлікту шляхом пошуку моральних принципів, які нівелюють психологічну несумісність, допомагають учасникам комунікативного процесу зберегти почуття власної гідності. Адже людські взаємини не завжди відповідають високим морально-етичним принципам. Іноді люди ігнорують навіть найпростіші вимоги комунікативної культури, унаслідок чого спілкування набуває ознак антикультури, проявами якої є маніпуляція, інвективна лексика тощо.

Будь-який вимір культури спілкування передбачає стосунки в системі «особистість – особистість». Тому важливою умовою реалізації комунікативної культури є персоналізація стосунків, яка ґрунтується на ставленні до іншої людини як до особистості, передбачає взаємну повагу, толерантність (лат. tolerans – терплячий), людяність. Персоналізація уможливорює протистояння суб'єкт-об'єктивним тенденціям у взаємовідносинах, за яких особистістю, суб'єктом є лише один із учасників комунікативної взаємодії, інший – об'єктом, річчю, яку використовують, якою маніпулюють. Це означає, що система «суб'єкт-об'єктивних» стосунків перебуває поза системою культури спілкування.

Невербальні засоби спілкування. Різноманітні тілесні рухи, що супроводжують мовлення, є звичними для людського організму (позіхання, потягування), однак більшість

із них є культурно обумовленими, що актуалізує значення культури невербального спілкування. Суть її полягає в обережному використанні немовних комунікативних засобів або у використанні їх відповідно до особливостей національної моральної культури.

Кожен народ має власну культуру невербального спілкування, тому одні рухи містять позитивне для нього смислове навантаження, а інші – негативне, або категорично заборонені. У багатьох європейських і східних культурах висококультурною вважають людину, яка уникає зайвої жестикуляції або здатна контролювати свої рухи. Та це мистецтво вдається небагатьом.

Невербальні засоби спілкування поділяють на оптичні, тактильні, ольфакторні (лат. *olfactus* – нюх) та хрономічні (грец. *chronos* – час).

3. Ольфакторні засоби спілкування.

Оптичні засоби невербального спілкування. До них належать кінесика, проксемика, графеміка та ін. Кінесика (грец. *kinesis* – рух) – сукупність форм невербального спілкування, що проявляються безпосередньо в рухах людського тіла і жестах, позі (поставі), міміці, погляді тощо.

Жести (франц. *geste* – рух) – рухи рук, які супроводжують мовлення в процесі комунікативного акту і виражають ставлення людини до співрозмовника, події, можуть свідчити про бажання або психічний стан людини.

Культурно обумовлену жестикуляцію поділяють на:

1) жести-ілюстратори – жести, що супроводжують мовленнєвий процес і позбавлені сенсу поза вербальним контекстом. За їх допомогою співрозмовник підсилює зміст повідомлення;

2) конвенційні жести (лат. *conventio* – домовленість) – символічні жести, які використовують при привітаннях, запрошеннях, прощаннях тощо. Вони корелюють із вербальними повідомленнями і цілком обумовлені особливостями національних культур;

3) модальні жести – жести, які свідчать про емоційно-психічний стан людини, зокрема про почуття невпевненості, сумніву, депресії, відрази, нудьги тощо;

4) ритуальні жести – жести, які супроводжують ритуальні дійства, культові обряди. Їх культивують у різних релігійних практиках, наприклад, жест *адорації* (лат. *adoratio* – обожнення, ушанування) – молитовний жест (піднесення до неба рук), який виражає поклоніння в християнстві. Уважається, що цей жест походить з культури Давнього Єгипту, де він порівнювався із жестом дитини, яка поривається до матері. У багатьох східних культурах жестом адорації є схрещені на грудях руки.

Поза (франц. *poser* – класти, ставити) – довільна або навмисна постава людського тіла, яка може свідчити про емоційно-психічний стан людини, її фізичне здоров'я, манери, налаштованість на співрозмовника.

Поза є найменш підконтрольним людині різновидом невербальної комунікації. Тому спостереження за нею дає вірогідну інформацію про психічний стан людини. На сьогодні відомо до 1000 поз, яких здатне набувати людське тіло. У комунікативних практиках їх групують на: пози відкритості або замкненості; пози домінування або залежності; пози протистояння або доброзичливості. Наприклад, співрозмовник демонструє домінування, коли плескає по спині, кладе руку на плече співрозмовника тощо. Про залежність свідчать тілесна напруженість, утягнуті плечі. Протистояння може виявлятися в таких кінемах (елементах невербальної комунікації), як стиснуті кулаки, руки в боки. Свідченням прихильного ставлення співрозмовника є відкриті, вільні рухи.

Нерідко поза, якої набуває людина, обумовлена національними особливостями моральної культури народу, до якого вона належить. Майже всі європейці набувають пози «нога на ногу», та якщо вони так поводитимуться, наприклад, у Таїланді, то місцеві мешканці почуватимуться приниженими, ображеними, бо вважають ногу «нечистою», неприємною частиною тіла. Нічого дивного для американців немає в тому, що студент

сидить перед викладачем так, як йому зручно, однак у багатьох африканських та азійських країнах таку поведінку вважають непристойною, свідченням зневаги.

Найпоширеніші жести і пози та їх значення:

- якщо людина, розслабившись (закинувши ногу на ногу), сидить у кріслі, це означає, що вона почувається господарем становища. Якщо співрозмовник сидить скраю крісла, поклавши руки на коліна, це є свідченням його невпевненості в собі, схильності до покори;

- якщо людина впирається однією рукою в стіну, а іншу тримає на стегні, то вона намагається керувати, як і тоді, коли тримає «руки в боки»;

- людина, яка почувається зверхньо, закладає руки за спину, охоплюючи зап'ястки. Та якщо пальці за спиною міцно стиснуті, це означає, що вона прагне приховати хвилювання. Звідси, мабуть, походить вислів «взяти себе в руки»;

- переплетені пальці рук означають невпевненість або внутрішній конфлікт, занепокоєння. Стиснуті пальці є жестом недовіри та підозри;

- закладання рук за голову є ознакою того, що співрозмовник почувається зверхньо. Цей жест, як і витягнутий уперед вказівний палець, особливо дратує людей;

- простягнуті до співрозмовника долоні вказують на доброзичливе до нього ставлення, відвертість, правдивість, бажання встановити з ним контакт. Повернена донизу долоня може викликати в співрозмовника негативну реакцію, оскільки нагадує жест керівника, який роздає вказівки;

- якщо ваш партнер розстібнув або зняв піджак, це свідчить про встановлення доброзичливих стосунків;

- положення рук «хатинкою» (купол) означає самовпевненість, егоїстичність, гордовитість, самовдоволення. Такий жест зазвичай використовують керівники, менеджери, бухгалтери, юристи, тобто особи, які дають розпорядження або поради підлеглим. Жінки частіше використовують цей жест пальцями донизу (перекинута «хатинка»). Можна помітити його, коли людина більше слухає, ніж говорить;

- складені навхрест руки на грудях свідчать про незгоду зі співрозмовником. Така поза супроводжується особливою напруженістю (випрямлена спина, витягнута шия). Це означає, що людина має негативне ставлення або особисто до співрозмовника, або до його слів і займає захисну позицію. Якщо співрозмовник, схрестивши руки на грудях, міцно тримає себе за спину, це сигналізує, що він ледве стримує злість. Подібний жест поширений під час гострої полеміки;

- людина, яка під час розмови торкається обличчя, певної його частини, невпевнена в собі або каже неправду, невідверта людина, або якщо вона підозрює у брехливості співрозмовника, несвідомо намагається закрити очі, вуха чи уста. Про невідвертість свідчать швидке торкання кінчика носа, ямочки під носом. Спеціалісти стверджують, коли людина бреше, у неї збуджуються нервові клітини носа, повік та шиї. Тому деякі чоловіки, будучи невідвертими в словах, потягують комірець сорочки, жінки – торкаються нижньої повіки;

- про неправдивість сигналізують тертя повіки, чола, скронь, підборіддя, пощипування мочки вуха. Під час розмови цей жест може означати і те, що співрозмовнику набридло слухати або що він хвилюється;

- якщо під час ділових переговорів людина кладе до рота олівець, дужку від окулярів, це означає, що вона перебуває в стані сильного пригнічення, потребує підтримки, схвалення. Як стверджують психологи, цей жест виражає несвідоме прагнення невпевненої в собі людини повернутися в дитинство і, як немовля, опинитися під материнським захистом.

Доповнює цю картину інтерпретація жестів і постав американським фахівцем з паблік релейшнз (громадських зв'язків) Джоном Нестарою:

- якщо ваш співрозмовник пальцями відбиває ритм, це може означати, що він нервує, нудьгує або проявляє нетерплячку;

- якщо ваш співрозмовник пожимає плечима, то йому нецікаво з вами спілкуватися;
- напружені руки можуть означати, що людина перебуває в стані відчаю або розпачу;
- якщо ваш співрозмовник стискає кулаки, то він налаштований агресивно, намагається контролювати свою лють;
- розслаблені й повернуті долонями догори руки, які співрозмовник тримає перед собою, означають, що він здивований або перебуває в скрутному становищі;
- розстібання піджака свідчить, що ваш співрозмовник готовий до активних дій;
- схрещені на грудях руки вказують на виклик, захисну реакцію або осуд;
- швидка хода, підняте підборіддя, вільне звисання рук означають, що людина почувається впевнено і рішуче;
- людина, яка ледве пересуває ноги, руки тримає в кишенях, а голову – опущеною донизу, або перебуває в депресії, або дуже засмучена;
- долоня, що лежить на щоці, означає зацікавленість;
- співрозмовник, який ударяє себе по підборіддю, або про щось здогадався, або чимось стурбований;
- торкання або потирання носа означає, що людина про щось розмірковує;
- співрозмовник, який нахилив голову вбік, або іронічно налаштований, або жартує;
- погляд поверх оправу окулярів свідчить, що співрозмовник вимагає наведення фактів;
- людина, яка енергійно ходить по кабінету, нервується або чимось стурбована;
- якщо співрозмовник пощипує перенісся, можливо, він стомився;
- людина, яка сидить скраю стільця, на щось очікує або виявляє зацікавленість;
- людина, яка сидить у позі «нога на ногу» і злегка хитає ногою, ймовірно, нудьгує;
- характерний жест указівним пальцем свідчить, що співрозмовник хоче підкреслити свою думку;
- людина, закинувши ноги на стіл, намагається привернути до себе увагу або проявляє невихованість;
- співрозмовник, відкинувшись на спинку крісла і тримаючи руки зі схрещеними пальцями на потилиці, намагається справити враження або розслабитися;
- прикривання рукою вуст свідчить, що співрозмовник не зовсім відвертий;
- людина, яка заклала руки за спину і міцно тримається за зап'ястки, замкнена або напружена.

Деякі з цих кінем в інших культурних середовищах тлумачаться інакше. Наприклад, за спостереженнями вітчизняних дослідників, пощипування перенісся свідчить про глибоку зосередженість людини під час напруженого міркування. Такий стан можуть супроводжувати потирання підборіддя, зіщулювання ока (співрозмовник ніби вдивляється вдалечінь, намагаючись знайти відповідь на своє питання). Піднесена до обличчя рука, оперте на долоню підборіддя, вигнутий вказівний палець уздовж щоки свідчать про критичне сприйняття почутих аргументів. А жест «схрещені на грудях руки» не завжди має негативну семантику, іноді він означає спокій і впевненість.

До проявів кінестичних засобів невербального спілкування насамперед належать *міміка* (грец. *Mimikos* – наслідуваний) – виразна рухомість м'язів обличчя, яка може виявляти почуття або настрої людини, та хода, яка безпосередньо пов'язана із поставою. Те, як людина рухається, свідчить про її психологічний або фізичний стан і вказує на вік, стать. Чинниками, що підкреслюють особливості людської ходи, є довжина кроку, темп, швидкість, супроводжувальні рухи руками, нахил тулуба і голови тощо. Випрямлена верхня частина тулуба свідчить про гордовитість та зарозумілість, легка, пружиниста хода – про гарний гумор людини. Важка, пригнічена хода зазвичай притаманна людям, які відчують сильну лють або страждання. Цілеспрямована людина крокує широко, розмашисто; стримана, дисциплінована – збивається на дрібні кроки.

Міміка демонструє всі зміни виразу обличчя під час спілкування, які можуть означати сум, радість, задоволення, страх, презирство тощо. За твердженням учених, у виразах обличчя задаються 55 компонентів, поєднання яких здатне передати до 20 000 значень. Усвідомлений контроль за виразами обличчя допомагає людині підсилювати зміст повідомлення, приховувати або стримувати свої емоції. Узгоджена зі словами, або конгруентна, міміка є майже непомітною.

Конгруентність (лат. *Congruentia* – відповідність) – відповідність невербальних засобів вираження вербальним повідомленням.

Зміст деяких мімічних сигналів залежить від культурних традицій, тому їх неможливо інтерпретувати однозначно. Наприклад, поширеною формою мімічної комунікації в усіх культурах є усмішка (посмішка) як вираження різноманітних емоційно-психологічних станів людини – задоволення, радості, симпатій, погорди, презирства, іронії, розгубленості, невпевненості. Так, німці краще, ніж американці, здатні виражати почуття відрази, однак їм невласливе мімічне зображення суму і люті.

Важливим елементом оптичної невербальної комунікації є **окулістика** (лат. *oculus* – око) – культура погляду як джерела інформації про людину. Погляд виражає різноманітні почуття («Очі – дзеркало душі»), а також є важливим засобом впливу.

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет (1883- 1955) уподібнював людське око до театру з акторами. У попередній культурі є багато відомостей про магічні особливості людського погляду. З історії відомо чимало випадків прояву його надзвичайної сили. Наприклад, на початку ХХ ст. в Італійській імператорській опері Парижа користувався неабияким успіхом співак Массоль, який мав похмурий і важкий погляд. Під час виконання арії «Прокляття» з опери Фромантала Галеві він суворо глянув на стелю, після чого помер декоратор, який лагодив декорації. Іншого разу він затримав погляд на капельмейстері, після чого тому стало погано і за кілька днів він помер. Третій трагічний випадок стався з іноземним купцем, який зайняв ложу, де ніхто не повинен був сидіти. Массоль не знав, що у ложі є люди, і дивився саме туди. Наступного дня після опери купець помер, а Массоль назавжди залишив сцену.

Часто візуальний контакт ототожнюють з дотиком, який значно звужує психологічну дистанцію між людьми.

Прямий, самовпевнений погляд може також свідчити про погрозу або прагнення домінувати. Тривалий погляд на співрозмовника може виражати інтерес або закоханість.

Психологи стверджують, що людина здатна нормально сприймати погляд іншої людини не більше трьох секунд. Тому в багатьох культурах заборонено тривалий час дивитися співрозмовнику в очі, бо це може викликати в нього тривогу або роздратування. Ділова культура спілкування також вимагає незначної затримки погляду на очах співрозмовника в ключові моменти бесіди (демонструє чесність намірів). Під час ділового, професійного спілкування бажано спрямовувати свій погляд на трикутник, вершиною якого є уявна точка посередині чола, основою – зона перенісся. Відведення очей убік, уникнення візуального контакту представниками американської, західноєвропейської культур інтерпретується як невідвертість або знервованість співрозмовника. Однак у багатьох азійських країнах погляд прямо в очі керівнику символізує зневагу до нього.

Загально визнана культура погляду передбачає недопустимість: розглядання людини, з якою доводиться перебувати у вузькому або переповненому людьми просторі; «бігання» очима вздовж фігури співрозмовника, який стоїть на відстані витягнутої руки; зосередження погляду на вустах співрозмовника; розглядання співрозмовника зі взуття тощо.

До елементів кінестики також належать фізіогноміка, одяг і його стиль, прикраси, зачіска, косметика, аксесуари. Манера одягатися може свідчити про професію, матеріальний добробут, психічний стан людини, її ставлення до інших. Одяг може бути обумовлений національною культурою, соціальним статусом людини або певною подією в її житті. У доіндустріальну епоху головним елементом культури одягу був національний

костюм, в індустріальну та постіндустріальну – зовнішній вигляд людини, манера одягатися поступово втратили зв'язок з національною традицією, в основному підпорядковуються віянням моди.

Мода (франц. mode, від лат. modus – норма, правило, міра) – різновид стандартизації поведінки людини в суспільстві, що виникає під впливом смаків, захоплень, художньої творчості, професійної діяльності тощо.

Мода пронизує всі сфери суспільного життя. Щодо одягу розрізняють професійно-ділову, повсякденну та високу моду. Сучасна повсякденна культура одягу досить демократична, схильна до нівелювання в зовнішньому вигляді людей соціальних, національних і тендерних розбіжностей, нерідко поєднує різні стилі й тенденції, авангардні й консервативні елементи. Важливими ознаками є дотримання певних правил у використанні одягу, що надає їй відносно сталого характеру. Так, невід'ємними елементами ділової культури одягу є "dress-code", принцип елегантності та ін. У світському житті збереглися традиції високої моди, особливо серед представників елітарних кіл.

До кінестичних засобів невербального спілкування належать національні традиції дарування квітів, подарунків, особливості національних застільних етикетів. Вони також містять інформацію про норми, яких дотримуються в певному культурному середовищі. Так, на Сході, в епоху середньовіччя сформувалася певна наука про квіткове мистецтво із відповідними табу-селям, або квітковий етикет, за допомогою якого люди виражали свої почуття, ставлення до інших. Квітова символіка обумовлена національними традиціями, тому одна і та сама квітка в різних країнах може мати різну семантику. Наприклад, у багатьох західноєвропейських країнах гвоздики, лілії та хризантеми символізують жалобу, їх приносять лише на похорони, на кладовище (за винятком червоних гвоздик, символіка яких має ідеологічне наповнення). У Японії хризантема є символом країни (зображення її є на прапорі, монетах, вища нагорода – орден Хризантеми), а також довголіття.

У давній Персії жовта троянда символізувала фальш, зраду, підступність, біла – таємницю, довіру. У Давній Греції троянду вважали символом любові, розкоші, весни, невинності, чистоти стосунків між закоханими.

Особливу глибину почуттів, душевну чистоту, незайманість символізували для них червоні троянди. Білими трояндами вони прикрашали двері, будинок нареченої. У Даньому Римі троянди вважали символом смерті, їх приносили на похорони.

Відповідно до вітчизняних традицій квітового етикету квіти дарують до дня народження близьких (родичів, друзів) з урахуванням їхніх смаків.

Перед урученням букета краще зняти з нього обгортку. Квіти підносять лівою рукою, щоб права рука була вільною для привітання. Їх кількість у букеті має бути непарною. Юнак або чоловік у будинок дівчини (нареченої) має принести два різні букети: один – для її матері, а інший – для дочки. Спочатку вручають квіти матері. Особа, яка отримала квіти в подарунок, подякувавши, ставить їх у вазу в кімнаті, де відбувається святкування (прийом).

2. Проксемічні засоби спілкування.

Проксемічні (лат. proxi-mus – розташований близько) засоби спілкування, які вказують на культурні розбіжності у використанні простору, є також важливим джерелом одержання оптичної інформації. Загалом розрізняють такі просторові зони комунікації: інтимна дистанція, яку практикують зазвичай досить близькі люди (0-45 см); особиста дистанція – відстань, якої людина постійно тримається при спілкуванні (45- 120 см); соціальна дистанція – відстань між людьми при формально-рольовому та світському спілкуванні (120-400 см); публічна дистанція – відстань між людьми під час різних публічних заходів (400-750 см).

Особливу проблему в міжкультурних контактах становлять особиста та соціальна дистанції, оскільки в різних культурах існують свої правила проксеміки. Так, мешканці Сходу, зазвичай спілкуються на доволі близькій відстані (представники контактної

культури), американці чи європейці досить негативно сприймають утручання іншої людини у свою особисту зону. Кожна людина має право сама вирішувати, на якій відстані їй спілкуватися, кого допускати у свою особисту зону. Як свідчать дослідження, чим сильніше людині заважає чиясь близька присутність, тим більше в неї виробляється гормонів боротьби.

Тактильні засоби спілкування або такесика. Це невербальна комунікація, пов'язана з тактильною системою відчуття (потискування рук, поцілунки, погладжування, поплескування, обійми). Усі людські дотики поділяють на професійні, ритуальні, дружні та любовні.

Тактильна культура також залежить від національних, етнічних традицій тих чи інших країн. Культури, у яких поширена тактильна поведінка, називають контактними, а ті, у яких дотики майже відсутні або заборонені, є **дистантними**. До контактних культур належать латиноамериканські, східні та південноєвропейські культури, представники яких при спілкуванні активно практикують дотики.

Мешканці Північної Америки, Азії, Північної Європи представляють неконтактну культуру. Наприклад, в азійських країнах заборонено торкатися голови співрозмовника, це вважається образою.

Не менш важливим чинником, який впливає на тактильну культуру, є тендерна мораль. Так, у деяких культурах заборонено дотики між чоловіками і дозволено – між жінками. Інші культури забороняють жінкам торкатися чоловіків, однак чоловіки такого права не позбавлені. У Німеччині, Сполучених Штатах Америки чоловіки набагато менше торкаються один до одного, ніж в Італії. До того ж, італійські чоловіки торкаються один одного частіше, ніж італійки.

У європейській тактильній культурі часто використовуються поцілунки. Однак це не властиво японській, китайській та багатьом іншим комунікативним культурам Азії. За смисловим навантаженням розрізняють любовний, етикетний (відповідно до правил поведінки), ритуальний (цілування ікон, святинь) поцілунки. Історично поцілунок був символом поваги, побажання людині здоров'я, який у ритуальному і в етикетному сенсах супроводжувався відповідним вербальним привітанням. В Україні, наприклад, якщо дитина хотіла поцілувати батька або когось зі старших родичів у руку, вона брала його руку у свої і цілувала зверху. Дотепер у багатьох слов'янських народів мати, щоб заспокоїти дитину, цілує її в пошкоджене місце. У Росії XVI - XVII ст. етикетний поцілунок був обов'язковим при зустрічі послів, а поцілунок царської руки вимагав російський придворний етикет.

3. Ольфакторні засоби спілкування.

До ольфакторних засобів спілкування належать запахи (тіла, косметики, страв тощо), які використовують у комунікаціях.

Запахи мають досить велике значення в міжособистісному спілкуванні, оскільки впливають на загальне враження про людину («Будь-яке почуття починається з нюху» (Ж.-Ж. Руссо)). Культурні розбіжності в ольфакториці, сенсоричності можуть спричинити серйозний крос-культурний конфлікт. Адже аромат, до якого звикли представники однієї культури, може бути абсолютно неприйнятним для інших. Відомо, наприклад, що в американських будинках узвичаївся запах яєць, який в азійців викликає міцну відразу.

Неприємний запах може відштовхувати сильніше, ніж слово. Тому ольфакторика є досить важливим невербальним елементом спілкування. З огляду на її вимоги, наприклад, при виборі парфумів потрібно враховувати особливості своєї індивідуальності, статі й віку; ніколи не змішувати аромати, оскільки можна отримати зворотний ефект; ідучи на ділову зустріч, краще утриматися від використання різких парфумів.

4. Хронемічні засоби спілкування.

За цим критерієм розрізняють **монохронні** (ґрунтуються на відповідальному ставленні до часу) і **поліхронні** (ґрунтуються на довільному ставленні до часу) культури.

Хронеміка (користування часом) є досить важливим елементом невербальної комунікації, зокрема в міжнародних відносинах. Вона несе інформацію про специфіку розуміння часу представниками конкретного народу. Монохронним культурам (Німеччина, Велика Британія, північноєвропейські країни) притаманна *лінійна система часу* – в один і той самий час люди займаються лише однією справою, послідовно переходячи до наступних. Для їх представників час є однією з форм організації людської діяльності, реалізації принципу поваги до колеги і партнера (пунктуальність). Особливе значення це має в індустріальних і постіндустріальних суспільствах. Поліхронній культурі (Арабські Емірати, Індія, Латинська Америка та ін.) притаманне гнучке ставлення до часу, цінування передусім міжособистісних стосунків: спілкування з людиною важливіше, ніж час. Їх представники в один і той самий час можуть займатися відразу кількома справами; розпорядок дня, пунктуальність для них не мають особливого значення.

5. Особистість у міжкультурному спілкуванні.

Паравербальні засоби спілкування. До цієї категорії належать звукові сигнали, які супроводжують усне мовлення, що надає вербальним повідомленням додаткового значення.

Основними елементами паравербальної комунікації є інтонація, швидкість, гучність і режим мовлення, артикуляція (лат. *articulo* – розчленовую), висота голосу. Пожвавлена манера і швидкий темп мовлення свідчать про імпульсивність, упевненість у своїх силах; спокійна, повільна манера мовлення – про незворушність і розсудливість людини. Помітні коливання в мовленні є ознаками нерівноваженості, невпевненості, здатності швидко збуджуватися; гучна манера спілкування – знак відкритості, схильності до самовдоволення, хвалькуватості; тихий голос є свідченням стриманості, скромності або фізичної слабкості.

Уважається, що фальцет (італ. *falsetto*, від *falso* – неправильний, помилковий) притаманний людям, у яких мовленнєвий процес пов'язаний з інтелектом; грудний голос – надто емоційним; високий пронизливий – схвильованим, боязким. Емоційність мовлення підвищується через нестачу аргументів. Ритмічне мовлення означає сильне почуття, урівноваженість, гарний настрій; циклічна – усвідомлення того, що відбувається, напруження волі, дисципліну, педантичність; незграбно-уривчаста є свідченням розсудливості, логічності мислення; чітка і зрозуміла – внутрішньої дисциплінованості, упевненості в правильності сказаного; плутана, розпливчаста – поступливості, невпевненості, слабкості волі. Змінювати зміст повідомлення здатні культурні відмінності в акустичних засобах спілкування, особливо в просодії (грец. *prosoidika* – наголос) – сукупності таких характеристик мовлення, як гучність, висота тону, інтенсивність тощо. Наприклад, в одній американській фірмі працівники – вихідці із Таїланду – категорично відмовлялися співпрацювати з американськими колегами. Згодом регіональний директор американської фірми з'ясував причину: таїландці розмовляють тихо і є досить стриманими; гучна, емоційна манера мовлення означає для них божевілля. Для гучномовних американців важливо не те, слухають їх чи ні, а демонстрація власної компетентності, відкритості. Британці, наприклад, розмовляють відносно тихо і спрямовують своє мовлення на співрозмовника, у якому вони зацікавлені. Представникам романської мовної групи (французам, італійцям та ін.) притаманна висока швидкість мовлення, а фіні розмовляють повільно, переривчасто.

Загалом культура спілкування є своєрідним чинником стандартизації міжособистісних стосунків, опосередкованим вербальними, невербальними, паравербальними і психологічними аспектами. Основою всіх різновидів спілкування, етикетів є культура вербального спілкування (мовленнєвий етикет), яка реалізується у світській, пошуковій, діловій та інших сферах. Певною мірою така класифікація різновидів культури спілкування є умовною, оскільки спілкування може відбутися на перетині різних комунікативних практик, у бізнесі ділова культура спілкування часто передається зі

світським етикетом, а під час неформальної дружньої розмови можна перейти до обговорення науково-професійних питань тощо.

На сьогодні динамізується спілкування людей, які належать до різних національних та лінгвокультурних спільнот. Це потребує вміння досконало висловлюватися й уважно чути, розуміти специфічні змісти, які виражають та інтерпретують учасники міжкультурної комунікації.

6. Аспекти міжкультурної комунікації.

Глобалізаційні процеси змінюють не тільки політику й економіку, а й характер людського спілкування, яке набуває нових форм і розв'язує нові завдання. Поширення міжнародних контактів і вивчення іноземних мов зумовлюють інтерес до міжкультурної комунікації як наукової і практичної галузі, що нині переживає динамічний розвиток у всьому світі. Водночас постає потреба у визначенні сутності міжкультурної комунікації, формулюванні її базових принципів, аспектів вивчення.

Ключовою ознакою міжкультурної комунікації є її інтердисциплінарність, що зумовлює необхідність звернення до багатьох суміжних галузей, основні серед яких мовознавство, культурологія і соціальна психологія. Інтердисциплінарність міжкультурної комунікації забезпечує ефективність її практичного застосування в широких сферах: від вивчення іноземних мов до дипломатичної діяльності та різноманітних міжнародних обмінів, кінцевою метою яких завжди є досягнення взаєморозуміння і налагодження контактів між людьми, які належать до різних національних і культурних спільнот.

Одним із найважливіших складників життя людини є комунікація. У широкому сенсі це поняття охоплює значно більше, ніж просто обмін інформацією між людьми. До неї належать канали засобів передачі та одержання інформації, де задіяні машини, прилади, штучний інтелект, комп'ютерні мережі і програми, культурні знаки, космічні реалії тощо.

У вузькому сенсі комунікація – основний спосіб людського спілкування, найактивніша форма людської життєдіяльності.

Комунікація (лат. communicatio – робити спільним) – модус існування явищ мови (поряд із мовою та мовленням); спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів із метою передавання та одержання інформації.

Спілкування і комунікація в сенсі модусу мовного існування є синонімічними (тотожними) поняттями. Якщо комунікацію розглядати в широкому розумінні – як обмін інформацією будь-якими засобами спільної системи символів і кодів, то вербальне і невербальне спілкування буде одним зі складників комунікації. Попри постійні зміни в суспільстві, природі незмінною залишається сутність людського спілкування: це обмін думками, інформацією і досягнення взаємного порозуміння, гармонії стосунків у всіх сферах і на всіх рівнях буття людини. Однак форми, засоби і методи людської комунікації постійно змінюються.

Зі зростанням глобалізаційних змін, поширенням міжнародних контактів, інтернаціоналізацією суспільства загалом змінився і характер спілкування. Налагодження ділових і дружніх контактів із представниками інших держав передбачає володіння іноземними мовами. Однак цього мало, оскільки серйозною перешкодою в спілкуванні з іноземцями є незнання їхніх етнічних і культурних особливостей. У широкому розумінні культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, у вузькому – рівнем духовного життя людей.

Культура (лат. culture – догляд, освіта) – 1) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людською спільнотою, які характеризують певний рівень розвитку суспільства; 2) інтерпретаційна модель світу людини, соціалізованої в певних умовах; 3) цілісний історичний феномен, локальна цивілізація, яка виникла на ґрунті територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної та психологічної спільності.

Культурні моделі поведінки людині прищеплюють штучно, у процесі виховання в певному соціальному середовищі. Вона починає діяти, оцінювати дійсність хоч і по-

своєму, але загалом у межах «записаної» в підсвідомості культурної програми, яка об'єднує спільноту. Комунікація є найважливішою частиною такої програми, яка настільки глибоко проникає в повсякденне життя, що людина не помічає, як сама дотримується «запрограмованих» норм і правил спілкування, поведінки. Однак їх порушення призводить до непорозуміння, подиву, культурного шоку. Способи уникнення непорозуміння на культурному ґрунті в спілкуванні з іноземцями досліджує міжкультурна комунікація.

Міжкультурна комунікація – наука, що вивчає особливості вербального та невербального спілкування людей, що належать до різних національних та лінгвокультурних спільнот.

Об'єктом міжкультурної комунікації є спілкування представників різних національних і лінгвокультурних спільнот, а предметом – прийняті в національних спільнотах мовні стереотипи і норми поведінки, спілкування, певні «культурні сценарії» різних дій, усталені моделі сприйняття та оцінювання предметів і явищ, соціально унормовані звички, традиції, ритуали, дозволи, заборони тощо.

Серед усіх можливих засобів комунікації, які створило людство, основною є мова, для якої комунікативна функція визначальна. Тому в центрі уваги міжкультурної комунікації також завжди перебуває мова, у якій віддзеркалюються ключові особливості людської особистості та всієї національно-культурної спільноти.

Знання мови іншого народу – суттєвий складник міжкультурної комунікації і найперший крок до налагодження успішного спілкування між представниками різних націй і культур. Нетактовне для певної культури звертання до людини через незнання мовних особливостей може унеможливити спілкування ще до його початку. Необізнаність у системі метафоричних і символічних значень призводить до різнобою тлумачень та мовних порівнянь, на які так багаті мовні картини світу. Помилкове вживання міжмовних омонімів спричинює непорозуміння, комічні ситуації, а іноді, навіть, конфлікти.

Однак знання мови і володіння нею не тотожні. Володіння мовою, тобто здатність вільно говорити і розуміти, мислити за допомогою мови, є природним явищем, універсальною властивістю, до якої змалку привчається людина і більшою мірою робить це автоматично, на межі свідомого і підсвідомого. Знання мови – це вже цілком усвідомлене сприйняття мови як скарбниці певних знань про людину і світ, які закарбовані в лексиці, фразеології, граматиці, інших способах мовного вираження. Усвідомлене і глибоке знання про мову або мови з'являється найчастіше в процесі порівняння. «Хто не знає чужих мов, – писав Й.-В. Гете, – не має уявлення і про свою». Знання мов у цьому сенсі слугує першоджерелом знань про національно-культурні особливості різних народів, формує міжкультурну компетентність, без чого неможливе досягнення взаємної поваги і розуміння.

Завданням міжкультурної комунікації є формування міжкультурної компетентності, необхідних знань про різні народи та культури з метою уникнення міжетнічних і міжкультурних конфліктів та встановлення комфортних умов спілкування в різних сферах та життєвих ситуаціях.

Залежно від безпосереднього предмета вивчення виокремлюють певні аспекти міжкультурної комунікації, основними серед яких є культурологічний, лінгвістичний, етичний, соціально-комунікативний, психологічний, професійно-прикладний. Культурологічний аспект є ключовим у міжкультурній комунікації. Культура охоплює весь спектр людських надбань в історичному розвитку цивілізації – від фольклорно-міфологічних уявлень і національних звичаїв до витворів мистецтва і взагалі особливостей життя різних народів. У міжкультурній комунікації першорядну роль відіграє контактування – «спілкування», діалог або полілог – культур.

Діалог культур – взаємодія культур у процесі міжкультурної комунікації, оволодіння іноземними мовами тощо, яка забезпечує взаємозбагачення лінгвокультурних спільнот, що контактують.

З погляду міжкультурної комунікації, культура – це насамперед успадковані та усталені норми соціальної практики людей, які належать до певних національних чи етнічних спільнот. Особливості такої соціокультурної діяльності зберігаються у колективній пам'яті («ментальній програмі»), прищеплюються змалку, матеріалізуються і пізнаються через системи культурних кодів.

Усвідомлення себе як учасника міжкультурної комунікації і творчий досвід міжкультурної взаємодії є позитивними передумовами, що налаштовують комунікантів на ефективне спілкування. Співрозмовники, яким відомо, що вступають у контакти з представником чужої культури, ураховують цю обставину під час виборів комунікативних засобів, і це полегшує їхню взаємодію. Так, носії мови, що мають досвід міжкультурного спілкування, намагаються говорити чіткіше, поволі уникають використання ідіом, специфічних слів і висловів, сленгу і різних синтаксичних конструкцій.

Комунікація в суспільстві здійснюється за певними законами, у межах віками відпрацьованих моделей, усталених форм. Зв'язки мислення і мовлення втілюються, передусім, у процесах породження і сприйняття мовлення, які, у свою чергу, відбуваються за певними мисленнево-мовленневими законами і правилами.

Спілкування людей – складний процес взаємодії особистостей у конкретному часовому й просторовому вимірі. Будь-які стосунки людей з використанням мови мають багато спільних ознак, що дозволяє стверджувати про спілкування як універсальну категорію.

Комунікація – найважливіший «механізм» формування індивіда як соціалізованої особистості, пов'язаної з конкретним етносом, його культурою, історією, психологією тощо, тобто специфікою світосприйняття, світобачення.

Комунікація, загалом, сформувала людину як вид *Homo sapiens* (мисляча людина), виділила її зі світу тварин, «прив'язавши» засобами референції (лат. повідомляю), тобто виділення, позначення всього того, що її оточує, саме до «цього світу», зорієнтувала в ньому, сприяла розвитку розуму як одного з найважливіших центрів сприйняття та осмислення світу.

Комунікація є засобом корекції соціального вияву індивіда або групи.

Комунікація забезпечує існування соціальної пам'яті, зберігання й передавання інформації між генераціями і в межах однієї генерації.

Комунікація сприяє синхронізації життя суспільства в часі та просторі.

Отже, охоплюючи перцептивну, інтерактивну і комунікативну складові, комунікація постає найважливішим чинником соціальної організації суспільства, неунікною складовою щоденного життя кожної людини.

Знання комунікативних законів та вміння використовувати їх, а якщо необхідно – протистояти їм – важлива складова комунікативної компетенції кожної освіченої людини.

Важливим у процесі формування вправної комунікації є володіння основами таких наук: риторики, красномовства, ораторського мистецтва, психолінгвістики, акмеології, логіки і, зрештою, частково філософії.

7. Принципи спілкування.

Дотримання основних принципів спілкування і буде ключем до вправного (ефективного) спілкування.

Принципи спілкування:

1. Принцип доступності (короткі, зрозумілі речення тощо).
2. Принцип емоційності.
3. Принцип толерантності.
4. Діалогічність (зближення оратора із аудиторією).
5. Використання вербальних, невербальних засобів спілкування.
6. Принцип акцентування.
7. Організації дискусій.
8. Імпровізаційність.

9. Використання гумору.

10. Компетентність.

Як висновок, управна комунікація є основою успіху мовної особистості в соціумі.

Культура завжди пов'язана з певним живим її носієм – конкретним соціально-історичним суб'єктом, під яким звичайно розуміють ту чи іншу соціальну спільноту, соціальну групу, народ тощо. Однак провідна роль тут належить людині як діяльній істоті і соціальному продукту, що дозволяє виділити в якості визначального елемента культури культуру особистості.

Особистість є і творінням культури, і її творцем. Освоюючи світ культури, людина творить себе як особистість, і саме через своє особистісне начало спробається збагачувати цей світ культури. Через діяльне освоєння культури формуються основні сутнісні сили людини: воля, почуття, розум, віра, духовні орієнтації, світогляд. А відтак культурне розмаїття українського суспільства спонукає кожного індивіда до конструктивної взаємодії, до формування в собі позитивного ставлення до представників інших народностей, до розвитку знань про культури, що його оточують. Одним із головних завдань сучасної освіти є виховання особистості, котра здатна пізнавати й творити культуру шляхом діалогічного спілкування, що вимагає від усіх учасників педагогічного процесу високого рівня комунікативної культури, комунікативної компетентності, розвинутих навичок спілкування. Вона можлива за умови правильно організованого міжкультурного діалогу, який має важливу розвивальну роль для сучасного суспільства та освіти людини, оскільки здатен перетворити людину в представника іншої культури, що надає їй можливість розуміння співрозмовника.

Діалог в ідеї культури – це діалог різних думок або уявлень, це завжди діалог різних культур. Справжній міжкультурний діалог дозволяє виявити спільні ціннісні установки, світоглядні позиції, традиції. Для різних культур такими є більшість з тих, що лежать в основі ідей культури світу: ідея єдності людства, повага прав та життя кожної людини, свобода, терпимість, справедливість, солідарність, турбота про навколишнє середовище. Це дозволяє сприяти збільшенню простору справедливості й зменшенню нерівності, а також утвердженню ідеалів взаєморозуміння, терпимості й солідарності між усіма цивілізаціями, народами та культурами.

Семінарське заняття 5 (2 години)
Міжкультурна комунікація як вид спілкування

Мета – засвоїти особливості міжкультурної комунікації як особливого виду спілкування, теорії та компоненти міжкультурного спілкування.

Питання для підготовки:

1. Виникнення та розвиток міжкультурної комунікації. Становлення міжкультурної комунікації в Європі. Утвердження міжкультурної комунікації в Україні та слов'янських країнах.
2. Теорії міжкультурного спілкування Е. Холла, К. Клакхона – Ф. Стрідбека, Сепіра – Уорфа.
3. Інтерпретація мовленнєвої поведінки Л. Самовара і Р. Портера.
4. Корпус Миру та проблеми кросс-культурної комунікації.
5. Міжкультурна комунікація та постулати П. Грайса.
6. Парадокси міжкультурного спілкування.
7. Характер когніції й когнітивна гнучкість.
8. Абстрагування й фільтрація інформації. Спрощення й асоціювання. Комбінування, реорганізація інформації, акцентування. Фонові знання й інтерпретація.
9. Параметри змісту інформації.
10. Розуміння як мета міжкультурної комунікації.
11. Розуміння й ефективність спілкування. Динамічна природа розуміння. Інтерпретативність розуміння. Механізми рівнів утворення й інтерпретації повідомлення.
12. Подібності й відмінності модальних мовних особистостей.
13. Взаємодія лінгвокультур як основа міжкультурної комунікації.
14. Зіткнення культурних проявів як шлях до усвідомлення національно-специфічних особливостей.
15. Комунікативна функція культури. Теорія «айсберга». Тришарова сутність культури.
16. Фактори, що визначають національно-культурну мовну специфіку.

Творчі завдання:

1. Проведіть дослідження за допомогою методики «Оцінка толерантності/інтолерантності етнічних установок респондента» (Дж. Беррі). Оформіть звіт.
2. Проведіть дослідження за допомогою методики «Оцінка мігрантофобії» (Дж. Беррі). Оформіть звіт.

Питання для дискусії:

1. Як прислів'я різних народів впливають на сприйняття інших культур?
2. Які існують труднощі міжкультурної комунікації?
3. У яких етносів можна спостерігати когнітивну гнучкість?

Питання для самоконтролю:

1. Що таке стрес акультурації?
2. Які функції має культура?
3. Що таке Корпус Миру?

Література

Основна

1. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерения / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко // Этническая психология. Хрестоматия. – СПб. : Речь, 2003. – С. 175-181.

2. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Р. Брас Пол // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 225-235.
3. Винер Б. Е. Формы этничности, бывает ли у этноса сущность и что сторонники академика Бромлея могут взять у новых теорий / Б. Е. Винер // Журнал социологии и социальной психологии. – 2005. – Том VIII. – № 2. – С. 142-164.
4. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000. – С. 174-212.
5. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации / Т. Г. Грушевицкая. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
6. Донцов А. И. Язык как фактор этнической идентичности / А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко, Ж. Т. Уталиева // Вопросы психологии. – 1997. – №4. – С.75-86.
7. Лебедева Н. М. «Синдром навязанной этничности» и способы его преодоления / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / Под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С.104-115.
8. Лебедева Н. М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 48-58.
9. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2007. – 386 с.
10. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. – СПб. : Питер, 2004. – С. 108-120.
11. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – С.40-63.
12. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
13. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – С.202-235.
14. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М. : «Изд-во АСТ»: «Транзиткнига», 2004. – С. 15-68.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – С. 308-333.

Додаткова

1. Маховская О. И. Пути социализации детей российских эмигрантов во Франции сквозь призму «историй жизни» / О. И. Маховская, М. Бургос // Психологический журнал. – 2001. – Том 22. – № 4. – С. 60-69.
2. Попова И. П. Эволюция понятия маргинальности в истории социологии / И. П. Попова // Маргинальность в современной России: общие тенденции, региональная специфика. – М. : МОНФ, 2000. – С. 7-45.

Семінарське заняття 6 (2 години)

Етнічний світ людини

Мета – засвоїти особливості етнічної ідентичності особистості.

Питання для підготовки:

1. Психологічна структура нації (етнічної спільноти).
2. Типологія етнічних спільнот.
3. Психологія етнічної спільноти.
4. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот.
5. Поняття етнічної свідомості та етнічної самосвідомості.
6. Етнічна ідентичність особистості. Етапи становлення етнічної ідентичності.

7. Трансформація етнічної ідентичності та її типи.
8. Вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності.
9. Етнічна ідентичність у контексті акультурації.
10. Маргінальна етнічна ідентичність.
11. Стратегії підтримки етнічної ідентичності.
12. Етнічні процеси, що супроводжують міграцію.
13. Етапи міграційного процесу.
14. Культурний шок: ознаки, стадії, фактори і наслідки. Зворотний культурний шок. Шляхи подолання культурного шоку.
15. Психологічна допомога мігрантам.

Творчі завдання:

1. Складіть перелік вправ для психологічної роботи з мігрантами.
2. Розробіть мультимедійну презентацію на тему: «Основні методи психодіагностики етнопсихологічних проявів особистості».
3. Розробіть план дослідження процесу адаптації мігрантів. План має включати: опис проблеми, теоретичне обґрунтування, вибірку, методи й методики дослідження, передбачувані способи обробки даних.
4. Проведіть дослідження за допомогою методики «Типи етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатова, С.В. Рижова). Оформіть звіт.
5. Проведіть дослідження за допомогою методики «Шкала експрес-оцінки почуттів, пов'язаних з етнічною приналежністю» (Н. М. Лебедева). Оформіть звіт.
6. Напишіть есе на тему: «Шкала «Ми-Вони»: бінарна опозиція або континуум?»

Питання для дискусії:

1. Які позитивні та негативні наслідки процесу маргіналізації?
2. Які основні джерела самоідентифікації?
3. Як співвідносяться поняття етнічна самосвідомість і етнічна ідентичність?
4. Як впливає соціальний контекст на формування етнічної ідентичності?
5. Які особливості розгляду проблеми маргінальності в американській, європейській та вітчизняній науці?
6. Які фактори впливають на процес адаптації до нового культурного середовища?
7. Які стратегії адаптації маргінальних людей?
8. Які можливості відкритого соціального середовища (мікрорайону, міста і т.п.) у формуванні національної самосвідомості?

Питання для самоконтролю:

1. Які основні ознаки етнічної спільноти?
2. Що таке національна самосвідомість?
3. Що таке соціальна (етнічна) ідентичність?
4. Які основні компоненти етнічної ідентичності?
5. Які основні етапи становлення етнічної ідентичності (за Ж. Піаже)?
6. Які основні ознаки особистості маргінальної людини?
7. Які основні фази еволюції «маргінальної людини»?
8. Які основні виміри процесу маргіналізації?
9. Які етапи процесу адаптації візитерів виділив Г. Тріандіс?

Література

Основна

1. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Р. Брас Пол // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 225-235.

2. Винер Б. Е. Формы этничности, бывает ли у этноса сущность и что сторонники академика Бромлея могут взять у новых теорий / Б. Е. Винер // Журнал социологии и социальной психологии. – 2005. – Том VIII. – № 2. – С. 142-164.
3. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000. – С. 174-212.
4. Донцов А. И. Язык как фактор этнической идентичности / А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко, Ж. Т. Уталиева // Вопросы психологии. – 1997. – №4. – С.75-86.
5. Лебедева Н. М. «Синдром навязанной этничности» и способы его преодоления / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / Под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С.104-115.
6. Лебедева Н. М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 48-58.
7. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2007. – 386 с.
8. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. – СПб. : Питер, 2004. – С. 108-120.
9. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – С.40-63.
10. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
11. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – С.202-235.
12. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М. : «Изд-во АСТ»: «Транзиткнига», 2004. – С. 15-68.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – С. 308-333.

Додаткова

1. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко // Этническая психология. Хрестоматия. – СПб. : Речь, 2003. – С. 175-181.
2. Маховская О. И. Пути социализации детей российских эмигрантов во Франции сквозь призму «историй жизни» / О. И. Маховская, М. Бургос // Психологический журнал. – 2001. – Том 22. – № 4. – С. 60-69.
3. Попова И. П. Эволюция понятия маргинальности в истории социологии / И. П. Попова // Маргинальность в современной России: общие тенденции, региональная специфика. – М. : МОНФ, 2000. – С. 7-45.

Тема V. Психологія етнічних міграцій та акультурація

Лекція 19. Психологія етнічних міграцій та акультурація

Мета вивчення: засвоїти особливості психологічних проблем етнічних міграцій, вміти пояснювати феномени, що з'являються в процесі взаємодії культур.

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття про етнічні міграції.
2. Гіпотеза «культурного шоку».
3. Поняття про культурну дистанцію.
4. Модель культурного наочіння.
5. Стрес акультурації, стратегії акультурації (Д. Беррі).
6. Наслідки міжкультурних контактів.

Література:

1. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномену акультурації / О. Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»: зб. наук. праць. – Херсон : Гельветика, 2016. – Вип. 3, том 1. – С. 111-117.
2. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 334 с.

Ключові поняття: *етнос, міграція, психологія міграцій, «культурний шок», культура, спілкування, адаптація, експеримент, тренінг, акультурація, асиміляція, інтеграція, культурна ідентичність, дискримінація.*

Основний зміст

1. Поняття про етнічні міграції.

Під *етнічними міграціями* розуміються випадки масових переміщень, коли представники того чи іншого етносу (етнокультурної групи) добровільно або вимушено покидають територію місця формування етносу (або його тривалого проживання) і переселяються в інше географічне місце або культурний простір. Етнічні міграції, з'явившись в людській історії, створили нову ситуацію, яка в психологічному плані вимагає від людини (і людства в цілому) розуміння як іншого погляду на світ, відбитого в інших етнічних культурах, так і етнічних основ власного існування.

Психологічні проблеми етнічних міграцій найбільш яскраво розкриваються в наступних етапах або щаблях міграційного процесу:

- а) причини і мотиви міграції та еміграції;
- б) адаптація мігрантів до іншого етнокультурного середовища;
- в) адаптація мігрантів до іншого природного (географічного) середовища;
- г) трансформація етнічної ідентичності в різних поколіннях мігрантів.

Найбільш теоретично й емпірично розробленою темою в психології міграцій є проблема психологічної адаптації мігрантів до іншого етнокультурного середовища. Початково теоретичний розвиток вона отримала в дослідженнях, присвячених так званому «культурному шоку» – явища, що вивчається на стику крос-культурної психології і психіатрії.

2. Гіпотеза «культурного шоку».

Культурний шок – це шок від нового. Гіпотеза культурного шоку заснована на тому, що досвід нової культури є неприємливою або шокованою частиною того, що він несподіваний, а частиною того, що він може призвести до негативної оцінки власної

культури. Кожна культура має безліч символів соціального оточення як вербальних, так і невербальних (жестів, міміки) способів спілкування, за допомогою яких ми орієнтуємося і діємо в ситуаціях повсякденного життя, наш душевний світ залежить від цих сигналів, багато з яких ми навіть не усвідомлюємо. Коли вся ця незрима система вільної орієнтації у світі раптово стає неадекватною в умовах нової культури, людина відчуває глибоке нервово-потрясіння.

Величезне число досліджень з міграції та психічного здоров'я можна звести до двох глобальних висновків:

1. Зазвичай серед мігрантів більше психічних захворювань, ніж серед корінних жителів. Є ряд винятків із цього правила, але в цілому результати численних досліджень підтверджують цей висновок.

2. Існують важливі відмінності між групами мігрантів як відносно ступеня, так і щодо типу психічних розладів, якими вони страждають. Наприклад, в Австралії англіїці мають більш високий рівень алкоголізму (порівняно з корінним населенням), у той час, як вихідці із заходу Індії в Англії мають високу частоту випадків захворювання шизофренією. А. Фарнхем і С. Бохнер роблять висновок, що існують загальні універсальні, специфічні субкультурні та індивідуальні чинники, які, діючи разом, продукують або перешкоджають психічних захворювань у середовищі переселенців. У крос-культурній психології існує ряд концепцій чи теорій, так званих традиційних і сучасних, які намагаються пояснити зв'язок між міграцією і психічним здоров'ям.

3. Поняття про культурну дистанцію.

У руслі робіт, присвячених дослідженню «культурного шоку», також виникло припущення, що одним з найбільш істотних факторів, що впливають на адаптацію до іншої культури, є культурні відмінності між культурою країни і виходу культурою країни поселення мігрантів. Дослідники психологічної адаптації прийняли концепцію культурної дистанції для аналізу кількості дистресів, випробовуваних іноземними студентами. Англійський психолог В. Бабікер припустив, що ступінь самотності в новій культурі і супутніх йому дистресів була функцією культурної дистанції між культурою країни і виходу з культури країни, у якій навчалися іноземні студенти. Їм була створена шкала для вимірювання індексу культурної дистанції (CDI), з допомогою якої дається пряма, об'єктивна оцінка невідповідності між двома культурами, яке може і не супроводжуватися суб'єктивним сприйняттям цих відмінностей. Установлено, що приїжджі з країн з більш «далекої» культури відчували великі труднощі у сфері формального спілкування, близьких відносин і у встановленні контакту. Згідно з моделлю культурного навчання, автори прийшли до висновку, що ці труднощі впливають в основному з відсутності в закордонних студентів відповідних соціальних навичок, за допомогою яких долаються труднощі специфічних соціальних ситуацій.

4. Модель культурного навчання.

Останнім часом багато дослідників віддають перевагу теорії тренінгу соціальних навичок, яка розглядає «переміщення» в іншу культуру як ситуацію, у якій колишні навички соціальної взаємодії безсилі. У такій ситуації людина має потребу в оволодінні подібними навичками нової культури, у чому їй може допомогти спеціально організований тренінг.

Багато дослідників указують на зв'язок між адаптацією до культури і особистісним зростанням. Було висловлено припущення, що люди, які відчувають себе комфортно більше, ніж в одній культурі, інтелектуально й емоційно більше задоволені життям, ніж монокультурні індивіди. Крім того, багатьма експериментами підтверджується, що діти, переміщені в насичене, складне й мінливе середовище, згодом краще виконують цілий ряд інтелектуальних і когнітивних завдань, ніж діти, які виростили в одноманітному і сенсорно обмеженому середовищі. Вивчення дітей-білінгвів показало, що вони значно краще, ніж мономовні діти, виконують різні когнітивні завдання. Існує припущення про зв'язок між етноцентризмом і одномовністю. Також уважається, що досвідчені і вправні в культурних

контактах особистості мають у своєму арсеналі більший ранг можливостей подолання життєвих проблем, тобто це сприяє підвищенню адаптивних можливостей індивіда. З цього С. Бохнер робить висновок, що індивіди, які оволоділи навичками багатьох культур, є представниками людства в майбутньому, оскільки завдяки зростанню кількості крос-культурних контактів світ продовжує «стискатися».

На основі моделі «культурного навчання», було запропоновано п'ять типів програм крос-культурної орієнтації:

- 1) тренінг самосвідомості, у якому особа пізнає культурні підстави власної поведінки;
- 2) когнітивний тренінг, у якому людям дається інформація про іншу культуру;
- 3) тренінг атрибуції, який учить давати характеристики ситуацій, що пояснює соціальну поведінку з точки зору іншої культури;
- 4) поведінковий тренінг;
- 5) навчання практичним навичкам.

5. Стрес акультурації, стратегії акультурації (Д. Беррі).

Акультурація – феномен, який з'являється тоді, коли групи індивідів з різних культур вступають в безпосередній і тривалий контакт, наслідками якого є зміни елементів оригінальної культури однієї або обох груп. З початку 1990-х років більш бажаною і адекватною моделлю вивчення психологічної адаптації мігрантів (порівняно з пануючою в 70-80-х роках. ХХ ст. моделлю «культурного шоку») вважається так званий «стрес акультурації». Дана модель описує ситуацію, коли люди, адаптуючись в іншій культурі, не можуть з легкістю змінити свій поведінковий репертуар, і у них з'являється серйозний конфлікт у процесі акультурації. Переваги цієї моделі: а) зв'язок з психологічними моделями стресу; б) термін «шок» передбачає негативний досвід, а в стресі доступні й інші психологічні процеси (оцінка проблеми та стратегії подолання стресу); в) джерела виникнення проблем лежать не в культурі, а в міжкультурній взаємодії (у процесі акультурації).

6. Наслідки міжкультурних контактів.

Згідно з теорією акультурації, розробленої Дж. Беррі, цей процес пов'язаний з двома основними проблемами: підтримка культури (якою мірою визнається важливість збереження культурної ідентичності) і участь у міжкультурних контактах (якою мірою варто включатися в іншу культуру чи залишатися серед «своїх»). Залежно від комбінації відповідей на ці два найважливіших питання виділяють чотири основні стратегії акультурації: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція.

Асиміляція – варіант акультурації, при якому емігрант повністю ідентифікується з новою культурою і заперечує культуру етнічної меншини, до якого належить. **Сепарація** означає, що представники етнічної меншини заперечують культуру більшості і зберігають свої етнічні особливості. Якщо мігрант не ідентифікує себе з культурою етнічної більшості, ні з культурою етнічної меншини, то результатом є етнокультурна маргіналізація. Це може бути наслідком відсутності можливості (або інтересу) підтримання культурної ідентичності (часто з вимушених або нав'язаних культурних втрат) і відсутності бажання встановлення відносин із суспільством (через відкидання домінуючої культури або дискримінації). Інтеграція характеризується ідентифікацією як із старою, так і з новою культурами.

У більш ранніх дослідженнях уважалось, що найкращий варіант культурної адаптації – асиміляція з домінуючою культурою. У відповідності із сучасним поглядом на дану проблему більш реальним і більш успішним для етнічних меншин є **бікультуралізм**, що досягається в процесі інтеграції. При цьому збереження етнічної ідентичності, довгий час розглядається як дисфункціональний, насправді може грати позитивну роль у зменшенні культурного шоку для добровільних мігрантів і підтримки позитивної самоідентифікації. Передбачається, що недомінантні групи і їх члени вільні у виборі стратегії акультурації, але це не завжди так. Маргіналізація рідко є результатом вільного вибору індивідів, частіше вони стають маргіналами в результаті спроб насильницької

асиміляції («давить прес») у поєднанні з насильницьким відторгненням (сегрегацією). Тільки інтеграція може бути добровільно обраною та успішною стратегією акультурації в групах етнічних меншин, коли основні установки домінуючої групи по відношенню до культурних відмінностей – відкритість і прийняття. Для досягнення інтеграції потрібне взаємне пристосування, що включає в себе прийняття обома групами права для всіх етнічних груп жити як культурно різні народи. Ця стратегія вимагає від домінуючої групи адаптації до основних цінностей домінуючого суспільства, а домінуюче більшість повинна бути готова адаптувати свої соціальні інститути до потреб усіх етнічних груп мультикультурного суспільства. Вибори стратегій акультурації, як і встановлення на них, можуть широко варіювати.

У сучасній літературі з акультурації проводиться поділ між соціокультурною та психологічною адаптацією як кінцевими результатами довготривалої акультурації. На даний час уведено третій варіант адаптації – економічна адаптація. Вона характеризується наявністю або відсутністю роботи, задоволеністю нею, рівнем професійних досягнень і добробуту в новій культурі. Психологічна адаптація (визначається психологічною задоволеністю і хорошим фізіологічним самопочуттям) та соціокультурна адаптація (те, як індивіди долають труднощі повсякденного життя в новому культурному контексті) емпірично взаємопов'язані (коефіцієнт кореляції 0,4-0,5). Аналіз факторів, що впливають на адаптацію, виявив їх взаємну додатковість: хороша психологічна адаптація залежить від особистісних змінних, подій життя та соціальної підтримки, а хороша соціокультурна адаптація залежить від знання культури, ступеню включеності в контакти і міжгрупових установок. Обидва аспекти адаптації зазвичай залежать від успішної переконаності у перевагах стратегії інтеграції та мінімальної культурної дистанції.

Кінцевий результат акультурації – досягнута довгострокова адаптація, яка характеризується відносно стабільними змінами в індивідуальній або груповій свідомості у відповідь на вимоги середовища. Адаптація може і не призвести до взаємної відповідності індивідів і середовища, вона може включати в себе не тільки пристосування, але й опір і спроби змінити своє середовище або змінитися взаємно. У цьому сенсі адаптація – не обов'язково позитивний результат; у сучасних підходах використовується біполярний зміст поняття адаптації: вона може бути вкрай різноманітна і являє собою певний континуум від позитивних до негативних значень: від ситуації, у якій індивіди справляються зі своїм новим життям дуже успішно, до тієї, у якій вони не здатні вписатися в нове суспільство.

Лекція 20. Мультикультуралізм. Етнічна ідентичність та толерантність.

Мета вивчення: засвоїти проблеми мультикультуралізму та етнічної ідентичності. Вміти пояснювати техніку «культурний асимілятор».

Навчальний час: 1 год.

Обладнання: схеми-таблиці, інтерактивні прилади.

План лекції:

1. Поняття «мультикультуралізм».
2. Поняття «культурний асимілятор».

Література:

1. Дрожжина С. В. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. В. Дрожжина // «Політичний менеджмент» / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2008. – № 3. – С. 96-106.
2. Губенко О. В. Проблема геополітичного вибору України і соціально-психологічні особливості мультикультурного синтезу як чинника соціально-історичного розвитку / О. В. Губенко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина

Української держави. Збірник наукових праць / За заг. ред. члена-кореспондента АПН України М. М. Слюсаревського. – К. : Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – 2008. – Випуск 7.

3. Миронов В. В. Мультикультуралізм. Філософія / Под общ. ред. В. В. Миронова. – М. : «Инфра-М», 2005.

Ключові поняття: *мультикультуралізм, толерантність, ідентичність, культурний расизм, імміграція, культурний асимілятор.*

Основний зміст

1. Поняття «мультикультуралізм».

Мультикультуралізм – явище суспільного життя, яке полягає в співіснуванні в рамках одного суспільства багатьох культур. Також цим словом називають філософський світогляд і філософську теорію, які стверджують, що наявність у суспільстві багатьох культур – це природний стан суспільного життя і до нього треба ставитись відповідно. З точки зору мультикультуралізму крайністю і відхиленням від норми є намагання утвердити в суспільному житті одну єдину «загальноприйнятну» культуру, що часто буває в суспільствах тоталітарного типу.

Сьогоднішній інтерес до проблем мультикультуралізму та толерантності пов'язаний з тим, що культурні відмінності в суспільствах, організованих в національні держави, не тільки не зникають або згладжуються, але, навпаки, мають явну тенденцію до наростання. Одна з найбільш вагомих причин цього – масова імміграція, що стала в кінці ХХ ст. для країн Заходу центральною соціальною проблемою. У результаті масової післявоєнної імміграції, перш за все з країн третього світу, у Сполучених Штатах і в Західній Кореї все більшою мірою формуються поліетнічні та мультикультурні суспільства. Впливовий британський теоретик мультикультуралізму Бікхем Парекх вважає, що мультикультуралізм – це нормативна реакція на мультикультурність суспільства, культурне розмаїття, у більшій чи меншій мірі характеризує поки західний, а згодом і весь інший світ.

Мультикультуралізм як модель співіснування групових культурних ідентичностей став відповіддю на виклики зростаючих етіофобій, культурного расизму і «некерованої різноманітності», і тому, зазначає І. С. Семененко, «як у комунальній квартирі, у ній чітко проявляються і придбання, і витрати комунального гуртожитку» .

Сьогодні поняття «мультикультуралізм» активно використовується, коли мова заходить про проблеми масової імміграції з країн бідного Півдня і соціально невлаштованості різного роду меншин, про роз'єднаність і відсутність солідарності в сучасному західному суспільстві, про кризу моделі національної держави, без цього поняття складно уявити собі обговорення державної освітньої політики і проблем прав людини тощо.

Дійсно, сьогодні населення світу стає все більш мобільним, а соціуми – все менш гомогенними. У кінці 2000 року понад 2 млн осіб щодня перетинали кордони держав (у 1950 р. це число не перевищувало 70 тис. чоловік). Однак найбільш вагомою причиною цього феномену є масова імміграція з бідного Півдня на багатий Північ, стала в кінці ХХ ст. для країн Заходу однією з центральних соціальних проблем. «Нові хвилі імміграції, а також політика ідентичності (або відмінності), – свідчить Г. Тернборн, – викликали вибух мультикультуралізму». Не випадково в концепції мультикультуралізму особливо підкреслюється зростаюча внаслідок міграції гетерогенність населення країн Заходу, що ставить під питання традиційну програму національної держави: формування та відтворення на своїй території культурної гомогенності. При цьому політика мультикультуралізму за допомогою виділення особливих груп не тільки встановлювала інституційну рівність, а й наділяла особливими колективними правами і тому була

особливо приваблива для «... перш дискримінованих, маргіналізованих і часто зневажаючих етнічних груп».

Поняття «мультикультуралізм» з'явилося в політичному і науковому лексиконі північноамериканських «іммігрантських» держав (Канада і США) у кінці 1960-х рр. Тоді цим словом позначалися нові інтеграційні моделі, принципово відрізняються від класичної моделі *melting pot* («плавильного котла»), що раніше стихійно складалася в цих державах. Якщо асиміляційна модель передбачає, що всі тяготи і тягар процесу інтеграції лягають в основному на самих мігрантів, то мультикультурна модель переносить акцент на створення сприятливих умов для інтеграції, тобто на зусилля приймаючої сторони. Дійсно, у ситуації, коли значні економічні й соціальні відмінності накладаються на групі – етнічні, конфесійні чи расові, можна стверджувати, що без проведення певних заходів забезпечують більшу рівність в економічній сфері, недосяжна й рівність політичного впливу. До такого роду заходів належать:

- напрямок інвестицій і субсидій для розвитку груп і територій їх компактного проживання;
- розробка спеціальних програм, що стимулюють розвиток такого роду регіонів і груп;
- надання членам неблагополучних / дискримінованих груп пільгових умов отримання освіти та працевлаштування.

Усі подібні заходи повинні розглядатися як тимчасові, оскільки в кінцевому підсумку їх метою є рівність можливостей і рівне ставлення до всіх членів суспільства.

Говорячи про політику мультикультуралізму, необхідно розрізнити дві її основні форми. Виникнення і розвиток першої з них пов'язано з країнами, населення яких формувалося і багато в чому формується сьогодні за рахунок імміграції: Австралія, Канада, США. Виникнення іншої пов'язано з економічно розвиненими західноєвропейськими національними державами, колишніми, за історичними мірками, ще зовсім недавно метрополіями, центрами величезних колоніальних імперій і пережили їх розпад. Тому для держав Європи мультикультуралізм – ідеологія і політика, багато в чому запозичені, своєрідно розуміються, що обумовлено історією і специфікою політичних культур цих країн і певною мірою чужа їм. Тому для європейців мультикультуралізм – це перш за все іноземний рецепт вирішення новітньої для них проблеми – інтеграції культурно різнорідних іммігрантських меншин, відзначає британський дослідник-мусульманин Т. Модуд. Тим більше, що ніде політика мультикультуралізму не провадилась у чистому вигляді. Скрізь мультикультурні практики практично неминучі (у тій чи іншій мірі) поєднуються з епізодами асиміляції або сегрегації представників інших етнічних і релігійних спільнот. Відомий німецький політичний філософ Ю. Хабермас пише: «На відміну від Америки європейські нації гомогенні. У їх історії майже не зустріти переказів про прийняття чужинців або асиміляції іммігрантів. Тому прихід до Європи великої кількості людей іншого кольору шкіри, інших традицій, іншої віри викликає серйозні побоювання, тим паче, що відбувається воно на тлі розпаду європейських держав. Тут політика мультикультуралізму обумовлена: по-перше, масовою імміграцією кількох останніх десятиліть і комплексом проблем, нею викликаних, по-друге, активізацією регіональних етнокультурних і етнополітичних рухів, стимульованих як процесами глобалізації, так і європейської інтеграції, сьогодні ми живемо в плюралістичних суспільствах, які все більше відходять від формату національної держави, заснованої на культурній однорідності населення». Тому, вважає Ю. Хабермас, єдиною альтернативною політикою повної асиміляції або етнічних чисток на даний момент є шлях до мультикультурного суспільства, хоча і зазначає суперечливість ідеї мультикультуралізму. Її прихильники одночасно вимагають фактичної рівності груп з різною ідентичністю і надання права на культурні відмінності.

Порівнюючи американську практику із зусиллями західноєвропейців, деякі дослідники протиставляють їх як приклади негативного (США) і позитивного (Західна

Європа) мультикультуралізму. Позитивний характер європейського варіанту мультикультуралізму зв'язується з тим, що єдність континенту ґрунтується на динамічній рівновазі культурних, політичних і територіальних факторів.

На відміну від таких класичних «приймаючих країн», як США, Канада і Австралія, історія яких визначалася потоками іммігрантів і які вже в силу своєї величини можуть дозволити собі розкіш співіснування своєрідних етнічних і расових діаспор, європейські держави життєво зацікавлені в культурно-політичній інтеграції іммігрантів, що проживають у них, особливо якщо такі мають статус їх громадян. «Наявність паралельних суспільств» – реальна небезпека для західноєвропейських демократій, особливо перед лицем нових (глобальних) загроз ...»

Для того, щоб зберегти на перспективу демографічну рівновагу в європейських країнах, де населення не тільки зменшується, а й неухильно старіє, необхідно змінити (у сторону підвищення): 1) пенсійний вік; 2) рівень зайнятості населення; 3) рівні, види і характер відрахувань до пенсійних фондів і системи медичного обслуговування людей похилого віку, а також виплати, які здійснюються цими системами. Крім того, необхідно зробити більш ефективними програми, що мають відношення до регулювання міжнародної міграції.

Великі міста є місце, куди спрямовані практично всі міграційні потоки, де велике число людей живе в тісному контакті один з одним і в тісному взаємозв'язку між собою і де виникає більшість соціальних проблем. Протягом усієї історії людства міське населення, що мало найрізноманітніше походження, навчалось жити разом або в усякому разі співіснувати в рамках загальної економічної і політичної інституційної системи. Це вдавалось різним групам з різним ступенем успіху. Просторова концентрація була джерелом як соціальних стресів, так і соціальних інновацій, тобто одночасно і силою, і слабкістю сучасного міста. Завжди наявні у великих містах можливості підвищення соціального статусу притягують маси людей і в той же час стають причиною розростання числа уразливих груп населення і накопичення потенціалу соціального невдоволення і протесту. Так, за даними Б. Рубла, понад 500 млн міських жителів у всьому світі живуть у неналежних умовах або взагалі не мають житла. Американський дослідник Дж. Голдстоун навіть виділив ряд факторів, що впливають на виникнення політичних конфліктів у мегаполісах:

- непорівнянне з темпами економічного зростання збільшення міського населення;
- збільшення частки випускників вищих навчальних закладів в умовах обмеженого доступу / конкуренції за високі статусні і соціальні позиції;
- непропорційно висока частка осіб від 15 до 25 років по відношенню до чисельності дорослого населення в умовах слабкості політичних інститутів;
- міграція населення з регіонів з несхожими етнічною чи політичною ідентичністю.

Інтеграція іммігрантів здійснюється в основному на місцевому рівні, і, отже, інтеграційна політика в ідеалі повинна формуватися «знизу вгору», бути ближче до людини і проводитися в життя за активної участі різних місцевих структур. Однак ресурси, необхідні для здійснення політики інтеграції, постійно скорочуються. Тому конфлікти, що визрівають у мегаполісах, – це ніби згусток конфліктів усього суспільства.

Однією з перших, що почала здійснення політики мультикультуралізму, Великобританія, так само однією з перших відчула і її найбільш руйнівні наслідки. Досить згадати, який шок пережила країна, дізнавшись, що вибухи в лондонському метро влітку 2005 року, що забрали кілька сотень життів, підготували і здійснили «свої» – піддані британської корони вихідці з Пакистану. Не менший шок у британському суспільстві викликали масові заворушення в іммігрантських кварталах найбільших міст країни влітку 2011 р. Саме після цих подій прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон заявив про відмову від політики мультикультуралізму.

На думку Бассама Тібі, німецького ученого-мусульманина, інтеграція мусульманського населення в європейське суспільство виявиться успішною тільки в тому

випадку, якщо воно відмовиться від законів шаріату і прийме європейські ціннісні орієнтації та поведінкові установки. Сміслові ядро цієї культури складають, за Тібі, демократичні правила і демократична орієнтація політичного життя, яких повинні дотримуватися всі європейці незалежно від їх походження, етнічної та расової приналежності. Відповідно і лінія розколу проходить не між Заходом і ісламським світом (як стверджує С. Хантінгтон), а між тими, хто приймає демократичні цінності та ідеали, на яких будується сучасне європейське суспільство, і їх рішучими противниками. Б. Тібі вважає, що тільки світське суспільство спроможне успішно протистояти тиску ісламістів і забезпечувати мирне співіснування в Європі різних етнічних і конфесійних груп. Б. Тібі вірить і в можливість існування секуляризованому «європейського ісламу», що займає те ж місце і має той же статус, що і європейське християнство.

Західноєвропейський досвід (як, утім, і американський) демонструє, що зайва тематизація відмінності веде до зміцнення етнічних установок. А так звана інтеркультурна педагогіка, здавалося б, що ставить перед собою завдання виховання толерантності, насправді сприяє постійному відтворенню дискурсу відмінності. Тому ідея загальноєвропейської панівної чи керівної культури, укоріненою в демократичному суспільстві, члени якого пов'язані один з одним не релігійною або етнічною ідентичністю, а колективною ідентичністю громадян цієї спільноти, підтримується багатьма європейськими інтелектуалами (див., наприклад, ідею конституційного патріотизму Ю. Хабермаса). Передбачається, що подібна громадянська ідентичність повинна бути понад будь-якої релігійної ідентичності: звичайно, ніхто не виступає проти релігії як приватної справи кожного індивіда, однак на публічному рівні тільки демократична громадянська ідентичність повинна мати вирішальне значення. Тільки на такій основі можливо, на думку європейських інтелектуалів, успішне вирішення завдання інтеграції на європейців в європейське суспільство.

Криза національної ідентичності та національної держави в постіндустріальних країнах Заходу існує на сьогодні. Як відзначають дослідники, «як не парадоксально, ступінь інтернаціоналізації (а не глобалізації) світової економіки лише підкреслює потребу в національній державі, але не в її традиційній ролі єдиного носія суверенітету, а в ролі сполучної ланки між різними рівнями міжнародного управління». Дійсно, багато експертів фіксують тенденцію до звуження «внутрішньої» компетенції суверенних держав і розширення «міжнародної». Однак другий процес відстає від першого не тільки в технічному, а й у політичному сенсі, а це означає, що процес прийняття рішень на транснаціональному рівні відбувається поза рамками демократичних процедур, які використовуються на національному рівні, і веде до наростання проблем і збільшення нерівності між транснаціональними регіонами і державами.

2. Поняття «культурний асимілятор».

Культурний асимілятор – одна з крос-культурних технік, що отримала найбільш широке поширення в багатьох країнах світу. Вона втілює атрибутивний підхід.

Мета при використанні даного методу навчити людину бачити ситуацію з точки зору членів чужої групи, розуміти їх бачення світу. Тому Р. Альберт пропонує називати цей метод «технікою підвищення міжкультурної сензитивності».

Завданнями культурного асимілятора є:

- 1) засвоєння ізоморфних атрибутів, тобто способів інтерпретації поведінки людей представниками чужих культур;
- 2) переживання своїх емоційних реакцій в обставинах міжетнічної взаємодії та їх коригування;
- 3) формування установок на толерантну поведінку в іншокультурному середовищі.

Перші «культурні асимілятори» були розроблені психологами університету штату Іллінойс початку 60-х років ХХ ст. під керівництвом Г. Триандиса. Вони були призначені для американців, які взаємодіють з арабами, іранцями, греками, тайцями, а також для білих і афроамериканців.

«Культурні асимілятори» складаються з описів ситуацій (до 100), у яких взаємодіють персонажі з двох культур, і чотирьох інтерпретацій поведінки персонажів кожної ситуації (каузальних атрибутів, про що спостерігається в поведінці). При підборі ситуацій урахуються взаємні стереотипи, відмінності в рольових очікуваннях, звичаї, особливості невербальної поведінки та багато іншого. Особлива увага приділяється орієнтованості культури на колективізм або індивідуалізм. Хоча до теперішнього часу створена велика кількість «культурних асиміляторів», вони не можуть отримати широкого розповсюдження, оскільки призначені вузькому колу осіб (студентам-арабам, учителям, які працюють з іспаномовними школярами та ін.).

Багаторічне використання «культурних асиміляторів» – культурно-специфічних і універсальних – підтвердило, що вони є ефективним засобом зменшення застосування негативних стереотипів, передачі інформації про відмінності між культурами, полегшення міжособистісних контактів в іншокультурному оточенні і, в кінцевому рахунку, вирішення поставлених перед людиною завдань.

Семінарське заняття 7 (2 години)
Міжетнічні відносини

Мета – засвоїти особливості міжгрупового сприйняття в міжетнічних відносинах, особливості міжетнічних конфліктів.

Питання для підготовки:

1. Етнічні особливості міжгрупового спілкування. Причини неадекватності міжгрупового сприйняття.
2. Поняття етнічного стереотипу. Основні характеристики або виміри стереотипу.
3. Етнічні стереотипи і механізм стереотипізації.
4. Методи дослідження етнічних стереотипів.
5. Етноцентризм як соціально-психологічний феномен. Різновиди етноцентричних установок.
6. Проблема «чужорідності» культури.
7. Модель засвоєння «чужої» культури М. Беннета.
8. Природа міжетнічних конфліктів. Детермінанти міжетнічних конфліктів.
9. Модальність міжетнічних конфліктів. Типологія міжетнічних конфліктів.
10. Способи вирішення міжетнічних конфліктів.
11. Менталітет як предмет наукового дослідження. Проблеми вивчення менталітету.
12. Структура менталітету, його особливості.
13. Зв'язок менталітету з національно-психологічними особливостями етносів.
14. Шляхи транслювання менталітету. Особливості трансформації менталітету в кризисному розвитку суспільства.
15. Психологія національної нетерплячості. Основні причини національних конфліктів.
16. Види національних конфліктів.
17. Практика медіаторів, які вирішують конфлікти.
18. Психологічні показники зростання міжнаціональної напруги.
19. Особливості вирішення конфліктів у різних етносів.
20. Управління міжкультурними конфліктами. Методи регулювання конфліктів (метод "ажурної пилки", метод "GRIT"). Етапи їх реалізації.
21. Постконфліктне врегулювання відносин.
22. Проблема етнічної толерантності.
23. Міжкультурна сензитивність і методи її підвищення. Культурний асимілятор.

Творчі завдання:

1. Зробіть анотацію на одну зі статей з періодичних видань про проблеми міжнаціональних конфліктів.
2. Напишіть есе на тему: «Проблема прогнозування та корекції поведінки суб'єкта при взаємодії з іншою етнічною культурою».
3. Проведіть дослідження за допомогою методики «Приписування якостей» (Д. Кац і К. Брейлі). Оформіть звіт.

Питання для дискусії:

1. Які конфлікти легше вирішити: конфлікти інтересів чи конфлікти цінностей?
2. Які шляхи розв'язання конфлікту?
3. Які основні способи висвітлення конфліктів засобами масової інформації?
4. Яка специфіка міжетнічних відносин у багатонаціональних сім'ях?

5. Які способи підготовки особистості до міжкультурної взаємодії?

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості культурно-мовних конфліктів?
2. Що таке етноцентризм?
3. Які типи етнічних конфліктів?
4. Які традиції прийнято виділяти в етноконфліктології?
5. Які види етнічних конфліктів?
6. Хто є авторами теорій походження групових конфліктів?
7. Які теорії пояснюють виникнення групових конфліктів?
8. Які фази динаміки проходження етнічних конфліктів?
9. Що таке міжкультурний тренінг?

Література

Основна

1. Данилюк І. В. «Мовні конфлікти» та конструювання етнічної і національної ідентичності / І. В. Данилюк // Соціальна психологія – Київ, 2005. – № 3 (11) – С. 43-51.
2. Євтух В. Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. – К. : ВД «Стилос», 2004. – С. 34-58, 94-97.
3. Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / Под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 271-289.
4. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2007. – 386 с.
5. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
6. Тер-Минасова С. Г. Война и мир языков и культур / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2008. – 334 с.
7. Филиппова М. М. Парадоксы и стереотипы межкультурного общения культур / М. М. Филиппова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология. – М. – 2002. – № 3. – С. 64-83.
8. Фрейд З. Почему война? / З. Фрейд // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М. : Ренессанс, 1992. – С. 257-269.
9. Хантингтон С. Идентичности национальные и прочие / С. Хантингтон // Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М. : «Изд-во АСТ»: «Транзиткнига», 2004. – С. 49-68.
10. Хекхаузен Х. Агрессия / Х. Хекхаузен // Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – С. 485-545.
11. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Ком, 1999. – С. 246-254, 373-409.

Додаткова

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – С. 281-285.
2. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2002. – С. 48-89.

Семінарське заняття 8 (2 години)

Культура і організація

Мета – засвоїти загальні особливості міжкультурного ділового спілкування.

Питання для підготовки:

1. Культура і організаційна структура.
2. Поняття ділової культури. Параметри ділової культури.
3. Теорія культурної грамотності Е. Хірша.
4. Елементи культури за Ф. Тромпенаарсом і Ч. Хемпден-Тернером.
5. Культурні розрізнення у виробничих цінностях.
6. Кросс-культурні розрізнення в мотивації й продуктивності.
7. Лідерство і стилі менеджменту у контексті культури.
8. Особливості національних моделей управління: японська, американська, західноєвропейська.
9. Методи аналізу бізнес-культур і порівняльних досліджень Г. Хофстеде, Ф. Тромпенаарса, Е. Холла, Д. МакГрегора.
10. Міжнаціональні перемовини.
11. Сутність міжкультурного ділового спілкування.
12. Моделі соціального та ділового міжкультурного спілкування.
13. Перепони міжкультурного ділового спілкування.
14. Сутність міжкультурної толерантності у бізнесі. Етапи формування толерантності.
15. Специфіка підприємницької діяльності в Україні. Образ підприємця в різних культурах.
16. Етнокультурна компетентність підприємця, її складові.
17. Інтолерантність, її форми.
18. Метамова як культурна та корпоративна ідентичність. Значення кольорів, маркетингових символів. Сприйняття кольорів представниками різних культур.
19. Мовні відмінності міжкультурної та інтракультурної комунікацій. Мови та їх відмінності.
20. Акценти та темп мовлення як шлях до мовної дискримінації. «Сильні» та «слабкі» мовленнєві стилі.
21. Геополітика та інтракультурне спілкування.
22. Теорія ввічливості як складова феномену «міжкультурної комунікації».
23. Міжособистісна атракція в міжкультурній комунікації.
24. Стратегії поведінки у полікультурних організаціях.
25. Формування ефективної міжкультурної комунікації з бізнес-партнерами інших країн.
26. Ділова гра «Кодекс корпоративної етики».

Творчі завдання:

1. Розробіть програму тренінгу, що розраховано на 3 заняття (6 годин), спрямованого на ефективність взаємодії полікультурного колективу (оберіть один напрямок): а) студентська група з іноземними студентами; б) шкільний клас зі школярами з іншої держави; в) міжнародна компанія.

Програма має включати: мету, завдання, принципи, методи тренінгу, структуру і логіку тренінгу, мету кожної вправи, завдання кожної вправи, питання для обговорення, очікувані результати, рекомендації тренера.

2. Напишіть есе на тему: «Моє бачення проблем і завдань в моїй майбутній професійній діяльності, обумовлених впливом культури на психологію людини».

3. Розробіть ділову гру «Перемовини».

Питання для дискусії:

1. Як обрати оптимальну стратегію поведінки у відповідності до певних культурних вимірів?

2. Як визначити оптимальну стратегію поведінки в міжкультурній взаємодії з бізнес-партнерами?
3. Які особливості управління в японських і американських фірмах?
4. У чому полягає відмінність у методах прийняття рішення в США і Японії?
5. Що необхідно для формування української національної ділової культури?

Питання для самоконтролю:

1. Які правила ділового етикету в міжкультурній комунікації?
2. Що таке міжкультурна компетентність?
3. Що таке міжкультурна сензитивність?
4. Які критерії успішності міжкультурного спілкування?

Література

Основна

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Блинов А. О. Теория менеджмента: учебник / А. О. Блинов, Н. В. Угрюмова. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2016. – 304 с.
3. Гриценко Т. Б. Етика ділового спілкування : [навч. посіб.] / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, Т. Д. Іщенко – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 344 с.
4. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков. – М. : Гнозис, 2003. – 288 с.
5. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2007. – 386 с.
6. Мясоєдов С. П. Основи кроскультурного менеджменту / С. П. Мясоєдов. – М. : Справа, 2003. – 256 с.
7. Павленко В. А. Сравнительный менеджмент / В. А. Павленко. – Новосибирск : СМДА, 2007. – 120 с.
8. Симонова Л. М. Кросс-культурные взаимодействия в международном предпринимательстве / Л. М. Симонова, Л. Е. Стровский – М. : ЮНИТИ, 2003. – 190 с.
9. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
10. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
11. Фопель К. Психологические группы. Рабочие материалы для ведущего / К. Фопель. – М. : Генезис, 1999. – 129 с.

Додаткова

1. Леонтович О. А. Парадоксы межкультурного общения / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
2. Палеха Ю. И. Организация современной деловой коммуникации : [учеб.-метод. пособ.] / Ю. И. Палеха. – К. : МАУП, 1995. – 164 с.

Питання та завдання для самоконтролю та контролю рівня навчальних досягнень

Перелік питань, що виносяться на підсумковий контроль

1. Місце кросс-культурної психології серед етнологічних та психологічних наук.
2. Предмет кросс-культурної психології.
3. Історія становлення кросс-культурної психології.
4. Сучасний стан кросс-культурної психології.
5. Сучасний стан кросс-культурної психології в Україні.
6. Психосоціокультурна проблема.
7. Поняття культури. Культура як регулятивна система.
8. Еволюційні корені культури.
9. Культурна єдність людства і міжкультурні відмінності.
10. Культурне розмаїття у сучасному світі та його причини.
11. Свідомість і культура.
12. Проблема культурного несвідомого.
13. Етнос і нація.
14. Етнічна самосвідомість як різновид групового свідомості.
15. Етнічна самосвідомість та її рівні.
16. Взаємодія особистості і культури.
17. Проблема соціальної та культурної ідентичності особистості.
18. Становлення й зміна етнічної ідентичності особистості.
19. Культурне несвідоме та його сутність.
20. «Я» і група у різних культурах.
21. Проблема інтелекту у різних культурах.
22. Мова і соціальна категоризація у різних культурах.
23. Базові емоції та їх кросс-культурна універсальність.
24. Специфіка вираження емоцій у різних культурах.
25. Культурні особливості розпізнавання емоцій.
26. Культура і проблема суб'єктивного благополуччя.
27. Культура і психопатологія.
28. Ціннісні відмінності у сучасному світі.
29. Проблема установки у кросс-культурній психології.
30. Стереотипи та забобони у кросс-культурному сприйнятті.
31. Каузальна атрибуція у різних культурах.
32. Соціальні та ціннісні уявлення у різних культурах.
33. Кросс-культурні відмінності в уявленнях про справедливість.
34. Індивідуалізм і колективізм.
35. Форми організації взаємодії з дітьми у різних культурах.
36. Когнітивний розвиток дитини у різних культурах.

Завдання для самостійної роботи

Самостійна робота 1.

Тема 1: Психологічні особливості масових рухів. Деструктивні та конструктивні сторони.

Мета: застосовувати комплексні методи вивчення соціально-психологічного клімату в колективі та вплив масових рухів на життя інших людей. Розвивати навчально-стратегічну компетентність.

Завдання: Підготувати доповіді, фото та відеоматеріали різних масових рухів світу (на вибір).

Термін виконання: до семінарського заняття № 1.

Література:

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 376 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта. / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.: ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
3. Крысько В. Г. Социальная психология / В. Г. Крысько. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 448 с.
4. Леонов Н. И. Конфликтология / Н. И. Леонов. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2002. – 192 с.
5. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
6. Куницына В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Я. В. Казаринова, В. М. Погорьша. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.

Очікуваний результат виконання самостійної роботи: підготовлена доповідь, фото та відеоматеріали різних масових рухів світу (на вибір).

Спосіб контролю: перевірка та оцінка презентації на семінарському занятті № 1.

Рекомендації до виконання завдання:

1. Опрацюйте наведену вище літературу та самостійно знайдіть джерела.
2. Знайдіть необхідні фото та відеоматеріали.
3. Спираючись на наведену літературу, підготуйте доповідь.
4. Подайте на перевірку викладачу не пізніше семінарського заняття № 1.

Самостійна робота 2.

Тема 4: Соціалізація особистості. Я – концепція.

Мета: розвиток здатності грамотно використовувати методи, методики та техніки дослідження психічних явищ, проводити індивідуальне психодіагностичне обстеження.

Завдання: Провести блок методик для складання соціально – психологічного портрету особистості.

Термін виконання: До семінарського заняття № 5.

Література:

1. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 254 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.: ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
3. Корнилова Т. В. Экспериментальная психология. Теория и методы / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 381 с.
4. Райгородский Д. Я. Психология семьи / Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 268 с.

5. Практикум по общей экспериментальной психологии и прикладной психологии // Под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Паничева. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.

Очікуваний результат виконання самостійної роботи: звіт про проведені психодіагностичне дослідження та створення соціально – психологічного портрету.

Спосіб контролю: перевірка звіту на семінарському занятті № 5.

Рекомендації до виконання завдання:

1. Опрацюйте наведену вище літературу та самостійно знайдіть джерела.
2. Пригадайте теоретичні основи теми.
3. Оберіть відповідні методики для діагностики.
4. Підготуйте протоколи психодіагностичного обстеження для проведення діагностики відповідно до обраної методики.
5. Продумайте базу та час для проведення психодіагностичного обстеження.
6. Проведіть психологічну діагностику.
7. Здійсніть обробку отриманих результатів.
8. Підготуйте звіт за наступною схемою: мета, завдання дослідження, обґрунтування обраної методики, грамотно оформлені протоколи дослідження, якісний та кількісний аналіз отриманих даних, висновки).
9. Подайте матеріали (звіт, протоколи) на перевірку викладачу не пізніше семінарського заняття № 5.

Тестові завдання для перевірки засвоєних знань

1. У кроскультурній психології виділяють 4 вимірювання стилів вербальної комунікації. Зайвим є:

- а) прямий і непрямий;
- б) майстерний (хімерний) і короткий (стиснений);
- в) особистісний і ситуаційний;
- г) інструментальний і афективний;
- д) глобальний і місцевий.

2. До структури етнічної психології не належить:

- а) національний характер;
- б) національна самосвідомість;
- в) національні почуття та настрої;
- г) особистий досвід;
- д) національні інтереси.

3. Одне з основних понять етнічної психології:

- а) народність;
- б) дух;
- в) етнос;
- г) традиції;
- д) звички.

4. Для вимірювання культур не використовується наступний синдром:

- а) простота – складність;
- б) індивідуалізм – колективізм;
- в) відкритість – закритість;
- г) маскуліність – фемінітет;
- д) духовність – бездуховність.

5. Автор концепції виявлення типових колективних переживань:

- а) Г.Г. Шпет;
- б) М. Лацарус;
- в) В.О. Ключевський;
- г) М.Г. Чернишевський;
- д) М.О. Бердяєв.

6. Етнопсихологія – це:

- а) наука, що вивчає психологічні особливості індивіда або групи людей, пов'язані з етнічною чи культурною приналежністю, які проявляються на свідомому і несвідомому рівнях;
- б) наука, що вивчає психологічні особливості духовної культури народів;
- в) наука про закономірності, механізми та факти психічного життя людини;
- г) наука про взаємодію людей один з одним;
- д) наука про феноменальні (безтілесні) сутності, які утворюють зміст окремого «я» (тобто свідомості індивіда)

7. Випадки масових переміщень, коли представники того чи іншого етносу добровільно або вимушено покидають територію місця формування етносу і переселяються в інші географічні або культурні простори:

- а) культурний шок;

- б) міграція;
- в) акультурація;
- г) геноцид;
- д) асиміляція.

8. Автор теорії психології народів:

- а) Барцині;
- б) Бенедикт;
- в) Штейнталь;
- г) Фромм.

9. Принцип сумісності, коли різні групи зберігають свої, властиві їм культурні особливості, хоча в той же час об'єднуються в єдине суспільство на іншій, так само значущій для них підставі:

- а) сегрегація;
- б) інтеграція;
- в) сепарація;
- г) маргіналізація;
- д) ідентифікація.

10. У психології причини етнічних конфліктів зазвичай розглядаються у рамках більш загальних теорій. Виключіть одну невірну відповідь:

- а) міжгрупові конфлікти як продукт універсальних психологічних характеристик;
- б) індивідуальні відмінності як основа міжгрупових конфліктів;
- в) теорія реального конфлікту;
- г) теорія навчання.

11. Вставте пропущене слово, щоб вийшло цілісне уявлення. Для формування і підтримки етнічної ..... необхідно шукати шляхи порозуміння і тотожності культур на основі загальних для всього людства моральних цінностей. Слова для вибору:

- а) ідентичність;
- б) толерантність;
- в) самооцінка;
- г) сумісність.

12. Зворотня сторона внутрішньогрупового фаворитизму:

- а) етноцентризм;
- б) етнічна самосвідомість;
- в) етнічна ідентичність;
- г) етнічний автостереотип;
- д) міжгрупова ворожість.

13. Вставте слово і завершіть визначення поняття: ..... – сприйняття та інтерпретація поведінки інших через призму своєї культури. Слова для вибору:

- а) етнос;
- б) плюралізм;
- в) мультикультуралізм;
- г) етноцентризм;
- д) національність.

14. Е. Еріксон вважав, що теорія «тугого сповивання» отримала посилення в:

- а) США;
- б) Індонезії;
- в) Китаї;
- г) Росії.

15. При підготовці індивідів до взаємодії в іншокультурному середовищі, щоб уникнути непорозумінь, психологи зазвичай рекомендують використовувати якомога менше:

- а) жестів;
- б) пауз;
- в) підручних засобів;
- г) шпаргалок;
- д) легенд.

16. Приписування причин поведінки або результатів діяльності при сприйнятті людьми один одного:

- а) рефлексія;
- б) свідомість;
- в) каузальна атрибуція;
- г) перцепція;
- д) ілюстрація.

17. У структурі етнічної ідентичності зазвичай виділяють два основних компоненти:

- а) когнітивний і афективний;
- б) індивідуалістичний і колективістичний;
- в) категоріальний і образний;
- г) вербальний і невербальний;
- д) релігійний і атеїстичний.

18. Спрощені образи етнічних груп:

- а) етнічні стереотипи;
- б) етнічні відносини;
- в) етнічна ідентичність;
- г) етнічна ендогамія;
- д) рідна мова і культура.

19. Зазвичай виділяють три основні стратегії вирішення етнічних конфліктів на макрорівні. Виключіть одну невірну відповідь:

- а) правові механізми;
- б) бойові дії;
- в) переговори;
- г) інформаційний шлях.

20. Не є однією з основних характеристик взаємодіючих культур:

- а) ступінь подібності між культурами;
- б) ступінь відмінності між культурами;
- в) особливості культури, до якої належать переселенці та візитери;
- г) особливості країни перебування;
- д) ступінь каузальної атрибуції.

21. Нація - це:

- а) історично сформована спільність людей, що володіє єдиною мовою і культурою, а також загальною самосвідомістю;
- б) це група людей, яка склалася по відношенню до засобів виробництва;
- в) це людська спільність, яка характеризується загальними спадковими фізіологічними особливостями, пов'язаними з єдністю походження і певного поширення;
- г) згуртована спільність людей, яка характеризується єдністю мови, культури, території, а також тісними економічними контактами.

22. Система певних пов'язаних уявлень членів того чи іншого етносу, щодо своєрідності особливостей буття, світу, ціннісних орієнтацій і етнічних констант:

- а) етнічна картина світу;
- б) етнічні константи;
- в) менталітет;
- г) аттїтюд.

23. Поєднання індивідуальної оцінки людиною, що є представником конкретного етносу, своїх можливостей і якостей і своєї ролі в етносі, загальна оцінка рівня значущості етносу серед інших народів:

- а) національна самосвідомість;
- б) національна самооцінка;
- в) національна мова.

24. Спрямованість і склад мислення особистості, етнічної групи:

- а) етнічна картина світу;
- б) етнічні константи;
- в) менталітет;
- г) аттїтюд.

25. Спеціальна методологія етнопсихології містить у собі наступні принципи:

- а) принцип детермінізму;
- б) принцип єдності свідомості та діяльності;
- в) принцип перенесення;
- г) принцип обліку етнологічних факторів;
- д) принцип відносності всіх психологічних факторів.

26. Про який принцип, вироблений в рамках етнопсихології та етнопедagogіки, йдеться: «Виховання має орієнтуватися на такі педагогічні заходи, які були б зрозумілі представникам даної національної спільноти, відповідали б її традиціям, які склалися історично»:

- а) принцип етнопсихологічного детермінізму;
- б) принцип виховання в умовах спеціального життя і праці;
- в) принцип єдності національної свідомості та національної своєрідності педагогічної діяльності;
- г) принцип розвитку адаптаційної можливості до виховних впливів.

27. Дослідник, який дійшов висновку, що кожна нація має свій темперамент і своєрідні риси характеру:

- а) К.Д. Кавелін;
- б) В.М. Бехтерєв;
- в) В.С. Соловйов;
- г) Л.С. Виготський.

28. Автор монографії «Психологія народу»:

- а) В. Вундт;
- б) В.О. Ключевський;
- в) Х. Штейнталь;
- г) М.О. Бердяєв.

29. Основні ознаки відмінності рас:

- а) особливості характеру;
- б) колір шкіри;
- в) форма черепа;
- г) особливості статури.

30. Характеристики національної свідомості:

- а) уявлення про національні цінності та інтереси;
- б) існування особливо національної мови, за допомогою якої йде накопичення і вираз досвіду;
- в) наявність цілісної картини світу, її передача іншому поколінню і детермінованість складного сприйняття життя.

31. Наслідки міжетнічних взаємин:

- а) геноцид;
- б) націоналізм;
- в) асиміляція;
- г) сегрегація;
- д) інтеграція.

32. Автостереотипи:

- а) завжди позитивні;
- б) завжди негативні;
- в) позитивні або негативні залежно від особливостей особистості.

33. Процес формування негативних відносин до представників тієї чи іншої нації на основі несвідомого, емоційного відкидання будь-якої ідеї, яка здається неприйнятною:

- а) психологічне витіснення;
- б) психологічні смислові бар'єри;
- в) протилежна реакція.

34. Процес, коли одна національна спільність поступово переймає звичаї, традиції іншої домінуючої групи, аж до повного розчинення в ній:

- а) інтеграція;
- б) міграція;
- в) асиміляція;
- г) адаптація.

35. Крайня форма міжетнічної взаємодії:

- а) асиміляція;
- б) дискримінація;
- в) геноцид;
- г) детермінація.

36. Охарактеризував механізм зародження і функціонування соціальних настанов:

- а) К. Леві-Строс;
- б) М.І. Наєждін;
- в) М. Лацарус;
- г) Д.І. Узнадзе.

37. Гетеростереотип – це:

- а) думка, судження, оцінка, яку відносять до своєї етнічної спільності її представники;
- б) сукупність оціночних суджень про інший народ;
- в) стійкі образи, сформовані представниками тих чи інших етнічних спільнот;
- г) всі відповіді вірні.

38. Відносять до атрибутивних процесів:

- а) психологічний захист;
- б) каузальна атрибуція;
- в) стереотипізація.

39. Етнічна ідентичність містить у собі:

- а) оволодіння індивідуальними механізмами соціальної поведінки та засвоєння її норм в процесі взаємодії з середовищем;
- б) усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільності;
- в) постійне порівняння впливів об'єктивної діяльності, які знову сприймаються свідомістю, зі старим за змістом досвідом;
- г) механізм, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадщину» своїм новим членам, перш за все дітям.

40. Соціально фіксована настанова, схильність до певної поведінки особистості:

- а) етнічна картина світу;
- б) етнічні константи;
- в) менталітет;
- г) аттїтюди.

41. Другий за порядком проходження етап формування подружніх відносин в багатонаціональній сім'ї:

- а) накопичення досвіду сімейного життя;
- б) формування поглядів на свою власну сім'ю як багатонаціональну;
- в) первинне знайомство з сімейним життям;
- г) подальше вдосконалення сімейних відносин;
- д) реалізація власних уявлень про багатонаціональну сім'ю.

42. Активне неусвідомлене усунення негативних переживань зі сфери свідомого представників тих чи інших націй:

- а) психологічне витіснення;
- б) психологічні смислові бар'єри;
- в) протилежна реакція.

43. До класифікації етнічних конфліктів з пріоритетних цілей входять:

- а) соціально-економічні, етно-територіальні, етнодемографічні конфлікти;
- б) конфлікти між етнічними групами і державою, між етнічними групами;
- в) культурно-мовні, екологічні, етно-територіальні, історичні, конфесійні конфлікти.

44. Наслідком міжетнічних відносин не є:

- а) геноцид;

- б) націоналізація;
- в) асиміляція;
- г) сегрегація;
- д) інтеграція.

45. Займався дослідженням національної психології народів, які населяли СРСР:

- а) В.М. Бехтерев;
- б) О.Р. Лурія;
- в) Б.Ф. Поршнев;
- г) Д.М. Овсянко-Куликовський.

46. Несвідомі комплекси, що виконують в етнічній культурі роль основних механізмів, відповідальних за психологічну адаптацію етносу до навколишнього середовища:

- а) етнічна картина світу;
- б) етнічні константи;
- в) менталітет;
- г) аттітюди.

47. Набір загальних спадкових фізіологічних особливостей індивіда, пов'язаних з єдністю походження і певною спільністю поширення:

- а) нація;
- б) етнос;
- в) раса;
- г) національна свідомість.

48. Вставте пропущене слово. Л.М. Гумільов визначив етогенез як тривалий циклічний процес розвитку, що включає в себе чотири фази: виникнення, підйом, ..., зникнення етносу. Слова для вибору:

- а) занепад
- б) розквіт
- в) захід

49. Взаємне непорозуміння, що виникає між людьми і викликане тим, що одне і те ж явище має різні смислові значення та неоднозначне тлумачення через приналежність до різних етнічних спільнот:

- а) психологічне витіснення;
- б) психологічні смислові бар'єри;
- в) протилежна реакція.

50. Сукупність матеріальних і духовних цінностей нації, а також способів взаємодії з природою та іншими націями, які вона використовує:

- а) історична пам'ять;
- б) національна свідомість;
- в) національна культура.

51. Офіційні етнічні символи:

- а) прапор;
- б) літературні твори;
- г) гімн країни;
- д) гасла.

52. Вставте пропущене слово. Етнічні ..... розуміються як відносно стійкі спрощені схематизовані та емоційно забарвлені образи і думки узагальненого характеру про ту чи іншу етнічну групу. Слова для вибору:

- а) стереотипи
- б) процеси
- в) культури

53. Стійке генетично-соціальне угруповання людей, що володіють спільною мовою, культурою і власною самосвідомістю:

- а) нація;
- б) етнос;
- в) раса;
- г) національна свідомість.

54. Етнічні стереотипи виконують наступні функції:

- а) упорядкування інформації;
- б) економлять зусилля людини при сприйнятті об'єктів навколишньої дійсності;
- в) захист цінностей;
- г) дають можливість аналізувати психічний склад людей у соціальному, політичному та етнічному контексті.

55. Процес просування етнічних груп в межах етнічної території, переселення їх в інші райони:

- а) інтеграція;
- б) міграція;
- в) асиміляція;
- г) адаптація.

56. Ознака існування нації, що включає в себе інформацію про предків (перекази, традиції, заповіді і т.д.):

- а) історична пам'ять;
- б) національна свідомість;
- в) національна культура.

57. Вставте пропущене слово. .... – це процес пересування етнічних груп за межами етнічної території. Слова для вибору:

- а) імміграція;
- б) еміграція;
- в) сегрегація.

58. Механізми формування етнічних стереотипів:

- а) схематизація;
- б) каузальна атрибуція;
- в) сегрегація;
- г) витіснення;
- д) категоризація;
- е) проекція.

59. Дослідник, який виділив наступну ієрархію людських рас: первісні раси, низькі раси, середні раси, вищі раси:

- а) Л. Леві-Брюль;
- б) В.М. Бехтерев;

- в) О.О. Потебня;
- г) Г. Лебон.

60. Велика соціальна група, надзвичайно згуртована, яка має одну територію, мову, культуру, риси національної психіки та тісні економічні зв'язки:

- а) нація;
- б) етнос;
- в) раса;
- г) національна свідомість.

61. Перший відомий вчений, який описав звичаї народів інших країн:

- а) Геродот;
- б) Гішпократ;
- в) Ш. Монтеск'є;
- г) Г. Гегель.

62. Групи, зберігаючи свою етнічну ідентичність, об'єднуються в єдине ціле на якихось важливих для них підставах (економічних та культурних):

- а) інтеграція;
- б) міграція;
- в) асиміляція;
- г) адаптація.

63. Перший за порядком етап протікання міжетнічного конфлікту:

- а) латентна або прихована стадія;
- б) насильницьке протікання;
- в) початок конфлікту, відкритий конфлікт;
- г) наростання міжетнічної напруженості;
- д) рівновага або баланс сил;
- е) вирішення конфлікту, врегулювання.

64. Ідеологічна, політична, соціальна теорія і практика, що проповідує ідею винятковості і переваги своєї нації:

- а) націоналізм;
- б) расизм;
- в) інкультурація.

65. Складна сукупність соціальних, політичних, економічних, моральних і релігійних поглядів і переконань нації, яка відображає певний рівень її духовного розвитку:

- а) нація;
- б) етнос;
- в) раса;
- г) національна свідомість.

66. Виділяють наступні стереотипи:

- а) гетеростереотипи і автостереотипи;
- б) позитивні, негативні і амбівалентні стереотипи;
- в) моноетнічні, біетнічні і маргінальні стереотипи;
- д) стереотипи поведінки і сприйняття.

67. Складна сукупність соціальних, політичних, економічних, моральних і релігійних поглядів і переконань нації, яка відображає певний рівень її духовного розвитку:

- а) історична пам'ять;
- б) національна свідомість;
- в) національна культура.

68. Результат осмислення людьми своєї приналежності до певної етнічної спільності:

- а) національна самосвідомість;
- б) національна самооцінка;
- в) національна мова.

69. Вставте пропущене слово. Національний ..... – це сукупність ознак, комплекс фізичних і духовних якостей, що відрізняють людей різних національностей один від одного. Слова для вибору:

- а) характер;
- б) стереотип;
- в) процес.

70. Приписування причин поведінки або результату діяльності при сприйнятті людьми один одного:

- а) інтеграція;
- б) каузальна атрибуція;
- в) етнічна ідентичність;
- г) проекція.

71. Вставте пропущене слово. Під національним ..... розуміється сукупність емоційно-експресивних характеристик, що визначають специфіку вчинків і діяльності людей як представників одного етносу. Слова для вибору:

- а) темперамент;
- б) характер;
- в) мова.

72. Вхідження індивіда в культуру свого народу:

- а) інкультурація;
- б) аккультурація;
- в) соціалізація;
- г) адаптація.

73. Пристосування людей до життя в новому етнічному середовищі:

- а) інтеграція;
- б) міграція;
- в) асиміляція;
- г) адаптація.

74. Усний і письмовий спосіб вираження нацією думок і спілкування:

- а) національна самосвідомість;
- б) національна самооцінка;
- в) національна мова.

Список використаної і рекомендованої літератури

Основна

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Прес, 1999. – 320 с.
2. Васьківська С. В. Основи психологічного консультивання / С. В. Васьківська. – К. : 2004. – 200 с.
3. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : Просвещение, 2009. – 408 с.
4. Лебедева Н. М. Межкультурный диалог: Тренинг этнокультурной компетентности / Н. М. Лебедева, Т. Г. Стефаненко, О. В. Лунева. – М. : РУДН, 2003. – 268 с.
5. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб. : Питер, 2002, – 314 с.
6. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 334 с.
7. Садохин А. П. Этнология / А. П. Садохин. – М. : Альфа-М: ИНФРА-М, 2011. – 352 с.
8. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 160 с.
9. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 367 с.
10. Триандис Г. К. Культура и социальное поведение / Г. К. Триандис. – М. : Форум, 2007. – 347 с.

Додаткова

1. Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология / М. И. Еникеев – М. : Издательство ПРИОР, 2002. – 400 с.
2. Маклакова А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2007. – 583 с.

Інформаційні ресурси

1. Література до курсу . – Електронний ресурс. – Режим доступу: [<http://pedlib.ru/katalogy/katalog.php?id=4>].
2. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [<http://jcc.sagepub.com/>].
3. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http://www.psyportal.info/magazines/mezhdunarodnyi_nauchnyi_zhurnal_kulturnoistoricheska_ya_psihologiya].
4. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [<https://studme.com.ua/158407205560/kulturologiya/kulturologiya.htm>].
5. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http://p-for.com/book_361.html].
6. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [<http://bibliograph.com.ua/psihologia-2-1/121.htm>].
7. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [<http://www.gumer.info/>].
8. Література до курсу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [<http://pidruchniki.com/>].

Короткий термінологічний словник

Абсолют культурний – цінність (або система цінностей), яку представники певної культури вважають найбільш важливою і в значимості якої вони не сумніваються.

Автостереотипи – стійкі уявлення етносу про свої якості.

Адаптація етнічна – пристосування індивіда або групи до умов етнічного середовища.

Акультурація – процес придбання одним етносом певних форм культури іншого народу, що відбувається в результаті спілкування цих народів.

Антисемітизм – одна з поширених форм національної нетерпимості, упередженості, виражається у ворожому ставленні до євреїв.

Асиміляція – тип етнічних процесів, що представляють собою взаємодію двох етносів, в результаті якої один з них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може відбуватися як природним, так і насильницьким шляхом.

Атрибуція – акт приписування якого-небудь що безпосередньо не сприйманого властивості деякого предмету, людині або явищу.

Геноцид – винищення окремих груп населення за расовими, національними або релігійними мотивами.

Гетеростереотип – стійкі уявлення етносу про іншу етнічну групу або націю.

Глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної, культурної інтеграції та уніфікації, основним наслідком якого є світовий розподіл праці, міграція (і, як правило, концентрація) у масштабах всієї планети капіталу, людських і виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн.

Глобалізм – культурний проект, ідеологічна програма, світоглядна і політична доктрина, що оголошує необхідність світової інтеграції культур в єдине уніфіковане ціле на засадах абсолютного синтезу через загальнолюдські цінності (фактично євро американські стандарти життя).

Гомогенність – однорідність етносу за складом населення.

Готовність до міжетнічної взаємодії та спілкування – стан, що випробовується представником конкретної етнічної спільності, що дозволяє йому здійснювати ефективні контакти з людьми інших націй і народів.

Громадянство – формально зафіксований постійний правовий зв'язок особи з державою, який знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Група первинна – термін, що позначає групу, що складається з людей, що мають спільну систему цінностей, мети, стандарти поведінки і тісні міжособистісні контакти.

Дискусія – колективне обговорення суперечливого питання, проблеми, що відбувається у формі суперництва думок з метою пошуку його оптимального вирішення

Диспозиція – схильність, готовність людини до певних дій.

Діалектика – цілісний погляд на об'єкт у тотожності протилежностей, що утворюють динаміку внаслідок єдності і боротьби (саморух) чи статику внаслідок абсолютного синтезу.

Діалогістика – діалогічна філософія як парадигма сучасного гуманітарного знання, центральним концептом якої є фігура Іншого у її співвідношенні із Я (самість).

Діалог культур – процес взаємопроникнення смислів різних культур, що, зберігаючи власну автентичність, одночасно постають як відкриті одна до одної.

Еміграція – виїзд з країни до іншої держави з метою постійного проживання, отримання його громадянства.

Етнічна антропологія – галузь наукового знання на стику етнології та антропології, що займається вивченням питань походження етносів, ролі умов соціального життя народів, їх способу життя в різних регіонах світу.

Етнічна ідентифікація – зарахування себе до групи людей певної національності.

Етнічний стереотип – спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ будь-якої етнічної групи або спільності, який легко розповсюджується на всіх її представників (етнічний образ); схематизована програма поведінки, типова для представників будь-якого етносу.

Етнічний темперамент – зовнішнє вираження національного характеру, що найбільш яскраво проявляється в особливостях спілкування (темп мови, рухи, жести, дистанція та ін.).

Етнічний характер – цілісна структура, що відображає специфіку історично сформованих властивостей психіки, які відрізняють один етнос від іншого.

Етнічність – сукупність характерних культурних рис, що відрізняють одну етнічну групу від іншої.

Етногенез – процес розвитку етнічної системи від її виникнення до зникнення.

Етнонім – самоназва, а також і назва етносу, що йому надають інші народи.

Етнопсихологія – наукова дисципліна на стику етнології та психології, що вивчає психологічні і психічні особливості етносу.

Етноренесанс – процес відродження етнічних культур в умовах глобалізації.

Етнос – історично сформована на певній території стійка сукупність людей, які володіють загальними, відносно стабільними особливостями культури, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксованим у самоназві.

Етноцентризм – властивість етнічної самосвідомості сприймати і оцінювати навколишній світ крізь призму традицій і цінностей власного етносу.

Етос – звичай, норів, психічний склад, стиль мислення, система життєвих приписів особи або спільноти; простір міжкультурної взаємодії, у якому формуються спільні звички і навички духу, моральні правила.

Життєсвіт – поняття із феноменології Е. Гуссерля – сфера первинного досвіду в усій безпосередності конкретних інтуїцій, ідей, звичок, забобонів, переживань та умонастроїв, що передують розумовим узагальненням.

Забобон (або упередження) – ірраціональний компонент суспільної й індивідуальної свідомості; несприятлива соціальна установка до якогось явища.

Ідентифікація – неусвідомлюване перенесення особистісних якостей іншої людини (групи, нації) на себе, прагнення актуалізувати у своїй особистості ті ж самі якості, яким володіє обраний зразок.

Ідентичність – властивість індивіда залишатися самим собою в соціальних ситуаціях, що змінюються, є результатом усвідомлення індивідом самого себе як людської особистості, що відрізняється від інших; властивість людини, пов'язана з її відчуттям власної приналежності до певної групи – нації, релігійної конфесії, раси, політичної партії тощо.

Інкультурація – входження індивіда в культуру свого народу.

Інтеркультура – простір циркулювання культурних смислів, що перебувають у діалогічній взаємодії: процесуальні аспекти діалогу культур; новий тип культури, що виникає на перехресті різних традицій.

Конфлікт етнічний – різновид соціального конфлікту; позаправова розрядка напруженої ситуації, створеної крайньою формою політизації етнічності, коли у свідомості етнічної групи поєднуються побоювання за своє економічне і соціальне благополуччя, страх за національні права, атрибути неповторної самобутності, культури і, особливо, мови.

Конформізм – соціально-психологічне явище, що характеризується масовим конформним поведінкою людей в групі або суспільстві.

Конформність – тенденція людини піддаватися впливу чийось поглядів, переконань, соціальних установок.

Космополітизм – установка на відкритість світові, культурні «мандри» яким (номадизм) сприймаються як нейтральні й уніфіковані щодо національних цінностей.

Криза культури – переоцінка цінностей і зміна ціннісної парадигми культури внаслідок діалогу-конфлікту з іншою культурою.

Кросс-культурна психологія – галузь психології, що займається вивченням закономірностей розвитку і функціонування психіки у контексті обумовленості її формування соціальними, культурними та екологічними факторами.

Кросс-культурне етнопсихологічне дослідження – вивчення психологічних і соціокультурних особливостей людей, що проводиться паралельно на декількох групах випробовуваних, які належать до різних націй, етнічних спільнот.

Кросс-культурний метод – спосіб експериментального дослідження, використовуваний в соціальній психології, соціології та антропології. З його допомогою порівнюються особливості, поведінку, звичаї, традиції і т. п.

Ксенофобія – вороже ставлення до іноземців і до всього чужого – мови, способу життя, стилю мислення і т.п.

Культура – 1. Результат творчої, історичної діяльності людей протягом багатьох поколінь. 2. Система знань, уявлень і т. п., що визначають манеру, способи, за допомогою яких суспільство або нація взаємодіють з їх соціальним оточенням і природою.

Культура-донор – культура, яка у діалозі більше віддає, ніж отримує.

Культура-реципієнт – культура, яка в діалозі більше отримує, ніж віддає.

Культурген – термін, запропонований соціобіології Е. О. Вілсоном і К. Ламсденом для позначення так званої базисної індивідуальної одиниці, що утворює культуру. Поняття «культурген» грає в соціобіології центральну роль, і вибір між альтернативними культургенами розглядається в ній як критичний чинник еволюції культури.

Культурний релятивізм – ствердження рівноправності всіх типів культур, відмова від виділених систем культурних цінностей.

«Культурні консерви» – оригінальний метафоричний термін, використаний відомим соціологом і соціальним психологом Я. Морено для позначення різних предметів людської культури - книг, фільмів, творів мистецтва, артефактів і т. п. У його соціальної теорії - соціометрії - термін «культурні консерви» використовується для того, щоб підкреслити факт консервації, виділення і збереження в часі деяких культурних цінностей людей.

Культура міжнаціональних відносин – культура відносин між державами, народами, націями. Базується на визнанні суверенітету держави і принципів мирного співіснування, пріоритету загальнолюдських цінностей, поваги людської гідності.

Культурний «імперіалізм» – спосіб споглядання світу лише очима власної культури, вважаючи її мірилом, а все інше вважається відхиленням від норми, тобто незрілими цінностями.

Лідер – член соціальної групи, чий авторитет, владу і повноваження добровільно визнаються членами цієї групи, готовими йому підкорятися і слідувати за ним.

Маргінал – прикордонна постать одинака і ренегата, здатного до порушення офіційного культурного стандарту «своїх» через усамітнення, відчуження та інтеграцію в топос Чужого.

Міжетнічна комунікація – обмін між двома або більше етнічними спільнотами, матеріальними та духовними продуктами їх культурної діяльності, що здійснюється у різних формах.

Міжкультурний (полікультурний) підхід в освіті – ознайомлення із способами подолання виявів ксенофобії, расизму, насильства, дискримінації; налагодження співпраці та відчуття соціальної відповідальності між різними культурними громадами; виховання поваги до прав людини, зокрема до права іншого; розвиток демократичного громадянства,

громадянської відповідальності кожного члена соціуму; виховання почуття емпатії, що поглиблюється міжкультурним діалогом.

Менталітет – відносно цілісна сукупність думок, вірувань, що створюють картину світу і скріплюють єдність культурної традиції або будь-якої спільноти.

Мова – система знаків, призначена для оформлення думок людини, акумуляції та передачі інформації.

Мультикультуралізм – теорія, ідеологія та політика, що полягає у вимозі паралельного існування культур в цілях їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському руслі масової культури.

Народ – суб'єкт історії; сукупність класів і соціальних груп суспільства; населення держави, країни.

Націоналізм – ідеологія, суспільна психологія, політика і громадська практика, сутністю якої є ідея національної винятковості, відособленості, зневаги і недовіри до інших націй і народностей.

Національна самосвідомість – усвідомлення індивідом приналежності до певної нації як до соціально-економічної і політичної спільноти.

Національна свідомість – складна сукупність соціальних, політичних, економічних, моральних, естетичних, філософських, релігійних поглядів і переконань, що характеризують певний рівень духовного розвитку нації.

Національність – багатозначне поняття, узагальнене позначення таких понять, як нація, народність і т.п.

Національний характер – історично сформована сукупність стійких психологічних рис нації, що визначають звичну манеру поведінки і типовий образ життя людей, їх ставлення до праці, інших народів, своєї культури.

Нація – історичний тип етносу, що представляє собою соціально-економічну цілісність, яка складається і відтворюється на основі спільності території, економічних зв'язків, мови, деяких особливостей культури, психологічного складу і етнічної самосвідомості.

Норма соціальна – правило, відповідно до якого в суспільстві будуються взаємини і організовується соціальну поведінку людей. Соціальна норма являє собою розпорядження, яке відповідає прийнятим і суспільстві або в даній соціальній групі цінностям, установкам, що регулює поведінку людей.

Особистість маргінальна – людина, яка за своєю психологією і особливостям поведінки перебуває ніби між декількома різними, погано сумісними одна з одною культурами, але повністю не належить до жодної з них. У його особистості суперечливим чином поєднуються властивості та ознаки, що відносяться до різних культур.

Особистість типу А – особистість, чий характер відрізняється надмірною активністю, прагненням до конкуренції з людьми, нереальним почуттям ходу часу, неадекватними амбіціями, відсутністю схильності до критичного самоаналізу, тенденцією орієнтуватися на кількість, а не на якість виконаної роботи і потребою в зовнішньому контролі поведінки.

Особистість типу Б – особистість, чий характер відрізняється легким і поверхневим поглядом на життя. У центрі уваги такої особистості знаходиться якість, а не кількість виконаної роботи. У особистості такого типу відсутня схильність до конкуренції, змагання з іншими людьми.

Партикуляризм – світоглядна установка на окремість ізольованих культур; тенденція до диференціації.

Переконання – стійкі уявлення, засновані на емоційно-вольовому імпульсі; віра людини у вищі сакралізовані цінності (метанаративи), що є основою ідентифікації та культурної цілісності спільноти.

Поведінка соціальна – різновид поведінки людини в суспільстві, розрахована на надання певного впливу на оточуючих людей і на суспільство в цілому.

Позитивна кросс-культурна психотерапія – це мета-підхід, що спрямований як на психологічну допомогу (психотерапевтичний аспект), так і на виховання (педагогічний аспект), навчання дорослих (андрагогічний аспект), соціальну роботу (соціальний аспект), розвиток міжкультурної свідомості (кросс-культурний аспект), взаємодію та інтеграцію різних психотерапевтичних напрямків (інтердисциплінарний аспект).

Полікультурна компетентність – це інтегрована якість особистості, що включає систему полікультурних знань, умінь, навичок, інтересів, потреб, мотивів, цінностей, полікультурних якостей, досвіду соціальної нормативної і правової поведінки, необхідної для повсякденного життя і професійної діяльності у багатокультурному суспільстві.

Полонофобія (антиполонізм) – термін, що позначає різновид ксенофобії, що виражає ненависть до поляків та (або) Польщі, польської культури тощо.

Релятивізм – установка на відносність суцього та необхідність його змін, у тому числі змін базових культурно-семантичних структур, що сприймаються як множинні та контекстні.

Самоідентифікація – соціально-психологічний процес, що представляє собою усвідомлення соціальною групою своєї тотожності (єдності всіх членів на основі будь-яких ознак), а окремим індивідом – свою приналежність до певної групи.

Семантика – наука про смисли культури.

Смисл – культурне значення, що інтелектуально осмислюється, емоційно відчувається й об'єктивується у відповідних культурних кодах і комунікаціях (текстах).

Соціалізація – процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення і розвитку як цілісної особистості.

Спілкування – взаємодія, обмін інформацією між людьми або тваринами при їх прямих або непрямих контактах один з одним.

Стереотип – схематизована модель, програма поведінки; спрощений образ якого-небудь явища, що фіксує лише деякі, іноді несуттєві, риси.

Субетнос – етнічна система як частина етносу (термін Л. М. Гумільова).

Суперетнос – етнічна система, що складається з декількох етносів, що виникли одночасно в одному регіоні, пов'язані економічно, ідеологічно і політично (термін Л. М. Гумільова).

Титульний етнос – етнос, що дав найменування тому чи іншому національно-державному утворенню.

Терор (тероризм) – насильницькі дії (переслідування, руйнування, захоплення заручників, вбивства та ін.) з метою залякування, придушення політичних супротивників, конкурентів, нав'язування певної лінії поведінки.

Толерантність – терпимість до іншого роду поглядів, вдач, звичок, особливо необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй і релігій; моральна якість, що характеризує ставлення особистості до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки інших людей.

Топос – простір як складова хронотопу (часопростору) і культурно-символічний параметр (наприклад, топос Чужого або сакральний топос Храму).

Українофобія – форма зверхності, неприязне або вороже ставлення до України та українців.

Універсалізм – світоглядна установка на світову єдність культур, ширше – тенденція до тотальності.

Упередження (або забобон) – ірраціональний компонент суспільної й індивідуальної свідомості; несприятлива соціальна установка до якогось явища.

Фасилітація – акт (дія, вчинок і т. п.), в результаті якого поліпшується, полегшується перебіг якого-небудь процесу, усуваються труднощі, що виникли на його шляху.

Феноменологія – напрям філософської думки ХХ ст. (Е. Гуссерль, Р. Отто, М. Еліаде, Б. Вальденфельс), що набув особливої популярності у релігієзнавстві та

філософії культури для дослідження багатоманітних форм досвіду сакрального (нумінозного) в культурі. У межах феноменології кожне явище розглядається як феномен – унікальна форма суб'єктивного досвіду переживання світу внаслідок смислової спрямованості свідомості на предмет (інтенціональності), що постає однією із таких самих унікальних і множинних форм.

Фронтир – контактна зона тісної економічної, ментальної, культурної, взаємодії прикордонних етносів, статусних груп.

Фундаменталізм – традиційна установка на пошук базових «витоків» та «основ» суцього, зокрема, на пошук основоположних культурних цінностей. Притаманний ортодоксальним традиціям як обернення на сакральний авторитет минулого, як намагання повернутися до «грунту», наприклад, через буквальне однозначне тлумачення священних текстів.

Чужий – суб'єкт, що лякає своєю несхожістю із звичним і рідним; образ ворога в культурі. У ролі Чужого виступає також архетип Тіні як міфологічна фігура.

Шовінізм – вкрай агресивна форма націоналізму.

Шок культурний – термін, що означає емоційний розлад, пережите людьми, яким доводиться занадто довго жити в умовах чужої, неприйнятною для них культури, радикально відрізняється від їх власної культури або від культури країни (місцевості), в якій вони народилися і вирости.

Я-образ – стійке уявлення людини про себе, що склалося в даний момент часу.

Предметний покажчик

- Абсолютизм 41, 42
 Абсолют культурний 159
 Автостереотип 31, 47, 48, 49, 152, 158, 184
 Адапціонізм 165
 Адаптація етнічна 159
 Акультурація 69, 132, 134, 159
 Аномія 100
 Антисемітизм 159
 Антропология 19, 23, 42, 50, 56, 62, 159
 Артефакт 56, 86, 87, 161
 Асимілятор культурний 139
 Асиміляція 69, 95, 105, 134, 159
 Атрибуція 145, 159
- Геноцид 159
 Гетеростереотип 31, 48, 49, 159, 184
- Дискусія 7, 32, 159
 Диспозиція 159
 Діалектика 27, 73, 159
 Діалогістика 159
 Діалог культур 125, 159
 Дослідження крос-культурне 92, 161
- Еміграція 159
 Етнічність 34, 35, 36, 40, 108, 109, 163
 Етногенез 24, 160
 Етнонім 160
 Етнопсихологія 20, 22, 23, 24, 29, 30, 160
 Етноренесанс 160
 Етнос 11, 23, 26, 30, 34, 35, 36, 38, 44, 45, 46, 51, 97, 107, 109, 115, 125, 132, 159, 160
 Етноцентризм 31, 32, 48, 53, 66, 98, 99, 110, 112, 133, 160
 Етос 69, 160
- Життєсвіт 160
- Забобон 100, 105, 113, 160, 163
- Идеаціонізм 86
 Ідентифікація 23, 36, 40, 41, 107, 110, 111, 160
 Ідентичність 34, 35, 41, 49, 65, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 160
 Ідентичність етнічна 34
 Ілюзія 74, 75, 76, 78
 Інкультурація 69, 160
 Інтерація 69, 102
 Інтеркультура 160
- Категоризація 111
 Компетентність полікультурна 163
 Комунікація 95, 121, 122, 124, 125, 126, 161, 163

- 161
- Комунікація міжетнічна 161
  - Конгруентність 119
  - Конфлікт етнічний 160
  - Конформізм 79, 160
  - Конформність 112, 160
  - Космополітизм 160
  - Криза культури 161
  - Ксенофобія 111, 161
  - Культура 21, 32, 42, 46, 55, 56, 58, 60, 64, 66, 72, 79, 87, 89, 92, 100, 109, 114, 124,
  - Культура візуальна 73
  - Культура-донор 161
  - Культура міжнаціональних відносин 161
  - Культура-реципієнт 161
  - Культурген 161

  - Лідер 161

  - Маргінал 161
  - Маргінальність 101
  - Менталітет 161
  - Метод крос-культурний 161
  - Мультикультуралізм 66, 136, 137, 162

  - Научіння культурне 133
  - Націоналізм 29, 162
  - Національність 37, 162
  - Нація 26, 30, 87, 162
  - Норма соціальна 162

  - Особистість 32, 42, 66, 88, 89, 91, 92, 102, 111, 115, 116, 162
  - Особистість базова 42, 92
  - Особистість маргінальна 162
  - Особистість модальна 32, 92

  - Партикуляризм 63, 162
  - Педологія 30
  - Переконання 45, 46, 100, 106, 115, 162
  - Поведінка соціальна 162
  - Полонофобія 163
  - Психологія крос-культурна 19, 21
  - Психотерапія позитивна кросс-культурна 162

  - Релятивізм 41, 53, 161, 163
  - Релятивізм культурний 69. 161

  - Самоідентифікація 40, 163
  - Самосвідомість 22, 24, 31, 45, 48, 89, 106, 107, 162
  - Самосвідомість етнічна 24, 107
  - Самосвідомість національна 31, 45, 162
  - Свідомість національна 44, 162
  - Семантика 163

- Синдром культурний 64
Склад психічний 31, 32, 160
Смисл 163
Соціалізація 163
Спілкування 45, 65, 89, 95, 96, 100, 102, 104, 105, 106, 116, 121, 122, 124, 133, 163
Стереотип 24, 31, 36, 44, 46, 47, 48, 49, 93, 99, 100, 113, 163
Стереотип етнічний 46, 47, 48, 49, 160
Субетнос 163
Суперетнос 163
- Темперамент етнічний 160
Терор 163
Толерантність 116, 136, 163
Топос 161, 163
- Українофобія 163
Універсалізм 43, 44, 163
Упередження 46, 49, 99, 160, 163
- Фасилітація 163
Феноменологія 102, 160, 163
Фронтир 164
Фундаменталізм 163
Футурушок 104
- Характер етнічний 32, 37, 160
Характер національний 22, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 45, 92, 93, 94, 161
Хронеміка 122
- Цивілізація 56, 57, 59, 63, 86, 124, 127
- Шовінізм 164
Шок культурний 45, 46, 102, 103, 104, 105, 106, 132, 133, 134, 164
- Я-образ 106, 107, 108, 164

Довідково-інформаційний матеріал

Ділова гра «Кодекс корпоративної етики»

Ділова гра передбачає роботу в аудиторії. Поділіться на 4 групи по 5 осіб, ознайомтеся з інструкцією, що надана нижче. Час роботи на грую – 4 години. Робота в групах та обговорення результатів відбувається під наглядом викладача. В результаті обговорення кожна група має надати основні положення кодексу згідно одному з представлених варіантів.

Керівництво великої німецької видобувної компанії приймає рішення про створення кодексу корпоративної етики для дочірнього підприємства, що працюватиме в Україні. Кодекс повинен одночасно вирішувати такі завдання:

1. Як інструмент управління кодекс повинен регулювати поведінку співробітників на робочому місці.

2. Як інструмент розвитку корпоративної культури повинен чітко позначати основні цілі і цінності і посилювати корпоративну ідентичність всіх підприємств компанії.

3. Як інструмент підвищення інвестиційної привабливості повинен серед інших пред'являтися інвесторам.

Перед розробниками було поставлено завдання не тільки створити кодекс корпоративної етики, який відповідає всім вимогам до документів такого рівня вимогам, а й, найголовніше, зробити його дійсно працюючим. Для цього кодекс повинен бути прийнятий всіма співробітниками компанії, стати інтегруючим документом, приводом для корпоративної гордості.

Інформація:

Відомості про компанію:

- загальна чисельність - 60 тис. чол.;
- 70 підприємств в 10 регіонах;
- правова форма: керуюча компанія в Мюнхені і дочірні підприємства в регіонах Західної Європи.

Цілі створення кодексу корпоративної етики.

Підвищення репутації компанії. Компанія знаходиться на етапі інтеграції в світове бізнес-співтовариство.

Необхідно надати західному інвестору документи корпоративного громадянства.

Ухвалення кодексу сприяє збільшенню інвестиційної привабливості компанії на міжнародному рівні.

При цьому документ повинен бути реально працюючим інструментом, тому що формальне прийняття кодексу підкреслить його невідповідність реальності і знизить довіру до інших документів.

– Підвищення ефективності управління. У компанії існує можливість порушень, що мають етичну складову (наприклад, дискримінація, «відкати», розкрадання) і приносять значні збитки. Багато з цих порушень важко виявити, тому адміністративні заходи по їх запобіганню не є достатньо ефективними. Необхідне підвищення дисципліни за допомогою етичних інструментів.

Наявність єдиних і чітко сформульованих для всіх співробітників етичних стандартів поведінки на робочому місці сприяє поліпшенню взаємодії та підвищенню ефективності діяльності.

– Розвиток корпоративної культури. Компанія склалася в результаті об'єднання самостійних підприємств, кожне з яких мало власні цінності і традиції.

Кілька великих реорганізацій, проведених за останній час, зумовили високий ступінь тривожності співробітників, відчуття нестабільності компанії.

Цілі та цінності у різних груп співробітників різні, загальні цінності не виявлено, цілі компанії знає тільки вищий менеджмент, співробітники не поінформовані про них.

Співробітники центрального офісу компанії часто не знайомі з уже сформованими і усталеними традиціями виробничої культури. Працівники регіональних підприємств, як правило, не знають (або не приймають) етичні вимоги молоді, рухомої культури центрального офісу компанії.

Необхідне формування загальної корпоративної культури, єдине розуміння цілей і ідеології компанії.

Завдання:

1. Вибрати або запропонувати свій варіант структури кодексу.

Вам пропонується кілька варіантів структури кодексу корпоративної етики. Вам потрібно вибрати такий варіант, який може вирішити всі завдання, поставлені в початкових умовах, або запропонувати свій варіант структури.

1 варіант

- Місія компанії
- 4 принципи (загальні положення):
- Про клієнтів
- Про співробітників
- Про обов'язки компанії
- Про цінні якості працівників
- Фірмові стандарти поведінки співробітників (докладний опис поведінки в конкретних ситуаціях)

2 варіант

- Глава I. Вступ (призначення кодексу в компанії)
- Глава II. Основні цілі компанії
- Глава III. цінності компанії
- Глава IV. Норми і правила поведінки співробітника компанії
- Дотримання співробітниками компанії законів і правил ділової етики та поведінки
- Зобов'язання компанії
- Політика щодо різних груп (замовників, постачальників, споживачів продукції, уряду як замовника)
- Регламентація діяльності в ситуаціях з високим ризиком порушень (політики щодо конфлікту інтересів, безпеки праці, охорони здоров'я, захисту навколишнього середовища, конфіденційної інформації, підкуп в комерційних цілях, участь у політичній діяльності)

Глава V. Заключні положення (питання застосування кодексу)

3 варіант

- Базові цінності
- Основні принципи взаємодії (загальні положення) з:
- акціонерами
- співробітниками
- товариством
- Загальні норми і правила поведінки в компанії (10 декларацій про етичні стандарти)

4 варіант

- Глава I. Введення
- Глава II. Принципи ведення бізнесу
- Глава III. Діяльність поза організації
- Глава IV. Управління особистими інвестиціями
- Глава V. Конфіденційність інформації
- Глава VI. Конфлікт інтересів
- Глава VII. Подарунки та послуги
- Глава VIII. Відповідальність за виконання кодексу

2. Розробити план дій по перетворенню первинної концепції кодексу в підсумковий документ.

Мета проекту: Необхідно розробити план дій по перетворенню первинної концепції кодексу корпоративної етики в підсумковий документ. Кодекс адресований усім співробітникам компанії, не передбачає юридичну відповідальність за порушення положень. Ефективність застосування кодексу багато в чому залежить від знання його змісту і добровільного прийняття його норм і стандартів співробітниками компанії.

Основні завдання:

- Роз'яснити співробітникам сенс, значення і сфери застосування кодексу.
- Підготувати менеджмент і кваліфікованих співробітників підприємств компанії як ресурс зі впровадження кодексу в практику діяльності компанії.
- Скорегувати зміст кодексу з точки зору більш повного врахування специфіки діяльності компанії і ефективності сприйняття співробітниками.
- Створити позитивну громадську думку щодо кодексу серед персоналу компанії.

Термін реалізації: 3 місяці

Кадровий департамент центрального офісу, кадрові служби підприємств.

Ресурси:

- Департамент зі зв'язків з громадськістю в центральному офісі та прес-служби на підприємствах (Наявність корпоративних ЗМІ – газет, журналу, ТВ, Інтернету; можливість залучення регіональних ЗМІ).
- Можливість залучення зовнішніх фахівців.

Обмеження:

- Використання внутрішніх ресурсів не повинне відбуватися на шкоду основної діяльності компанії.
- Використання зовнішніх ресурсів обмежено розумними міркуваннями.

Методика порівняння культур
(Г. Хофстеде і Д. Боллінже)

Інтегральний підхід у методиці дослідження порівняння культур організацій був розроблений голландським вченим Г. Хофстеде і французьким консультантом з управління Д. Боллінже, які в основу діагностики поклали 4 основні характеристики організаційної культури: 1) дистанцію влади, 2) прагнення до уникнення невизначеності, 3) індивідуалізм - колективізм і 4) мужність - жіночність.

Рівень ієрархії (або дистанція влади) - ступінь нерівності людей, що визнається нормальною населенням країни; прагнення уникнути невизначеності - та міра, в якій люди даної країни віддають перевагу структурно організованим ситуаціям перед структурно неорганізованими; індивідуалізм - показник того, якою мірою люди даної країни вважають за краще діяти як окремі особистості, а не як члени організованих груп; ступінь «мужності» - та міра, в якій «чоловічі цінності» (наполегливість, конкретний результат, успіх, конкуренція) переважають над «жіночими» (якість життя, теплі особисті стосунки, послужливість, турбота про слабких, солідарність).

Мета: дослідити організаційну культуру організації за основними параметрами організаційної культури; розробити рекомендації з удосконалення організаційної культури організації.

Анкета
соціометричного опитування для діагностики організації
за основним параметрам організаційної культури

Інструкція: «Закресліть варіант відповіді, з яким Ви не згодні!».

- 1.1. Як часто Ви виражаєте незгоду з думкою керівника?
  - а) часто
  - б) рідко
- 1.2. Який реальний тип Вашого керівника?
  - а) автократичний
  - б) консультативний
- 1.3. З яким типом керівника Ви вважаєте за краще працювати?
  - а) автократичний
  - б) консультативний
- 2.4. Чи згодні Ви з думкою, що норми і інструкції неможна порушувати навіть у тих випадках, коли робітник вважає, що це в інтересах організації?
  - а) так
  - б) ні
- 2.5. Скільки ще Ви хочете пропрацювати у своїй організації?
  - а) довго
  - б) недовго
- 2.6. Як часто Ви нервуете на роботі?
  - а) часто
  - б) нечасто
- 3.7. Наскільки Вам важливо мати достатньо часу для особистого і сімейного життя?
  - а) дуже важливо
  - б) не дуже важливо
- 3.8. Яке значення Ви надасте прийнятним умовам праці?
  - а) велике
  - б) невелике

3.9. Наскільки для Вас важливо працювати з людьми, які добре взаємодіють один з одним?

- а) дуже важливо
- б) не дуже важливо

3.10. Наскільки Вам важливо жити у районі, прийнятному для Вас особисто і Вашої родини?

- а) дуже важливо
- б) не дуже важливо

4.11. Наскільки для Вас важливо працювати з людьми, які добре взаємодіють один з одним?

- а) дуже важливо
- б) не дуже важливо

4.12. Наскільки для Вас важливо мати хороші можливості просування по службі?

- а) дуже важливо
- б) не дуже важливо

4.13. Наскільки для Вас важливо мати можливість працювати на даному місті так довго, як хочеться?

- а) важливо
- б) не дуже важливо

4.14. Наскільки для Вас важливо мати можливість бути в курсі науково-технічного прогресу?

- а) важливо
- б) не дуже важливо

Обробка отриманих даних

1) Індекс «Дистанція влади» (ІДВ) розраховується за формулою:

$ІДВ = 135 - 25a + b - c$, де:

- a - середньозважена кількість відповідей «часто» на питання 1.1. анкети;
- b - середньозважена кількість відповідей «автократичний» на питання 1.2 анкети;
- c - середньозважена кількість відповідей «консультативний» на питання 1.3. анкети.

2) Індекс «Прагнення до уникнення невизначеності» (ІПУН) розраховується за формулою:

$ІПУН = 300 - 30a - b - 40c$, де:

- a - середньозважена кількість відповідей «так» на запитання 2.4. анкети;
- b - середньозважена кількість відповідей «довго» на питання 2.5. анкети;
- c - середньозважена кількість відповідей «часто» на питання 2.6. анкети.

3) Індекс «Індивідуалізм-колективізм» (ІПК) розраховується за формулою:

$ІПК = 76a - 46b + 30c - 27d - 29$, де:

- a - середньозважена кількість відповідей «дуже важливо» на питання 3.7. анкети;
- b - середньозважена кількість відповідей «велике» на питання 3.8. анкети;
- c - середньозважена кількість відповідей «дуже важливо» на питання 3.9. анкети;
- d - середньозважена кількість відповідей «дуже важливо» на питання 3.10. анкети.

4) Індекс «Мужність-жіночність» (ІМЖ) розраховується за формулою:

$ІМЖ = 60a - 66b + 36c + 7d - 39$, де:

- a - середньозважена кількість відповідей «дуже важливо» на питання 3.7. анкети;
- b - середньозважена кількість відповідей «дуже важливо» на питання 4.12. анкети;
- c - середньозважена кількість відповідей «дуже важливо» на питання 4.13. анкети;
- d - середньозважена кількість відповідей «важливо» на питання 4.14. анкети.

P.S. Середньозважене значення – це середнє арифметичне значення, в якому врахована вага кожного з доданків, для яких розраховується це середнє значення.

Наприклад, якщо хтось купує товар трьома партіями, одна з яких - 100 тонн по 70 ф. ст. за тонну, друга - 300 тонн по 80 ф. ст. за тонну і третя - 50 тонн по 95 ф. ст. за тонну, то в цілому він закуповує 450 тонн товару; звичайна середня ціна закупівлі складе:

$$(70 + 80 + 95) : 3 = 81,7 \text{ ф. ст.}$$

Середньозважена ціна з урахуванням обсягів кожної з партій дорівнює: $((100 \times 70) + (300 \times 80) + (50 \times 95)) : 450 = 79,4 \text{ ф. ст. за тонну.}$

Інтерпретація даних

Теоретично шкала розкиду значень індексу «дистанція влади» знаходиться від -90 до + 210.

-90 - означає, що ніхто не боїться заперечувати керівнику, всі хочуть працювати з керівником демократичного типу, немає керівників авторитарного типу.

+210 - означає, що всі побоюються заперечувати керівнику. Ніхто не хоче працювати з керівником консультативного типу.

Низький індекс свідчить про те, що:

- 1) в організації досить чітко визначено нерівність ролей;
- 2) підлеглі розглядають своє вище керівництво в якості таких саме людей, як вони;
- 3) вищі керівники доступні;
- 4) в організації право головує над силою;
- 5) всі люди мають рівне право;
- 6) кращий спосіб зміни існуючої системи - перерозподіл влади;
- 7) існує прихована гармонія між можновладцями і тими, хто не має влади;
- 8) участь людей, які не мають влади, базується на солідарності.

Високий індекс означає визнання того, що:

1) нерівність – нормальне явище у цьому світі, де кожен має право на місце тих, хто править, і ті, хто знизу, захищають цей порядок;

- 2) ієрархічна будова - це природна нерівність;
- 3) тільки деякі люди абсолютно вільні, більшість залежить від інших людей;
- 4) підлеглі розглядають своїх керівників як «інших» людей;
- 5) вище керівництво недоступно;
- 6) накази не обговорюються: сила передре праву.

Наслідком відмінностей індексу «дистанція влади» є глибокі відмінності у структурі управління організацією, у системі розподілу ролей, винагороди тощо.

Індекс дистанції влади

Низький індекс	Високий індекс
Тенденція до децентралізації	Тенденція до централізації
Організація має форму сплюсненої піраміди	Організація має форму гострої піраміди
Керівний склад малої чисельності	Велика кількість контролюючих співробітників
Порівняно невелика диференціація заробітної плати	Велика диференціація заробітної плати
Високо кваліфіковані співробітники нижчого рівня	Низько кваліфіковані співробітники нижчого рівня
Гармонія між робітниками вищого і нижчого рівня	«Білі комірці» мають більш високий статус порівняно з «синіми комірцями»

Другий важливий параметр, що показує стан організації і характер її організаційної культури, - це тенденція до уникнення невизначеностей. На основі цієї тенденції можна зафіксувати ступінь комфортності поведінки людей у новій ситуації, що відрізняється від повсякденності. Поняття «невизначеність» є одним з ключових для сучасної теорії

організації і управління. У показник «прагнення до уникнення невизначеності» включені такі елементи:

- 1) бажання врегулювати поведінку, її обґрунтування;
- 2) передбачається стабільність занять;
- 3) стан пережитого відчуття стресу і невизначеності.

Відповіді на ці питання дозволяють обчислити індекс «прагнення до уникнення невизначеності»: $ППУН = 300 - 30a - b - 40c$, де: а - середньозважене значення питання про можливість порушення інструкцій, b - відсотковий розподіл тих, хто обрав перший варіант відповіді на питання про тривалість роботи на підприємстві, с - середньозважене значення питання про стреси під час роботи.

Теоретично індекс розкидання значень ППУН знаходиться в інтервалі від -150 до +280.

-150 означає:

- 1) усі вважають, що правила можна порушувати;
- 2) ніхто не хоче залишатися на даному місці;
- 3) ніхто не нервує на роботі.

+280 означає:

- 1) усі вважають, що правила можна порушувати;
- 2) усі хочуть працювати на даному місці нескінченно довго;
- 3) усі нервують на роботі.

Різним показником індексу «прагнення» до уникнення невизначеності» притаманні такі характеристики:

Низькі значення індексу припускають, що:

- 1) для персоналу характерна велика готовність жити сьогоднішнім;
- 2) працівники віддають перевагу невеликій організації;
- 3) малий середній вік для працівників середнього рівня;
- 4) відмінності в умовах для підбору керівників і рядових співробітників;
- 5) стійка мотивація на досягнення цілей;
- 6) надія на успіх;
- 7) велика готовність до ризику;
- 8) надання переваги управлінській кар'єрі перед кар'єрою фахівця;
- 9) керівник не є фахівцем у сфері управління;
- 10) при досягненні прагматичних цілей можлива зневага до ієрархічної структури організації;

організації;

11) конфлікт в організації розглядається як природний стан;

12) суперництво і конкуренція між працівниками - це нормальне продуктивне явище;

13) велика нетерпимість до оточення;

14) велика готовність до досягнення компромісу з опонентами;

15) велика терпимість по відношенню до невизначеності у своїй роботі.

Високе значення індексу співвідноситься з такими рисами:

1) у працівників велика тривога за майбутнє;

2) великий опір змінам;

3) прагнення якомога довше залишатися на одному робочому місці;

4) працівники віддають перевагу великим організаціям;

5) виростає середній вік керівників високого рангу;

6) низька мотивація досягнення цілей;

7) боязнь неуспіху;

8) слабка готовність до ризику;

9) надання переваги кар'єрі фахівця перед кар'єрою управління;

10) керівник повинен бути експертом у сфері управління;

11) правила ієрархічних структур мають бути незмінними та вимагатимуть їх неухильного дотримання;

12) конфлікти в організації небажані;

13) змагання і конкуренція між співробітниками не вітається;

14) менша готовність до досягнення компромісу з оточенням;

15) неготовність до певної роботи.

Як правило, в організаціях з високим індексом «прагнення до уникнення невизначеностей» керівники великою мірою зайняті приватними питаннями і деталями, вони орієнтовані на виконання завдання і більш-менш постійні у своєму стилі управління, не люблять приймати ризикованих рішень і брати на себе відповідальність, низька плінність кадрів розглядається як нормальне і позитивне явище. В організаціях з низьким значенням цього індексу керівники вважають за краще займатися стратегічними питаннями, вони орієнтовані на людей і дотримуються гнучкого стилю управління, готові приймати ризиковані рішення і брати всю повноту відповідальності на себе, висока плінність кадрів розглядається як нормальне і позитивне явище.

Третій показник - «індивідуалізм-колективізм» - оцінює ступінь інтеграції індивідів у групи. Рівень «індивідуалізму-колективізму» впливає на переважання в організації людей локального або космополітичного типу. Локальний тип стурбований проблемами всередині організації, є дуже впливовим при колективістському кліматі. Космополітичний тип орієнтований поза організацією, впливає на індивідуалістичний настрій на підприємстві.

Індекс «індивідуалізм-колективізм» (ІК) розраховується за формулою:

$ІК = 76a - 46b + 30c - 27d - 29$, де: *a* - середньозважене значення відповідей на питання про важливість достатнього для особистого і сімейного життя, *b* - середньозважене значення відповідей на питання про необхідність прийнятних умов праці, *c* - середньозважене значення відповідей на питання про значення роботи з людьми, які добре один з одним взаємодіють, *d* - середньозважене значення відповідей на питання про важливість життя в районі, прийнятному для респондента і його сім'ї. Розкид значень ІК знаходиться в інтервалі від -9 до +40.

Для персоналу «індивідуалістичних» організацій є важливим:

1) мати достатньо часу для особистого і сімейного життя;

2) мати велику свободу в організації своєї діяльності;

3) мати роботу, від виконання якої можна отримати почуття задоволення.

Персонал «колективістських» організацій орієнтується на наступні цінності:

1) мати можливість навчатися або підвищувати свою кваліфікацію;

2) мати хороші умови праці;

3) повністю використовувати свої знання.

«Індивідуалістична» культура організації характеризується такими рисами:

1) співробітники не бажають втручання організації в їх особисте життя;

2) підприємство слабо впливає на самопочуття своїх службовців;

3) співробітники вважають, що можуть сподіватися тільки на себе;

4) функціонування організації здійснюється з розрахунком на індивідуальну ініціативу кожного;

5) просування здійснюється всередині організації або в зовнішніх формах;

6) просування здійснюється на основі компетенції та ринкової «вартості» індивіда;

7) керівництво знаходиться в курсі останніх ідей і методів, намагається їх втілити на практиці, воно стимулює активність підлеглих співробітників і груп;

8) соціальні зв'язки всередині організації характеризуються прийнятими відносинами і в достатній мірі дистанційно.

Для «колективістської» культури характерно:

1) службовці очікують, що фірма буде займатися їх особистими справами;

2) організація великою мірою здатна впливати на самопочуття співробітників;

3) службовці очікують, що підприємство буде захищати їх інтереси;

- 4) взаємодія на підприємстві ґрунтується на почутті обов'язку;
- 5) просування здійснюється виключно всередині організації;
- 6) просування здійснюється відповідно до стажу роботи;
- 7) керівники дотримуються традиційних поглядів на форми підтримки активності підлеглих співробітників або груп;
- 8) соціальні зв'язки всередині організації характеризуються згуртованістю, тісними груповими контактами.

В організаціях з домінуванням колективістської культури відносини між адміністрацією і службовцями здійснюються, як правило, на моральній основі, на основі особистих взаємин. У індивідуалістичній культурі ці відносини ґрунтуються переважно на обліку особистого вкладу співробітника. Таким чином, у першому випадку оцінюється, перш за все, сама особистість, у другому - діяльність особистості. Колективістська культура вважає за краще прийняття рішення з усіх питань внутрішньо організаційного життя або спілкування із зовнішнім середовищем, клієнтами і т.п., виходячи із особистих відносин. Індивідуалістична культура робить основний упор на формально-діловий принцип і, таким чином, реалізує принцип рівності щодо усіх напрямків діяльності і контактів.

Четвертий параметр - «мужність-жіночість» - відображає мотиваційну спрямованість персоналу на досягнення мети або виконання завдання. На думку Г. Гофстеде, «чоловічий менталітет» передбачає:

- 1) наявність можливостей для просування по службі;
- 2) вимога добре оплачуваної роботи;
- 3) наявність можливостей навчання або підвищення кваліфікації;
- 4) наявність можливості бути в курсі технічних новин.

Для жіночої ролі більш важливими є наступні фактори:

- 1) робота у дружній атмосфері;
- 2) можливість залишатися на даному робочому місці так довго, як хочеться;
- 3) наявність прийнятних умов праці;
- 4) наявність хороших відносин з керівництвом і гарної взаємодії з колегами.

Індекс «мужність-жіночість» (ІМЖ) визначається за формулою:

$ІМЖ = 60a - 66b + 36c - 39 + 7d$, де: а - середньозважене значення відповідей на питання про значущість роботи з людьми, які добре взаємодіють один з одним, b - середньозважене значення відповідей на питання про важливість мати хороші можливості просування по службі, с - середньозважене значення відповідей на питання про можливість працювати на даному місці так довго, як хочеш, d - середньозважене значення відповідей на питання про можливість бути в курсі науково-технічного прогресу. Розкид значень знаходиться у діапазоні від -12 до +45.

«Чоловіча культура» організацій характеризується наступними орієнтаціями:

- 1) успіх - єдине, що має значущість у житті;
- 2) прагнення завжди бути кращим;
- 3) незалежність;
- 4) прагнення максимально реалізувати свої домагання;
- 5) рішення приймаються на основі раціонального міркування (логіки);
- 6) чоловік повинен домінувати у будь-якій ситуації;
- 7) жити заради роботи;
- 8) поважати тих, хто домігся успіху;
- 9) важливими є гроші і хороші матеріальні умови.

«Жіночий ролі» притаманні наступні орієнтації:

- 1) якість життя є важливим моментом;
- 2) вітання солідарності;
- 3) націленість на надання послуги;
- 4) рішення приймаються з опорою на інтуїцію;

- 5) орієнтація на рівність;
- 6) відмінність між статтю не впливає на заняття владних позицій;
- 7) працювати, щоб жити;
- 8) важливим є чоловіки і оточення;
- 9) треба співчувати невдахам.

У «чоловічих організаційних культурах» гуманізація праці розглядається як фактор бути визнаним, мати можливість реалізувати себе і зробити кар'єру, тобто успішно і заплановано просуватися по службі. У «жіночих організаційних культурах» гуманізація праці у першу чергу означає наявність постійної уваги до співробітників, хороших відносин між членами організацій і встановлення прийняттого єднання.

Таким чином, усі параметри організаційної культури підприємств знаходяться у тісній взаємодії і на основі їх поєднання можна встановити такі важливі характеристики, як: стиль управління, можливість виникнення конфліктів, їх протікання і способи вирішення, а також зробити висновок про те, яка організаційна культура має місце в тій або іншій організації.

Методика «Оцінка толерантності / інтолерантності етнічних установок респондента»
(Дж. Беррі)

Цель: изучить проявления явления аккультурации.

Инструкция: «Укажите, пожалуйста, степень вашего согласия и несогласия с каждым из следующих утверждений, представленных в таблице А1, используя оценки от 1 до 5, где 1 – полное несогласие, 5 – полное согласие.

Таблица А1 – Бланк методики

Номер утверждения	Утверждение	Согласен	Скорее согласен	В чем-то согласен, в чем-то нет	Скорее не согласен	Не согласен
1	Вступать в межрасовые / межнациональные браки – плохая идея					
2	Люди других рас и национальностей не должны «лезть» туда, где их не хотят видеть					
3	Если работодатели хотят принимать на работу только людей определённой национальности, – это их дело					
4	Меня раздражает, когда я слышу, как иммигранты требуют тех же прав, что и граждане Украины					
5	Мигранты имеют такое же право выбирать будущее Украины, как и люди, которые здесь родились и выросли					
6	Хорошо, когда люди разных рас и национальностей живут в одной стране					
7	Мы должны стремиться к равенству всех групп независимо от расового или этнического происхождения					
8	Некоторые люди справедливо занимают более низкое положение в обществе, чем другие					
9	Чтобы преуспевать в жизни, иногда нужно «идти по головам»					
10	Если бы отношение ко всем в нашей стране было равным, в нашей стране было бы меньше проблем					
11	Очень важно, чтобы мы относились к другим как к равным					

Обработка полученных данных

Оценка толерантности/интолерантности этнических установок респондента. Данная методика состоит из двух шкал.

Шкала для измерения этнической толерантности включает шесть пунктов (из них четыре обратных и два прямых), по которым вычисляется среднее арифметическое. Обратные пункты: 1,2,3,4. Прямые пункты: 5,6.

Шкала для измерения установок на социальное равенство включает в себя пять пунктов (из них два обратных и три прямых), по которым вычисляется среднее арифметическое. Обратные пункты: 8, 9. Прямые пункты: 7,10, 11.

Методика «Оцінка мігрантофобії» (Дж. Беррі)

Цель: изучить проявления явления аккультурации.

Инструкция: «Укажите, пожалуйста, степень вашего согласия и несогласия с каждым из следующих утверждений, представленных в таблице А2, используя оценки от 1 до 5, где 1 – полное несогласие, 5 – полное согласие.

Таблица А2 – Бланк методики

Номер утверждения	Утверждение	Согласен	Скорее согласен	В чем-то согласен, в чем-то нет	Скорее не согласен	Не согласен
1	В окружении людей разных национальностей белорусские дети вырастут без твердой культурной основы					
2	Я чувствую себя в безопасности в окружении людей разных национальностей					
3	Иммиграция угрожает белорусской культур					
4	В результате роста миграции белорусы потеряют свою культурную идентичность					
5	В результате роста миграции в Украине увеличится безработица					
6	Мы все выиграем от развития экономики в результате труда иммигрантов					
7	Иммигранты отнимают рабочие места у мест-ных жителей					
8	Наличие иммигрантов не понижает уровень заработной платы					
9	Нет причин утверждать, что наша страна плохо развивается, потому что в ней много разных этнических групп					
10	Иммиграция способствует росту преступлений в Украине					
11	Иммиграция увеличивает социальное напряжение в регионе					

Обработка полученных данных

Показатель мигрантофобии вычисляется как среднее арифметическое ответов по 11 утверждениям. При ответе нужно выразить степень согласия или несогласия с утверждениями в соответствии с пятибалльной шкалой. Шкала содержит обратные утверждения: 2, 6, 8, 9. Прямые утверждения: 1, 3, 4, 5, 7, 10, 11.

Методика «Приписування якостей» (Д. Кац і К. Брейлі)

Цель: изучить стереотипы по отношению к этническим группам.

Инструкция: «Дорогие друзья!

Это исследование посвящено изучению национальных особенностей. Представители разных народов не просто говорят на различных языках; различаются их обычаи, традиции, культура. В результате формируется особый набор личностных черт, характеризующих представителя той или иной страны.

Целью данного исследования является изучение того, как люди, живущие в Украине, воспринимают представителей своей страны и американцев. В ответах опирайтесь на собственные представления и мнения. А сначала ответьте, пожалуйста, на несколько вопросов о себе.

1. Пол _____.

2. Возраст _____.

3. Была ли у вас когда-нибудь возможность личного общения с американцем, американкой или группой жителей США?

– Да

– Нет

4. Если вы утвердительно ответили на предыдущий вопрос, то как долго длилось это общение?

– Несколько часов

– Один или несколько дней

– Неделя или несколько недель

– Дольше

Из предложенного списка выберите, пожалуйста, и подчеркните 15 качеств, которые наиболее полно и точно характеризуют американцев».

<p>Дисциплинированные</p> <p>Адаптирующиеся</p> <p>Гордые</p> <p>Оптимистичные</p> <p>Патриотичные</p> <p>Сильные</p> <p>Консервативные</p> <p>Независимые</p> <p>Подавленные</p> <p>Непоседливые</p> <p>Конкурирующие</p> <p>Агрессивные</p> <p>Трудолюбивые</p> <p>Прогрессивные</p> <p>Сдержанные</p> <p>Предпочитающие материальные ценности</p>	<p>Обладающие чувством собственного достоинства</p> <p>Гостеприимные</p> <p>Предприимчивые</p> <p>Раскованные</p> <p>Добросовестные</p> <p>Бескорыстные</p> <p>Уверенные в себе</p> <p>Беспечные</p> <p>Настойчивые</p> <p>Развязные</p> <p>Терпеливые</p> <p>Целеустремленные</p> <p>Духовные</p> <p>Стремящиеся к успеху</p> <p>Гуманные</p> <p>Компетентные</p>
<p>Послушные</p> <p>Эмоциональные</p> <p>Скрытные</p> <p>Дружелюбные</p> <p>Серьезные</p> <p>Эгоистичные</p> <p>Выносливые</p> <p>Импульсивные</p> <p>Приверженные порядку</p>	<p>Общительные</p> <p>Бережливые</p> <p>Добрые</p> <p>Заносчивые</p> <p>Жалостливые</p> <p>Деловитые</p> <p>Озлобленные</p> <p>Доверчивые</p> <p>Щедрые</p>

Гибкие Непреклонные Неприветливые Безответственные Прагматичные Самодовольные Пассивные Ленивые Индивидуалистичные Отзывчивые	Обладающие чувством юмора Равнодушные к окружающим Подозрительные Энергичные Жестокие Замкнутые Бесхозяйственные Покорные Искренние Вежливые
--	---

«Из предложенного списка выберите, пожалуйста, и подчеркните 15 качеств, которые наиболее полно и точно характеризуют украинцев».

Дисциплинированные Адаптирующиеся Гордые Оптимистичные Патриотичные Сильные Консервативные Независимые Подавленные Непоседливые Конкурирующие Агрессивные Трудолюбивые Прогрессивные Сдержанные Предпочитающие материальные ценности	Обладающие чувством собственного достоинства Гостеприимные Предприимчивые Раскованные Добросовестные Бескорыстные Уверенные в себе Беспечные Настойчивые Развязные Терпеливые Целеустремленные Духовные Стремящиеся к успеху Гуманные Компетентные
Послушные Эмоциональные Скрытные Дружелюбные Серьезные Эгоистичные Выносливые Импульсивные Приверженные порядку Гибкие Непреклонные Неприветливые Безответственные Прагматичные Самодовольные Пассивные Ленивые Индивидуалистичные Отзывчивые	Общительные Бережливые Добрые Заносчивые Жалостливые Деловитые Озлобленные Доверчивые Щедрые Обладающие чувством юмора Равнодушные к окружающим Подозрительные Энергичные Жестокие Замкнутые Бесхозяйственные Покорные Искренние Вежливые

Обработка результатов

При обработке оценивается, какие черты наиболее часто приписываются респондентами представителям данных групп в автостереотипе и в гетеростереотипе, т. е. проводится частотный анализ. Далее четыре стереотипных образа можно сопоставить и

понять, как отличается самовосприятие представителей группы от ее восприятия представителями другой группы.